BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

KLASİK ARAP EDEBİYATINDA İHVÂNİYÂT BAHİSLERİ ÇERÇEVESİNDE "DOSTLUK" TEMASI

(DOKTORA TEZİ)

Murat ATAMAN

BURSA-2023

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

KLASİK ARAP EDEBİYATI İHVÂNİYÂT BAHİSLERİ ÇERÇEVESİNDE "DOSTLUK" TEMASI

(DOKTORA TEZİ)

Murat ATAMAN

Danışman:

Prof. Dr. Şener ŞAHİN

BURSA-2023

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı'nda **711123027** numaralı **Murat ATAMAN**'ın hazırladığı **Klasik Arap Edebiyatında ihvâniyât Bahisleri Çerçevesinde "Dostluk" Teması** konulu Doktora Çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, 10/08/ 2023 Perşembe günü 11:00-14:00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin / çalışmasının başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

Üye

(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Prof. Dr. Şener ŞAHİN

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Hüseyin GÜNDAY

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Şevket YILDIZ

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet MEYDAN

Marmara Üniversitesi

Üye

Dr.Öğr.Üyesi Mehmet Sıddık ÖZALP

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

.../.../2023

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

04/07/2023

Tez Başlığı: Klasik Arap Edebiyatında İhvâniyât Bahisleri Çerçevesinde "Dostluk" Teması

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 215 sayfalık kısmına ilişkin, 24.06.2023 tarihinde şahsım tarafından "Turnitin" adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %3 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kaynakça hariç

2- Alıntılar dâhil

3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

04/07/2023

Adı Soyadı: Murat ATAMAN

Öğrenci No: 711623009

Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Programı: Arap Dili ve Belagatı

Statüsü: Doktora

Danışman

Prof. Dr. Şener ŞAHİN

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum *Klasik Arap Edebiyatında İhvâniyât Bahisleri Çerçevesinde "Dostluk" Teması* başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı:	Murat ATAMAN
Öğrenci No:	711123027
Anabilim Dalı:	Temel İslam Bilimleri
Programı:	Arap Dili ve Belagatı
Statüsü:	☐ Yüksek Lisans ☒ Doktora

ÖZET

Yazar adı soyadı	Murat ATAMAN
Üniversite	Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim dalı	Temel İslam Bilimleri
Bilim dalı	Arap Dili ve Belagatı
Tezin niteliği	Doktora
Mezuniyet tarihi	…/…/2023
Tez danışmanı	Prof. Dr. Şener ŞAHİN

Edeb Kaynaklarında İhvaniyat Bahisleri Çerçevesinde Dost

Tarihin her döneminde insanların kaçınılmaz olarak deneyimlediği toplumsal ve ahlaki olgulardan biri dostluktur. Tarih, fıkıh, hadis, tefsir, akait, edebiyat gibi ilimlerin birçoğunda dostluk ve onunla ilgili konu ya da temalarla doğrudan veya dolaylı olarak ilgilenilmiştir. Kuşkusuz bunlar içerisinde edebiyat sahasının, dostluk olgusuna yaklaşımı gerek tematik çeşitlilik gerekse de üslup zenginliği itibariye diğerlerinden oldukça farklıdır. Arap edebiyatının uzun tarihinde, yüzyılların ilmi, fikri, edebi, tecrübi birikimi büyük bir dil estetiği ve zevki üzerinden satırlara dökülmüş ve ihvâniyât adını verdiğimiz edebi tür talebe-i ulûmdan ulema sınıfına, devlet ricalinden sıradan halka muazzam bir teveccüh görmüştür.

Edeb kitaplarında çok çeşitli yönleriyle irdelenen dostluk olgusu, Müslüman ilim adamlarına özgü bir dostluk ahlakının varlığından söz etmeyi haklı kılacak niteliktedir. Klasik kaynaklarda dostluğun anlamı, dost seçimi, dostlukları pekiştiren ve dejenere eden hususlar gibi birçok konu ele alınmış olup, ilgili malzeme yer yer neredeyse sanatsal bir üslup içerisinde sunulmuştur. İhvâniyât bahislerini besleyen en temel kaynaklar arasında ise Kur'ân ayetleri, hadis metinleri, lengüistik tahliller, meseller, aforizma kültürü, tarihsel anekdotlar ve fabllar gelmektedir.

Anahtar kelimeler: Klasik Arap Edebiyatı, Hikmet, Anekdot, İhvâniyât, Dost

ABSTRACT

Name & surname	Murat ATAMAN
University	Bursa Uludag University
Institution	Social Science Institution
Field	Basic Islamic Sciences
Subfield	Arabic Language and Literature
Degree Awarded	Ph. D.
Date of degree awarded	…/… / 2023
Supervisor	Prof. Dr. Şener ŞAHİN

The Theme of Friendship in Classical Arabic Literature in the Frame of İhvâniyât

Friendship is one of the social and moral phenomena that people inevitably experience in every period of history. In many Islamic sciences such as history, fiqh, hadith, tafsir, akaid and literature, friendship and related issues or themes were directly or indirectly dealt with. Undoubtedly, the approach of the literary field to the phenomenon of friendship is quite different from the others in terms of both thematic diversity and stylistic richness. In the long history of Arabic literature, centuries of scientific, intellectual, literary and experiential accumulation have been poured into lines through a great linguistic aesthetic and taste, and the literary genre we call "İhvâniyât" has received tremendous favor from students to the ulema class, from state dignitaries to ordinary people.

The phenomenon of friendship, which is examined in various aspects in literary books, has the quality to justify mentioning the existence of a friendship ethic peculiar to Muslim scholars. Many subjects such as the meaning of friendship, the choice of friend, the issues that reinforce and degenerate friendships are discussed in classical sources, and the relevant material is presented in an almost artistic style from time to time. Among the most basic sources that feed the heresy are the verses of the Qur'an, hadith texts, linguistic analysis, parables, aphorism culture, historical anecdotes and fables.

Keywords: Classical Arabic Literature, Wisdom, Anecdote, İhvâniyât, Friend

ÖNSÖZ

Tarihten/geçmişten günümüze dostluk ve onunla ilintili konuların insani, ahlaki, edebi, dini ve sosyal boyutlarıyla hemen her kültür, çağ ve medeniyet insanı için önem arz eden, geçerliliğini koruyan bir fenomen olduğu söylenebilir. Her şeyden önce, farklı kültür ve medeniyetlerin atasözü ve deyim varlıklarında bu temanın son derece zengin ifade üslupları ve çağrışımlarla ele alınmış olması tamamen bununla ilgilidir. Keza edebiyattan felsefeye, siyasetten ilahiyata birçok farklı ilim dalı ve disiplinde dostlukla doğrudan veya dolaylı mevzuların ele alınışı da meselenin evrensel boyutlu oluşuna işaret etmektedir.

Hayattan keyif almanın, psikolojik bakımdan sağlıklı olmanın, ahlaken kemale ermenin, erdemli bir toplum inşa etmenin, uhrevi saadete nail olmanın temel gerekliliklerinden biri olarak değerlendirilen dostluk, İslam kültür ve medeniyetinde merkezi bir öneme sahiptir. Her şeyden önce İslami öğreti açısından, düşünce ve ahlakın teşekkülünde teorik eğitim ve öğretim modellerinden önce doğru ve sağlam dostluk ilişkileri kurup geliştirme gelmektedir. İslam ahlakçılarının ittifakla kullanageldikleri meşhur bir hadis (*Kişi arkadaşının dini üzeredir*), dostluğun bu etkin ve yönlendirici yapısını ortaya koyması bakımından oldukça çarpıcıdır. Zaten genel İslami algıda "din" kavramına yüklenen dünyevi ve uhrevi saadeti temin hedefinin, sağlıklı dostluklar geliştirme yoluyla hâsıl olabileceğine inanılmaktadır.

Bireysel ve toplumsal ıslahı en önemli hedefleri arasında gören klasik Arap edebiyatı dostluk olgusunu en kritik ve öncelikli konular arasında görmüştür. Bunun en somut göstergesi, *edeb* kapsamındaki son derece zengin bir literatürde "*ihvâniyât*" adı verilen dostluk bahislerine geniş yer ayrılmış, keza ulema ve üdebanın bu hususta müstakil eserler de telif etmiş olmasıdır. Bütün bu ürünler, çok eski bir tarihten bu yana Müslüman Arap kültür ve medeniyetinin hafızasında yer alan dostluk tasavvurunu olabildiğince ayrıntılı şekilde önümüze koymaktadır.

Modern dönemde ise dostluk olgusu, çağın yeni ve zorlayıcı şartlarından dolayı daha özel bir önem kazanmaya başlamıştır. Yalnızlığın bir hayat felsefesi hâlini aldığı modern çağımızda insanoğlunun asıl hüviyetini meydana getiren birçok değer gün geçtikçe önemini daha bir yitirmekte hatta bazı bakımlardan tamamen silinip yok olmaktadır. Bir taraftan

bilim ve teknoloji alanlarında ardı arkası kesilmeyen başarılara imza atılırken, diğer taraftan insanoğlu belki de hiçbir dönemde olmadığı kadar "kendine yabancılaşma" ve "yalnızlaşma" sorunları ile karşı karşıya gelmek durumunda kalmıştır.

İşte dostluk ve dostluk ilişkileri gibi sıradan ahlaki ve sosyal meseleler gibi görünen bazı olguların modern çağda yeniden gündeme gelip ehemmiyet kazanması buradan ileri gelmektedir. Bireylerin maruz kaldığı yalnızlık tecrübesi, benmerkezci hayat tasavvuru, ahlaki yozlaşma gibi birtakım hususların bertaraf edilmesi, öyle anlaşılıyor ki insanın öz değerine kavuşması gerçek dostlukların inşasıyla mümkün olabilecektir. Zira dostluk müessesesi; vefa, sadakat, doğruluk, fedakârlık, feragat, cömertlik, sabır, bağışlayıcılık, tolerans gibi birçok ahlaki erdemin kazanılmasında en elverişli vesilelerden biri gibi durmaktadır.

Günümüzde dostluk/arkadaşlık üzerine hem ulusal hem de uluslararası düzeyde, pek çok farklı branşta tezler hazırlanmış, makaleler kaleme alınmıştır. Konuya dair ülkemizde yapılan lisansüstü çalışmalara bakıldığında birçoğunun eğitim-öğretim, sosyal hizmetler, sosyoloji, uluslararası ilişkiler, psikoloji, felsefe gibi alanlarda hazırlandığı görülür. İlahiyat sahasında ise tespit edebildiğimiz kadarıyla dostluk/arkadaşlık temasına yer veren oldukça sınırlı (5 adet) yüksek lisans tezi bulunmaktadır.[1]

"Klasik Arap Edebiyatında İhvâniyât Bahisleri Çerçevesinde "Dostluk" Teması" isimli tez çalışmamız, dostluk bahsini klasik Arap edebiyatının zengin literatürü çerçevesinde ele alıp değerlendirmekte; kadim Müslüman kültürün dostluk mefhumuna yaklaşım biçimini özgün ve evrensel boyutlarıyla ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Tez bir "Giriş", 3 ana "Bölüm" ve bir "Sonuç"tan oluşmaktadır. Giriş bölümü, iki alt başlıkla ele alınmıştır. İlkin araştırmamızın yapısını belirgin hale getirmek için Amaç, Önem, Yöntem ve sınırlılıklar sunulmuştur.

[1] bk. Azize Kaçıran Erişmiş, *İslam ahlakçılarında dostluk kavramı* (Ankara: Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2011).;Fatma Tuba Altın, *Mevlana'nın Eserlerinde Dostluk ve Samimiyet Değerlerinin İşlenişi ve Eğitimi Açısından Tahlili* (Konya: Selçuk Üniversitesi /Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans, 2010).; Gökçe Çelik, *Dostluk ve eğitimi* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2008).; Kadir Dakni, *Mümtehine Suresi'nde dostluk ve düşmanlık ilişkileri* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 1998).; Hidayet Aydar, *Kur'an'a göre dostluk ve arkadaşlık* (İstanbul: Marmara Üniversitesi/Temel İslâm Bilimleri, Yüksek Lisans, 1986).

Tezimizin I. Bölümü de iki alt başlıktan oluşmaktadır. Birinci alt başlıkta dostluk/ihvâniyât konularını ihtiva eden klasik literatür tanıtılmış; konuya dair telif olunan müstakil çalışmalar ile muhtevasında bu bahislere yer veren eserler incelenmiş; son olarak da edebiyat sahası dışındaki ilgili eserlere yer verilmiştir. İkinci alt başlıkta "dostluk kavramı ve edebi boyutu" etraflıca incelenmiştir.

Tezimizin II. Bölümü, dostluğun önem ve değeri, dost türleri, dost seçimi, dostluğundan sakınılması gerekenler gibi ihvâniyât çalışmalarında sıklıkla rastlanan temel konulara eğilmiştir. Konuların irdelenmesine ve örneklemeye yardımcı mahiyetteki anekdot, vecize ve şiir malzemesi doğru anlaşılmayı sağlama adına nispeten serbest bir çeviri ile Türkçeye aktarılmıştır.

Tezimizin III. bölümde ise dostluk bağlarını güçlendiren ya da dejenere eden unsurlar tek tek ve ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Her bir başlık incelenirken de klasik edebiyatın lügat, anekdot, şiir ve hikemiyât malzemesinden geniş ölçüde istifade edilmiştir.

Sonuç bölümünde ise, dostluk olgusunun klasik Arap edebiyatı kaynaklarındaki genel ve nevi şahsına münhasır hususiyetleri maddeler halinde özetlenmiştir.

Son olarak doktora tahsilim boyunca ilmi ve edebi birikiminden çok şey öğrendiğim, tezimin her aşamasında katkısını ve desteğini gördüğüm kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Şener Şahin'e çok teşekkür ederim. Ayrıca tezimi baştan sona okuyarak mülahazalarda bulunan Arş. Gör. Mehmet Angay'a ve her daim katkılarından müstefit olduğum Arş. Gör. İslam Batur'a şükranlarımı sunarım.

Murat ATAMAN

Bursa-2023

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ..... **ii**

YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU ..... **iii**

YEMİN METNİ ..... **iv**

ÖZET ..... **v**

ABSTRACT ..... **vi**

ÖNSÖZ ..... **vii**

İÇİNDEKİLER ..... **x**

KISALTMALAR ..... **xv**

GİRİŞ **1**

I. ARAŞTIRMANIN METODİK YAPISI **1**

A. Araştırmanın Amacı ve Önemi 1

B. Araştırmanın Yöntemi, Kapsamı ve Sınırları 2

BİRİNCİ BÖLÜM

LİTERATÜR VE DOST(LUK) KAVRAMININ EDEBİ BOYUTU

1.1. Literatür **3**

1.1.1. Doğrudan Dostluk Temasını Esas Alan Telifler 3

1.1.1.1. el-İhvân 3

1.1.1.2. Âdâbü's-suhbe ve hüsnü'l-ʿışre 3

1.1.1.3. es-Sadâka ve's-Sadîk 4

1.1.2. Kitabın Belirli Bir Bölümünde Dost(luk) Temasını Ele Alan Telifler 6

1.1.2.1 el-Mehâsin ve'l-ezdâd 6

1.1.2.2 'Uyûnü'l-ahbâr 6

1.1.2.3 Fadlü'l-kilâb ʿalâ kesîrin mimmen lebise's-siyâb 7

1.1.2.4. Kitâbü'l-müveşşâ (ez-Zarf ve'z-zurefâ) 7

1.1.2.5. el-'Ikdü'l-ferîd 8

1.1.2.6. Muhâdarâtü'l-üdebâ 8
1.1.2.7. el-Besâir ve'z-zehâir 9
1.1.2.8. et-Temsîl ve'l-muhâdara 9
1.1.2.9. Tahsînü'l-kabîh ve takbîhu'l-hasen 9
1.1.2.10. Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn 9
1.1.2.11. Rebî'u'l-ebrâr ve nusûsu'l-ahbâr 10
1.1.2.12. et-Tezkiretü'l-hamdûniyye 10
1.1.2.13. Gurerü'l-hasâisi'l-vâzıha ve 'urerü'n-nekâisi'l-fâzıha 11
1.1.2.14. Âdâbü'l-ʿişre ve zikri's-suhbe ve'l-uhuvve 11
1.1.3. Diğer Telifler 11
1.1.3.1. Kûtü'l-kulûb 11
1.1.3.2. Resâilü İhvâni's-Safâ 12
1.1.3.3. Tehzîbü'l-ahlâk 12
1.1.3.4. İhyâü 'ulûmi'd-dîn 13
1.2. "Dostluk" Kavramı ve Edebi Boyutu 14
1.2.1. Dost [صَدِيق] Lafzının İştikakı 14
1.2.2. Dost Anlamında Kullanılan Terimler ve Nüansları 15
1.2.3. "Dost" Kavramına Yönelik Tanım ve Teşbihler 20
1.2.4. Dostluk Konulu Meseller 26
1.2.5. "Dostluk" Kavramının Farklı Alanlarda Kullanımı 30
1.2.6. Fabl Kültüründe Dostluk Temaları 34
1.3. Dini Literatürde Dostluk 36
1.3.1. Kur'ân-ı Kerîm'de Dost ve Dostluk 36
1.3.2. Hadislerde Dost ve Dostluk 39

İKİNCİ BÖLÜM

KLASİK KAYNAKLARDA BELLİ BAŞLI İHVÂNİYÂT BAHİSLERİ

2.1. Dostluğun Değeri 44
2.2. Dost Edinmenin Faydaları 50

2.3. Dost Türleri 51

2.3.1. Olumlu Dost Türleri 53

2.3.1.1. Kötü Gün Dostları 53

2.3.1.2. Eski Dostlar 55

2.3.1.3. Hakiki Dostlar 57

2.3.1.4. Mizaç İtibariyle Birbirine Yakın Dostlar 63

2.3.2. Olumsuz Dost Türleri 67

2.3.2.1. Zamane Dostu 67

2.3.2.2. Sakil Dost 70

2.3.2.3. Faydasız Dost 74

2.3.2.4. Sinsi Dost 76

2.4. Dost Seçimi 80

2.5. Dostların Sayısal Durumu 83

2.6. Akıllı Düşman-Ahmak Dost Düalitesi 85

2.7. Dost Meclislerinin Tasviri 87

2.8. Dostluğun Bazı Mukayeselere Konu Oluşu 90

2.9. Vuslat ve Firkat 92

2.10. Dostlukların Sınanması 95

2.11. Dostların Kaybı 97

2.12. Dostların Düşmana Dönüşmesi 99

2.13. Dosta Karşı Tedbirli Olma 101

2.14. Dostluğun Birçok Şey İçin Kriter Olması 104

2.15. İhvâniyât Kültüründe Tavsiye ve Öğüt 108

2.16. Dostluğundan Sakınılması Gerekenler 111

2.17. Kötü Dost 114

2.18. Dostluk İçin Öngörülen Kriterler 118

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DOSTLUĞU DEJENERE EDEN VE PEKİŞTİREN UNSURLAR

3.1. Dostluğu Dejenere Eden Unsurlar 121

3.1.1. Haset 121
3.1.2. Pintilik 124
3.1.3. Statülerin Değişmesi 128
3.1.4. Resmiyet 131
3.1.5. Taahhütlerin Yerine Getirilmemesi/Sözünde Durmamak 133
3.1.6. Kabalık ve Nezaketsizlik 136
3.1.7. Öfke 138
3.1.8. Şaka/İstihza/Hafife Alma 139
3.1.9. Küsme ve Dargınlık 146
3.1.10. Mazeret Kabul Etmemek 148
3.1.11. Suizan 151
3.1.12. Düşmanla Dostluk 154
3.1.13. Ziyaretlerin Sıklığı 155
3.1.14. İlgisizlik ve Kayıtsızlık 157
3.1.15. Güven Duygusunun Zedelenmesi 159
3.1.16. İhanet 161

3.2. Dostluğu Pekiştiren Unsurlar 165

3.2.1. Güler Yüzlülük 165
3.2.2. Hoşsohbet 167
3.2.3. İkramda Bulunma 169
3.2.4. Ziyaretleşme 172
3.2.5. Hediyeleşme 176
3.2.6. Mektuplaşma 179
3.2.7. Nasihatleşme 183
3.2.8. Affedicilik 185
3.2.9. Fedakârlık ve Feragat 187
3.2.10. Vefa(kârlık) 190
3.2.11. Sır Tutma 194

3.2.12. İtizar 199
3.2.13. Sitem 204
SONUÇ 207
KAYNAKÇA 210
ÖZGEÇMİŞ 222

KISALTMALAR

b.y.	Basım yeri yok
bk.	Bakınız
H.	Hicri
Hz.	Hazreti
M.	Milâdî
M.Ö.	Milattan önce
öl.	Ölümü
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	Tahkik eden
ts.	Tarihsiz
vb.	Ve benzerleri
vd.	Ve diğerleri
y.y.	Yayıncı yok

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN METODİK YAPISI

A. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Klasik Arap edebiyatının öncelikli konuları arasında yer alan ihvâniyât (dostluk edebiyatı) bahisleri, oldukça erken sayılabilecek bir tarihten itibaren hakkında çok sayıda çalışma yapılan özel bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaleme alınan müstakil eserlerin yanı sıra çok sayıda antolojik telif de ihvâniyât bahislerine geniş yer ayırmış, konuyu farklı perspektiflerden enine boyuna tetkik etmiştir.

Hem doğrudan sıradan insanın gündelik yaşamına dokunması hem de devlet ricali, ulema sınıfı, üdeba zümresi gibi entelektüel düzeyi yüksek çevrelerde sürekli olarak diyalog ve yazışmalara mevzu bahsedilmesi bu hususta zengin bir malzemenin oluşumuna imkân sağlamıştır. İfade etmek gerekir ki yüzyıllar içerisinde büyük bir külliyata dönüşen ihvâniyat bahisleri, konuya dair teşekkül eden bilgi ve tecrübeyi çeşitli edebi formlarda önümüze koymuş, bu vesileyle İslam kültür ve medeniyetinin dostluk tasavvuruna dair yaklaşımını anlamamıza olanak sağlamıştır.

Edebiyat sahasının ihvâniyât bahislerine bu denli ilgi ve alaka gösterilmesinin çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Her şeyden önce klasik *edeb* eserlerinin, erdemli insan ve toplum inşa etme gibi ulvi bir gayeye hizmet etmek üzere telif edildiğini bizatihi bu kitapların mukaddimelerindeki ifadelerden ya da çalışmaların genel muhtevasından öğrenmekteyiz. Sosyal, dini ve ahlaki hayatın günlük vazgeçilmez tezahür alanlarından biri olan "dostluk" da bu ulvi amacın gerçekleşmesine yardımcı olan çok önemli bir faktördür.

Keza modern dönemde de farklı disiplinlerin yapageldiği çalışmalar içerisinde dostluk teması etrafında kaleme alınanların yoğun bir ilgi gördüğüne şüphe yoktur. Akademik çevrelerde yapılan bilimsel çalışmaların yanı sıra, popüler edebiyat ürünlerinden roman ve hikâye türlerinde de dostluk temasını işleyen eserlerin sayısı hiç de az değildir. Bunlardan bir kısmının okur dünyasında kayda değer oranda kabul gördüğü, uluslararası şöhrete kavuştuğu; bir kısmınınsa sinema endüstrisince filmleştirilerek çok daha geniş kitlelere ulaştırıldığı malum. Bütün bunlar bize, "dostluk" temasına atfedilen önemin ne denli isabetli ve evrensel bir olguya tekabül ettiğini göstermektedir.

Araştırmamızın öncelikli amacı ihvâniyât sahasının ana kaynaklarını tanıtmak, *edeb* külliyatında dağınık vaziyette bulunan malzemeyi uygun başlıklar altında ve derli toplu şekilde tasnif etmek; seçilen malzemeyi özenli bir kompozisyon haline getirerek klasik dönem Müslüman toplumlarındaki dostluk olgusuna bütüncül bir yaklaşım sergilemektir. Bunlara ek olarak, Müslüman toplumların diğer kültür ve medeniyetlerle olan münasebetini, sosyal etkileşimini tarihsel kıssa, anekdotik rivayet, emsal malzemesi ve hikemiyat kültürü yardımıyla canlı bir biçimde ortaya koymaktır.

B. Araştırmanın Yöntemi, Kapsamı ve Sınırları

Araştırmada öncelikle Klasik Arap edebiyatı sahasının, hicri III ila VII. yüzyılları arasında konuya dair telif olunan eserleri birincil ve ikincil kaynaklar şeklinde bir tasnife tabi tutulup mümkün mertebe temin edilmiştir. Akabinde sözü edilen eserlerin muhtevasındaki ihvâniyât bahisleri -bu eserler baştan sona titiz bir şekilde taranarak- tespit edilip notları alınmıştır. İkincil edebi kaynakların yanı sıra, çalışmamız bazı temel lügavi, felsefi ve ahlakiyat sahasındaki eserlerin konumuzla alakalı bölümleriyle de zenginleştirilmiştir. Konuya dair modern eserler ve araştırmalar ise olabildiğince çalışmamızın dışında tutulmuştur.

Okumalar esnasında tespit edilen ayet ve hadisler, özgün yorumlar, anekdotlar, vecizeler, şiir parçaları ve manzumeler, lengüistik tahliller ve bir takım tarihsel olaylar da not edilmiş, teşekkül eden bilgi yığını arasından bir seçki yapılarak üst ve alt başlıklar oluşturulmuştur. Mevcut edebi, ahlaki, anekdotik ve hikemi malzeme, başta tasarlanan taslak plan çerçevesinde yapılan tahlil ve yorumlarla kompoze edilmiştir.

Çalışmada yer alan anekdot ve hikayeler daha doğru anlaşılma, zevkli okunma amaçlarına dönük olarak olabildiğince serbest, akıcı ve anlaşılır bir dille Türkçeye aktarılmıştır. Bununla birlikte, Arapça ibarede dilsel bir estetik kaygı güdülecek ya da bir üslup inceliğine vurgu yapılacak olduğunda, sadece ilgili kısmın Türkçe çevirisiyle yetinilmemiş, Arapça ibare de birlikte zikredilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

LİTERATÜR VE DOST(LUK) KAVRAMININ EDEBİ BOYUTU

1.1. Literatür

1.1.1. Doğrudan Dostluk Temasını Esas Alan Telifler

1.1.1.1. el-İhvân

Eser bir hadis ve fıkıh âlimi olduğu kadar iyi bir eğitimci de olan İbn Ebü'd-Dünyâ'nın (öl. 281/894) dostluk hukuku ve ahlakına dair kaleme aldığı ve ihvâniyât sahasında telif olunan en eski kaynaklardan biridir.

Müellif karakter terbiyesini de hedefleyen eserinde, konuya, Allah için birbirlerini seven dostları/dostlukları öven hadisleri serdetmekle girişir. İhvâniyât bahislerinden dost ziyareti, dostlarla kucaklaşma, musafaha, ikramda bulunma gibi birçok konuyu eserinde irdeleyen müellif, çalışmasında konuya dair birçok hadis, özlü söz, anekdot ve şiir zikreder. Keza geçmiş ümmetlerin peygamber ve velilerinin hikemiyatından, Emevî ve Abbasi dönemi hükümdarlarının tecrübelerinden de örnekler vermeyi ihmal etmez.

1.1.1.2. Âdâbü's-suhbe ve hüsnü'l-ʿışre

Meşhur sûfî ve âlim Muhammed b. Hüseyn es-Sülemî'ye (öl. 412/1021) ait eser dostluk bahsini müstakil olarak ele alan az sayıdaki eserden biridir. "*Allah için dostluk*" başlığı altında dostlarla âdâb-ı muaşeret konusuna genel hatlarıyla değinmiş, bu yönüyle dostluk edebiyatı için de önemli bir kaynak teşkil etmiştir.

Ele alınan konular arasında, ağırlanan dostlara ikramda bulunma, dostlara karşı tavır değiştirmeme, dostlarla vedalaşma, mekânsal uzaklıkların dostluğa engel olmaması ve benzeri hususlar bulunmaktadır. Eserin genel havası dini karakterde olsa da muhtevasında şiir, mesel ve vecize gibi popüler edebiyat malzemesi de hayli yoğundur.

1.1.1.3. es-Sadâka ve's-Sadîk

Ebû Hayyân et-Tevhîdî'ye (öl. 414/1023) ait bu eser dostluk konusunu müstakil olarak ele alan en kapsamlı edebi çalışmadır. Müellifin birçok ilim dalındaki yetkinliği, felsefeyle olan iştigali ve sûfî meşrep kişiliği hiç şüphesiz eserin içeriğine de yansımıştır. Eser yüzyıllarca ilim, edebiyat ve felsefe alanlarının yanında, tasavvufla ilgilenen çevrelerde de büyük bir teveccüh görmüştür.

Tevhîdî eserin mukaddimesine Allah Teâlâ'ya münacatla başlar. Allah'tan insanlar arasında ülfet var etmesini niyaz eder. Dünyada huzur içinde yaşamanın, dini sorumlulukları yerine getirmenin, alicenaplığın ancak ülfetle hâsıl; keza ferdi ve toplumsal ıslahın, uhrevi saadetin de ancak hakiki bir dostluk tasavvuruyla mümkün olabileceğinin altını çizer. Bu yolla eserin telif gayesine atıfta bulunur.

Tevhîdî'nin dostluk, muaşeret, ülfet, vefa, yardımlaşma, empati, nasihatleşme, ikramda bulunma gibi dostluğa müteallik konularda değindiği temalar, daha eserin telifi öncesinde ulema mabeyninde zaten kabul görmekteydi. O nedenle Büveyhî veziri İbn Saʿdân (öl. 375/975) kendisinden bu hususta derli toplu bir eser telif etmesini talep etmiştir. Eserin telifinde filozofların, entelektüellerin, din adamlarının sözlerine yer verdiğini, bununla yetinmeyip kendi tespitlerini de serdettiğini belirten müellif, amacının, yitirilen erdemlerin, yozlaşan ilişkilerin, bu eser vesilesiyle bir nebzede olsa düzeltilmesi olduğunu ifade etmektedir.

Tevhîdî, Mukaddime'sinde hocası Sicistânî (öl. 391/1001) ile girdiği bir diyaloğu naklederek dostluk konusuna doğrudan giriş yapar. Sicistânî'ye kadı Ahmed b. Seyyâr (öl. 368/979) ile aralarındaki dostluk ve muhabbete dair sorular yöneltir. Biri filozof diğeri fıkıhçı, üstelik farklı beldelerden olmalarına rağmen nasıl bu denli samimi olabildiklerini, bu dostluktaki tılsımın ne olduğunu irdeler. Sonrasında Sicistânî'nin giriştiği sosyolojik bir tahlile yer verir. Sicistânî'ye göre ideal dostlukların toplumun her kesiminde görülmesi mümkün değildir. Örneğin hükümdarlar böyle bir nimetten yoksun kimselerdir. Sahip oldukları pozisyon, makam ve mevki onları yerine göre ceberuta, cezalandırıcılığa, kibre ve hasımlara tepeden bakmaya sevk eder. Belirtilen hususiyetlere sahip birinin ideal manada dostluk bağları kurabilmesi, haliyle pek mümkün değildir.

Keza tüccarlar arasında da ideal bir dostluktan söz etmek mümkün görünmemektedir. Zira bu zümrede hâkim olan temel vasıf para kazanma hırsı olduğundan, mürüvvet gibi dostluğun en temel bir ilkesine tezat teşkil etmektedir.

Tevhîdî kitabına, gerçek manada bir dosttan bahsetmenin mümkün olmadığı, bunu böyle kabul etmek gerektiği yönündeki düşüncesiyle başlar. Sonrasında bu ana fikri destekleyen hikemi sözlere, vecizelere ve şiir beyitlerine yer verir.

Eserde konular belirli başlıklar altında verilmemiş, konular dağınık vaziyette kitabın tümüne serdedilmiştir. Fakat dostlukla ilişkilendirilebilecek hemen her konudan bahsedilmiş, müellifin ilmi birikimine uygun olarak meseleler oldukça geniş bir perspektifle ele almıştır.

Eserde dikkat çeken hususlardan biri de Tevhîdî'nin hocası Sicistânî'nin yaptığı felsefi izahlara ayrı bir önem atfedilmiş olmasıdır. Örneğin Sicistânî'nin, Aristo'nun إِنْسَانٌ هُوَ أَنْتَ، إِلَّا أَنَّهُ بِالشَّخْصِ غَيْرُكَ! sözüne düştüğü not bu manada dikkat çekicidir. Keza Tevhîdî de hocasının yolundan giderek benzer tarzda değerlendirmeler yapmış, yeri geldiğinde abartılı bulduğu sözleri tenkitten de geri durmamıştır.[2]

Tevhîdî bir konuyu ele alırken kendi yorum ve tespitlerinden ziyade Müslüman Arap kültüründe referans aldığı mühim şahsiyetlerin sözlerine, şiirlerine, yazışmalarına, saptama ve değerlendirmelerine yer vermiş, gayet çarpıcı anekdot ve kıssalarla da konuyu zenginleştirmiştir. Müellifin eserin telifinde sıklıkla atıflarda bulunduğu temel bilgi kaynaklarından bazıları şöylece sıralanabilir:

- Kur'ân-ı Kerîm ve ilgili ayetlerin açıklamasında kullanılan tefsirler
- Hz. Peygamberin hadisleri
- Diğer bazı Peygamberlere nispet edilen nebevi öğütler
- Lokman Hekim'e atfedilen nasihatler
- Başta dört halife olmak üzere sahabeden birçok zevata nispet edilen kelam-ı kibar kabilinden sözler

[2] Süfyân es-Sevrî'nin bir sözüne yaptığı tenkit bunun bir örneğidir. Bkz. Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, thk. İbrâhîm el-Keylânî (Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Muâsır, 1998), 112.

- Muhammed Bâkır, Caʿfer es-Sâdık, Musa el-Kâzım gibi bazı Ehl-i beyt imamlarının hikemi sözleri
- Hasan-ı Basrî, Evzâî, İbn Ebû Leylâ, İbrahim b. Ethem, Fudayl b. ʿİyâz, Mâlik b. Dînâr, Cüneyd el-Bağdâdi gibi âlim, zahit ve sûfîmeşrep zevata dair ibretlik anlatılar
- İbnü'l-Mukaffaʿ, Câhiz, Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, Ebû Ali el-Fârisî, İbn Düreyd, Yûnus b. Habîb, Ebü'l-Atâhiye, Ebü'l-Esved ed-Düelî, İmruülkays, Cerîr, Ebû Nüvâs, Ebû Temmâm gibi şair ve edebiyatçılardan oluşan son derece geniş bir entelektüel kadroya nispet edilen şiir ve vecizeler
- Eflatun, Aristo, Öklid, Hipokrat, Diyojen, Sicistânî, Rummânî, İbn Zürʿa ve İbn Miskeveyh gibi kimi filozof ve ahlakiyatçıların etik ve didaktik cümleleri
- İskender, Büzürcmihr, Enûşirvân, Memûn, Abdülmelik b. Mervân, İbn Muʿtez gibi farklı medeniyetlerin parlak ve şöhretli hükümdarlarına, emir ve sultanlarına, vezir ve kâtiplerine kadar mühim devlet ricalinin hayat tecrübelerini yansıtan tavsiye ve öğütleri

1.1.2. Kitabın Belirli Bir Bölümünde Dost(luk) Temasını Ele Alan Telifler

1.1.2.1 el-Mehâsin ve'l-ezdâd

Câhiz'ın (öl. 255/869) bu önemli eseri, ahlaka dair konuları paradoks mantığı içerisinde ele alan, muhtevaca zengin bir çalışmadır. Başlıklar altında yer alan malzeme genelde hacimce kabarık değildir. Bu manada dostluk konusuna *Mehâsinü's-suhbe* başlığı altında iki sayfa yer ayrıldığı görülmektedir. Câhiz, birkaç özlü sözden sonra uzunca bir hikâye naklederek başlığı tamamlamıştır. Bununla birlikte, ahlaka dair haset, vefa, yalan, cömertlik gibi birçok konunun doğrudan veya dolaylı olarak ihvâniyât konuları için edebi ve anekdotik malzeme teşkil ettiğini ifade edebiliriz.

1.1.2.2 'Uyûnü'l-ahbâr

Ünlü dil ve edebiyat âlimi İbn Kuteybe ed-Dîneverî'ye (öl. 276/889) ait eser bir kültür hazinesi değerinde olup, müellif 10 bölümlük çalışmasının temel bir bölümünü *Kitâbü'l-ihvân* olarak başlıklandırır ve altında doğrudan dostluk bahislerini ele almıştır. Kitabının girizgâh faslında dostluğun değeri ve önemine dair genel mahiyette şeyler söylemiş, sonrasında ise hediyeleşme, ziyaretleşme gibi daha özel konu başlıklarına geçmiştir. Eserin

muhtevasında bolca hadis, vecize, emsal, şiir, tarihsel ve folklorik malzeme kullanılmıştır.

1.1.2.3 Fadlü'l-kilâb ʿalâ kesîrin mimmen lebise's-siyâb

Eser Arap edebiyatının önde gelen âlimlerinden Merzübânî'ye (öl. 384/994) aittir. Birçok ilimdeki yetkinliği nedeniyle dönemin Câhiz'i olarak tanınan Merzübânî bazı âlimlerce Câhiz'dan da üstün tutulmuştur.

Eser hacim itibariyle kısa olmasına rağmen ihvâniyât literatürünün önemli kaynakları arasında gelir. Merzübânî eserin mukaddimesinde kendisini böyle bir eseri telife iten iki saiki, dostluk ilişkilerinde yozlaşma ve gerçek dost edinmenin neredeyse imkânsız hâle gelişi olarak açıklar. Müellifin bu eserin telifindeki yegâne maksadı sitem ve taşlama olmayıp, içerdiği ağır tenkitlerin yanı sıra üslup ve yöntem itibariyle öğütlemede bulunmayı da önemsediği söylenebilir.

Başlığının da açıkça çağrıştırdığı üzere, eser bir hiciv/zem edebiyatı olarak karşımıza çıkmaktadır. Köpeklerin sadakatinden ve güzel hasletlerinden bahsedilerek bir taraftan yozlaşan dostluk ilişkileri taşlanmış, diğer taraftan bunlardan ders çıkarılması istenmiştir. Hiç şüphesiz bunda, müellifin yakın çevresinden gördüğü eza ve cefanın büyük payı vardır. Örneğin iyi bir hadis âlimi olmasına rağmen bazı düşüncelerinden dolayı cerh edilmiş, Şiilikle itham edilmiştir.

Eserde kullanılan malzemeye bakıldığında ilk etapta, teması dostların vefasızlığı, sadakatsizliği, buna karşın köpeklerin vefa ve sadakati olan çok sayıda şiir beyti göze çarpmaktadır. Keza Hz. Peygamberin hadisleri ve etkili kelam-ı kibar örneklerinin yanı sıra, eserin muhtevasında vefasızlık ve sadakatsizlik konulu hikâyeler de yer almaktadır. Tahmin edileceği üzere, bunların bir kısmı köpeklerin vefa ve sadakatine dair anekdotik anlatılardır.

1.1.2.4. Kitâbü'l-müveşşâ (ez-Zarf ve'z-zurefâ)

Meşhur edebiyatçı ve ahbar âlimi el-Veşşâ el-Aʿrâbî (öl. 325/937) "zarf" olarak bilinen aristokrat sınıfına özgü edebiyatın en önemli simalarındandır. Nüktedan (ظَرِيف) insanlarda olması gereken özellik ve davranışları konu olan eser içerik bakımından son derece

zengindir. Eserde dostluk bahsine ciddiyetle eğilen müellifin, bu konuyu 14 başlık altında irdelediğini görürüz. Keza bunların dışında diğer pek çok başlıkta da ihvâniyât malzemesi bulmak mümkündür.

1.1.2.5. el-'Ikdü'l-ferîd

Endülüslü âlim ve şair İbn Abdürabbih'e (öl. 328/940) ait olan eser siyasetten edebiyata, tarihten ahlâka, mizahtan musikiye çok değişik konuları ihtiva eden bir kültür ansiklopedisi mahiyetinde olup 25 bölümden oluşmaktadır. Her bir bölümünün kıymetli taş isimleriyle adlandırıldığı eserin كِتَابُ الْيَاقُوتَةِ فِي الْعِلْمِ وَالْأَدَبِ adlı bölümündü çok sayıda ihvâniyât bahsi ele alınmıştır: Dostluk bağının akrabalık bağından güçlü oluşu, dostlukların dejenerasyonu, dost türleri vb. Eserde konuyla alakalı çok sayıda şiir, vecize, anekdot, tarihi bilgi nakledilmiştir.

1.1.2.6. Muhâdarâtü'l-üdebâ

Tefsir ve dil ilimlerinde rüştünü ispat etmiş bir âlim olan Râgıb el-İsfehânî'ye (öl. 410/1010) ait eser klasik Arap edebiyatının en önemli kaynaklarından biri olup, 25 bölüm içerisinde edebi, ahlaki, dini birçok konu ele alınmıştır. Eseri sahanın diğer teliflerinden farklı kılan husus zengin ve detaylı başlık ve alt başlıkların oluşudur. Bir konunun ne denli ayrıntılı irdelendiğini sadece başlıklara göz atmak suretiyle dahi anlamak mümkündür.

Müellif *"Had"* olarak isimlendirdiği bölümlerden birini dostluk meselelerinin etraflıca ele alındığı ihvâniyâta hasretmiştir. Eserin diğer bölümlerinde olduğu gibi, müellif, ilgili bölümü de tefsir, hadis, lengüistik, mesel, tarihi anekdot, vecize, hikemiyat gibi oldukça çeşitli malzeme ile beslemiştir. Eserde ihvâniyâta dair şu türden başlıklar yer almaktadır:

- الحَثُّ على مُشَارَكَةِ الصَّدِيقِ فِي سَرَّائِهِ دُونَ ضَرَّائِهِ
- ذَمُّ مَنْ تَكَبَّرَ عَلَى أَصْدِقَائِهِ لِغِنَاهُ وَسُلْطَانِهِ
- مَدْحُ رَفْضِ الْحِشْمَةِ بَيْنَ الْأَصْدِقَاءِ
- مُعَاتَبَةُ مَنْ أَسَاءَ الظَّنَّ بِصَدِيقِهِ
- الحَثُّ عَلَى نُصْرَةِ الصَّدِيقِ عَلَى جَمِيعِ الْأَحْوَالِ

1.1.2.7. el-Besâir ve'z-zehâir

Ebû Hayyân et-Tevhîdî'ye ait eser son derece zengin edebi materyal ihtiva etmektedir. Edebiyat, ahlak, tarih, mizah gibi birçok sahaya dair malzeme bulmak mümkündür. 10 ciltlik bu devasa külliyatın en olumsuz yönü, muhtevanın başlıklandırmadan ve sistematiklikten uzak olmasıdır. Bununla birlikte dostlukla alakalı malzemeye hemen her cildin birçok bölümünde rastlamak mümkündür. Eserden tam manasıyla istifade edebilmek için baştan sona ciddi bir tarama gerekebilir.

1.1.2.8. et-Temsîl ve'l-muhâdara

Ebû Mansûr es-Seâlibî'nin (öl. 429/1038) edebiyat sahasına özgü çalışmalarından biri olan eser, tipik hikemiyat mecmuası ve emsal derlemesi mahiyetindedir. Müellif toplumun her kesimine ait hikmet ve mesellere yer vereceğini kitabının mukaddimesinde belirtmiş, daha ziyade dil ve ahlak konularına tahsis ettiği derlemesinde dostlukla alakalı meseleleri اَلْإِخْوَةُ وَالْأَصْدِقَاءُ وَالْمَوَدَّةُ وَمَا يَتَّصِلُ بِهَا başlığı altında toplamıştır.

1.1.2.9. Tahsînü'l-kabîh ve takbîhu'l-hasen

Türkçeye "Çirkini Güzelleştirme ve Güzeli Çirkinleştirme" şeklinde tercüme edebileceğimiz Seâlibî'nin bu eseri, klasik Arap edebiyatında "paradoks" mantığı içerisinde kaleme alınmış telif türünün önemli temsilcilerinden biridir. Eserde, akıl, ilim, kanaat gibi birçok erdemler paradoksal bir düzen içerisinde ele alınarak irdelenmiştir. Konumuzla ilgili olaraksa, müellifin ilgili malzemeyi تَقْبِيحُ الْأَصْدِقَاءِ وَالْإِخْوَانِ başlığı altında bir araya getirdiğini söyleyebiliriz.

1.1.2.10. Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn

Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdî'nin (öl. 445/1058) temelde ahlakiyat konularını ele alan bu çalışması, İslam dünyasındaki şöhreti ve gördüğü kabul dolayısıyla farklı disiplinlerdeki birçok ilim talebesinin ana başvuru kaynaklarından birini teşkil etmektedir. Mâverdî, beş bölümlük eserinin III. Bölümünü أَدَبُ الدِّينِ; IV. Bölümünü أَدَبُ الدُّنْيَا şeklinde adlandırmış; Edebü'dîn bölümünde kişiyi uhrevi saadete eriştirecek erdemlerden ve kaçınılması gereken kötülüklerden, *Edebü'd-dünyâ*'da ise dünya saadetine vesile olan

unsurlardan söz etmiştir. Bu bölümü de üçe taksim eden müellif bunlardan ikincisini dostluk bahsine tahsis etmiştir.

Mâverdî ilgili bölümde önce dostluğun toplumsal kaynaşmayı sağlayan sihirli gücünden bahsetmiş; ardından konuya dair hadis, vecize, mesel, şiir ve lengüistik tahlil mahiyetindeki malzemeyi serdetmiştir. Bunu dost türleri, dostlukların mertebeleri ve teşekkül süreci gibi konular takip etmektedir. Ek olarak, dost seçiminde dikkat edilmesi gereken hususlar, dostluğundan kaçınılması gereken kimseler gibi ilintili birtakım mevzular da yine edebi bir zevkle dile getirilmiştir. Kuşkusuz, eseri diğer *edeb* kitapları içerisinde ayrıcalıklı kılan en önemli husus, fıkıhta otorite olan müellifin, bir fıkıhçı titizliğiyle yapmış olduğu tahlil ve yorumlardır.

1.1.2.11. Rebî‘u’l-ebrâr ve nusûsu’l-ahbâr

Cârullâh ez-Zemahşerî’ye (öl. 538/1144) ait eser, Mukaddime’de de belirtildiği üzere, teknik ve çetrefilli meselelerle meşgul olan ilim taliplerini soluklandırmayı, edebiyat âbı hayatıyla zihinlerini dinlendirmeyi amaçlamaktadır. İçerdiği konulara ve bunların ele alınış biçimine bakıldığında müellifin hedefine ulaştığı söylenebilir. Belirtmek gerekir ki konular salt edebiyat estetiği ve zevki bağlamında ele alınmış olmayıp, kişiyi fikir, ahlak ve genel kültür bakımlarından da eğitip geliştirici olma yönüyle de kaleme alınmıştır.

Müellif dostluk konusunu özel bir baba hasretmiş olmakla birlikte din, ahlak, folklor, örf, muaşeret gibi daha pek çok farklı başlık altında da incelemiştir. Eserdeki en belirgin husus hemen her bapta ihvâniyâta dair az veya çok malzemeye rastlanıyor olmasıdır. Tarihi rivayet ve anekdotların zenginliği ise dikkat çeken bir diğer noktadır.

1.1.2.12. et-Tezkiretü’l-hamdûniyye

İbn Hamdûn el-Bağdâdî’ye (öl.562/1167) ait eser 10 ciltlik hacimli bir nevâdir koleksiyonu olup, muhtevasında edebiyat, tarih, ahlakiyat, genel kültür vb. birçok sahayı ilgilendiren konular yer almaktadır. Eserin en belirgin özelliği, hemen her bölüm sonunda konuya ilişkin “Bu bâbın anekdotları” anlamına gelen نَوَادِرُ هٰذَا الْبَابِ veyahut نَوَادِرُ مِنْ هٰذَا الْبَابِ tarzında başlıklar olması ve altında anekdotların sıralanmış olmasıdır.

İbn Hamdûn dostluk bahsini فِي الْمَوَدَّةِ وَالْإِخَاءِ وَالْمُعَاشَرَةِ وَالْاِسْتِزَارَةِ başlığı altında ele almış, önce konuya dair ilgili ayet ve hadisleri zikretmiş, akabinde ulema, üdebâ ve hükemânın sözlerine yer vermiştir. Bap sonunda ise dostlukla alakalı bazı anekdotları serdetmiştir.

1.1.2.13. Gurerü'l-hasâisi'l-vâzıha ve 'urerü'n-nekâisi'l-fâzıha

Çok kitap okumasının yanısıra sahaflıkla meşgul olduğundan el-Kütübî ve el-Verrâk gibi lakaplarla anılan Cemâleddîn el-Vatvât'ın (öl. 718/1318) bu eseri esasen bir ahlakiyat kitâbidır. Müellif eserin mukaddimesinde kendisini kitabı yazmaya sevk eden temel sebebin toplumdaki ahlaki yozlaşma olduğunu özellikle vurguladıktan sonra, eserde temel ahlaki erdemler ile bunların zıddı mahiyetindeki kusurları tek tek ele alır: Cömertlik-cimrilik, cesaret-korkaklık, bağışlama-intikam, dostluk-uzlet vb.

Vatvât dostluk konusu فِي الْأُخُوَّةِ başlığı altında üç bölüm halinde bir değerlendirme yapmıştır. I. Bölüm'de dostluğun fazileti, dost edinmenin önemi gibi konular irdelenmiştir. II. Bölüm'de dostluğun adabı, hukuku gibi konulara değinilmiştir. III. Bölüm'de ise sakiller konusu ele alınmıştır. Kullanılan malzeme klasik Arap edebiyatı eserlerinin genel yapısında olduğu gibi ilgili ayet değerlendirmelerinden; keza hadisler, vecizeler, âlim ve entelektüel şahsiyetlerin sözlerinden, şiir, emsal ve anekdotlardan oluşmaktadır.

1.1.2.14. Âdâbü'l-ʿişre ve zikri's-suhbe ve'l-uhuvve

Ebü'l-Berekât Bedrüddîn Muhammed b. Radiyyüddîn el-Gazzî'ye (öl. 984/ 1577) ait eser âdâb-ı muaşeret konusuna tahsis olunmuştur. Özellikle sultan, âlim, kadın, hizmetçi sınıfı gibi bazı kesimlere dönük muaşeret adabı kitabın ana telif gayesini oluşturmaktadır. Daha ziyade vaaz ve nasihat üslubunun hâkim olduğu eserde, ayet, hadis ve ulema sözlerinin yanı sıra doyurucu miktarda hikemi şiir de bulunmaktadır.

1.1.3. Diğer Telifler

1.1.3.1. Kûtü'l-kulûb

Ebû Tâlib el-Mekkî'nin (öl. 386/996) tasavvuf ve ahlakiyat konularını ele alan bu eseri ihvâniyât alanında çalışma yapacaklar için de önemli bir kaynaktır. Müellif önce "*Allah için dostluk*"un faziletini ayet ve hadisler çerçevesinde işlemiştir. Dost edinmenin fayda

ve zararları hakkında ulemanın görüşlerini nakletmiş ve bu hususa dair kendi kanaatlerini de delilleriyle ortaya koymuştur. Âlimlerin konuyu ele alırken sundukları gerekçeleri derli toplu bir şekilde aktarması meselenin etraflıca mütalaa edilip tetkik edilmesi bakımından önemlidir.

Eserde öne çıkan en dikkat çekici hususlardan birisi ise dostluğa dair ayetler hakkında yapılan lengüistik tahlil ve yorumlardır. Dostlukla ilgili dini malzemenin en zengin örneklerini bu eserde görmek mümkündür. Müellif konulara değinirken şiir, mesel, vecize, dini kıssa, tarihsel anekdot gibi zengin *edeb* malzemesinden bol bol yararlanmıştır.

Dostlarla adab-ı muaşeret, biten dostluklar sonrasında uyulması gereken ahlaki ilkeler, dostluk ilişkilerinde ölçülülük gibi birçok konuya değinen müellif bunları yalnızca dini referanslar üzerinden ele alıp işlememiştir. Eserde kadim filozofların, devlet adamlarının, entelektüel kesimlerin, özellikle de ediplerin değerlendirmelerine azımsanmayacak oranda yer verilmiştir.

1.1.3.2. Resâilü İhvâni's-Safâ

İhvân-ı Safâ tarafından din, ahlak, felsefe, siyaset, kozmoloji, matematik, astronomi gibi birçok konuda sade ve anlaşılır bir şekilde kaleme alınmış olan eser, ansiklopedik bir mahiyete sahiptir. Eserin dördüncü risalesinde İhvân-ı Safâ topluluğunun dostluk hukuku ve ilkelerinden, bu topluluğa üye olacak kimselerde bulunması gereken ahlaki, ilmi özelliklerinden bahsedilmiştir. Eserdeki dostluk bahsi ilk etapta İhvân-ı Safâ topluluğuna mensup kimselere özel gibi görünse de ilerleyen satırlarda herkesin istifade edeceği yorum ve tespitleri görmek de mümkündür. Dostlukların sınanması, iyi ve kötü dostların özellikleri, dost seçimi, dostlukların sürdürülmesi gibi konular üzerinde kâfi miktarda durulmuş, konular işlenirken felsefi birtakım saptamalarda bulunulmuş, psikolojik analizler yapılmış; konular yer yer şiir ve mesel malzemesiyle de beslenmiştir.

1.1.3.3. Tehzîbü'l-ahlâk

İbn Miskeveyh'in (öl. 421/1030) ahlak felsefesine dair kaleme aldığı *Tehzîbü'l-ahlâk*'ta dostluk konusu اَلْمَحَبَّةُ وَالصَّدَاقَةُ başlığı altında müstakil bir bölüm halinde incelenmiştir. Önce muhabbet konusunu ele alan müellif, ardından dostluk konusunu irdelemiştir. İbn

Miskeveyh evvelemirde konuya, dostluğun insan fıtratından kaynaklı bir ihtiyaç oluşunun izahıyla başlar. Devamında dostluğun mahiyeti üzerine felsefi tahlillerde bulunur. Dostluğun toplumun her kesimi kapsayan bir olgu oluşundan bahsederek dostlukları tasnife girişir. Dost seçimine de değinen müellif bu hususta okura pratik birtakım tavsiyelerde de bulunur.

1.1.3.4. İhyâü 'ulûmi'd-dîn

Gazzâlî'nin (öl. 505/1111) İslam dünyasında popülerliğini hiçbir zaman kaybetmeyen bu eseri, başta toplumsal ıslahı, bunun için de bireylerin insan-ı kâmil olma yönünde eğitilmelerini hedefleyen; akait, fıkıh, ahlak gibi birçok farklı disipline ait özgün yorumlar içeren çok yönlü bir çalışmadır. Gazzâlî dostluk konusunu كِتَابُ آدَابِ الْأُلْفَةِ وَالْأُخُوَّةِ وَالصُّحْبَةِ وَالْمُعَاشَرَةِ مَعَ أَصْنَافِ الْخَلْقِ şeklinde uzun sayılabilecek bir başlık altında son derece kapsamlı olarak ele almıştır. Konuya iki bab altında ve farklı başlıklar çerçevesinde yaklaşan müellif, Birinci Bap'ta ideal dostlukların ve kaynaşmanın (ülfet) temellerini irdelemiş, kitabın genel metoduna bağlı kalarak ilgili ayet, hadis ve kelam-ı kibarı nakletmiştir. Bu bölümde ideal dostluğun güzel ahlak; sahte dostluklarınsa düşmanlık, haset, kin ve nefret gibi olumsuz duygulardan kaynaklandığı ya da beslendiği saptamasında bulunmuştur.

Bu girizgâh sonrasında ise, gerçek manada ideal dostluk olarak tanımladığı "*Allah için dostluk*" اَلْأُخُوَّةُ فِي اللّٰهِ konusunu ele almış; bu tür dostluğun şartları, dünya ile sınırlı dostluklardan ayrıldığı hususları, dost seçimi hususunda nasıl davranılması gerektiği gibi detaylar üzerinde durmuştur.

Eserinin 2. Bab'ını ise dostluk ve muaşeret hukukuna tahsis etmiş; bu bapta, dostların birbirleri üzerindeki hak ve hukukları, karşılıklı sorumlulukları, kusurları affedicilik özellikleri, vefa ve samimiyet nitelikleri gibi konuları irdelemiştir. Müellifin, İslam kültürünün tüm zenginliğini bu eserine mümkün mertebe yansıttığı, konuya dair ilmi ve felsefi tahlillerin yanı sıra çok sayıda ayet, hadis, emsal, vecize, anekdot, hikâye ve şiir aktarımlarında da bulunduğu dikkati çekmektedir. Eser, genel İslamiyat çalışmaları için olduğu kadar, ihvâniyât bahisleri üzerine çalışacaklar için de son derece önemli bir kaynaktır.

1.2. "Dostluk" Kavramı ve Edebi Boyutu

1.2.1. Dost [صَدِيق] Lafzının İştikakı

ص — د — ق mastar kökü klasik sözlüklerde ister "kelam" ister "fiil" cihetinden olsun fark etmez hep *güç, kuvvet ve sağlamlık* gibi manalarla alakalıdır. Araplar, sağlam ve güçlü olan bir şeyi tanımlarken شَيْءٌ صَدْقٌ (sağlam/sert şey) tabirini kullanırlar. Örneğin dayanıklı ve güçlü mızraklar رُمْحٌ صَدْقٌ sıfat terkibinde ifadesini bulur.[3] Keza bu kökten türeyen صِدق kelimesi de söz cihetinden bir "sağlamlık", "doğruluk" ve "gerçeklik" mefhumuna işaret eder. Haddi zatında doğru, sağlam ve çürütülmesi zor bilgi, bu yönüyle zayıf ve güçsüz nitelikleriyle vasıflanan yalanın karşısında konumlandırılmıştır.[4]

صَدِيقٌ teriminin ise, yine pek çok klasik sözlükte "doğruluk" ve "hakikat" manalarıyla bağlantılı صِدْقٌ lafzından türediği ifade edilmiştir. Örneğin bir kişi bir başkasına içtenlikli bir yakınlık hissettiğinde, bu durum [فُلَانٌ صَدِيقُ فُلَانٍ] şeklinde dile getirilmektedir.[5] İbnü'l Muʿtez'in (öl. 296/908) ifadesiyle "*dost, dostu olduğu kimseye; muhabbet, sevgi, sadakat, vefa ve benzeri hususlarda samimi bir hissiyat taşıdığından* صَدِيقٌ *kelimesiyle tarif edilmiştir.*[6]

Bazı edipler ise صَدِيقٌ lafzının, yukarıda işaret edilen "*sağlamlık, güç, kuvvet*" manalarını çağrıştıran ص — د — ق mastar köküyle bağlantılı olduğunu ifade etmişlerdir. Şöyle ki; "dost", dostu olduğunu ifade ettiği kimseye her zaman sağlam, güçlü, muhkem yani esaslı ve güven veren davranışlar sergileyen kimsedir.

Dil bilginleri "dost / arkadaş" anlamına gelen صَدِيقٌ lafzının hem nicelik olarak müfret, tesniye ve cemi; hem de cinsiyet olarak müzekker ve müennes için kullanılabileceğini ifade etmişlerdir. Bunun Kur'ân-ı Kerîm'den tanığı olarak ise şu ayeti göstermişlerdir:

---

[3] Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyyâ b. Muhammed İbn Fâris, *Muʿcemü mekâyîsi'l-lüga*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1979), 339.

[4] İbn Fâris, *Muʿcemü mekâyîsi'l-lüga*, 339.

[5] İbn Düreyd Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen, *Cemheretü'l-lüga*, thk. Remzi Münîr Baalbakî (Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, 1987), 2/656.

[6] Ebû Mansûr es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, thk. el-Huluv Abdulfettah Muhammed (Kâhire: ed-Dârü'l-Arabiyyetü li'l-Kitâb, 1981), 464.

﴿فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ وَلَا صَدِيقٍ حَمِيمٍ﴾

Şimdi artık bizim ne şefaatçilerimiz var ne de yakın bir dostumuz.[7]

Görüldüğü üzere müfret sigadaki صَدِيقٌ lafzı cemi sigadaki شَافِعِينَ lafzına atfedilmiştir ki bu da söz konusu lafzın çoğul için de kullanılabildiğini göstermektedir.[8] Müfret-müennesi صَدِيقَةٌ olan bu lafız, çoğul siyga olarak ise şu gibi kalıpları kullanabilmektedir: أَصْدِقَاءُ, صُدَقَاءُ، صِدْقَانٌ, أَصَادِقُ.[9] [ص – د – ق] kökünden "dostluk" anlamında türeyen üçte de mastar bulunmaktadır: صَدَاقَةٌ , مُصَادَقَةٌ, صِدَاقٌ.[10]

1.2.2. Dost Anlamında Kullanılan Terimler ve Nüansları

Genel sözcük kadrosu bakımından dünyanın en zengin dillerinden biri olan Arapçanın bilhassa belirli kavramlara dair (deve, at, aslan, yağmur, bulut, rüzgâr vb.) zengin karşılıklar verdiğini biliyoruz. Meselenin tam da bu yönüyle ilgilenen ve Arap dilinin önemli bir alt disiplini sayılan "furûku'l-lüga", belirli bir manayı karşılamak üzere önümüze çoğu zaman birbirinin alternatifi sayılabilecek pek çok farklı seçenek koyar. Bu hususiyet konumuz olan "dost" kavramı için de geçerlidir.

Arap dilinde en genel anlamıyla "*dost (arkadaş)*" sözcüğü için karşılık gösterilen en işlevsel sözcük [صَدِيقٌ]'tır. Bununla birlikte edebi eserlerde ya da sözlüklerde ona müradif olarak zikredilen ya da yakın anlamlısı olarak alternatifi gösterilen çok sayıda terim de bulunmaktadır. Fakat her şeyden evvel dilcilerin de ifade ettiği gibi dost(luk) mefhumunu ifade eden sözcüklerin anlama ilişkin nüansları ancak صَدِيقٌ lafzının anlaşılmasıyla mümkündür. Aksi takdirde خَلِيلٌ , رَفِيقٌ, حَبِيبٌ gibi sözcüklerin tam olarak ne ifade ettiğini anlatmak mümkün olmaz. Zira bu ve benzerleri, صَدِيقٌ lafzının ifade ettiği temel bir an-

---

7 Şurâ, 26/100-101.

8 İbn Sîde Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl, *el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-a'zam*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2000), 11/190.; Ebü'l-Fazl Muhammed b.Mükrim İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dârû Sâdır, 1993), 10/194.

9 Feyyûmî Ahmed b. Muhammed, *el-Misbâhu'l-münîr* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'İlmiyye, ts.), 335.

10 Muhammed el-Enbârî Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım, *ez-Zâhir fî meʿânî kelimâti'n-nâs*, thk. Hâtim Sâlih ed-dâmin (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992), 1/214.; el-Ezherî Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher, *Tehzîbü'l-luga*, thk. Muhammed Avad Murib (Beyrut: Darü İhyâi't-Türasi'l-Arabi, 2001), 8/277.

lamın yanı sıra; umum, husus, yoğunluk, yakınlık, uzaklık gibi bazı keyfiyetlerde farklılıklar göstermektedir.[11] Aşağıda sözü edilen kavramlara ilişkin kapsamlı bir liste sunulacaktır. Listede yer alan her bir kavramda, genel anlamdaki "dost" mefhumuna ilave olarak özellikle bazı hususiyetlerin öne çıktığı görülebilir:

Herkese tercih edilen dost veya arkadaş, gözde, kanka	أَثِيرٌ
Nesepçe adeta kardeş gibi hissedilen dost, yakın dost	أَخٌ
Sofra arkadaşı, beraber yenilip içilen dost	أَكِيلٌ
Aralarında ülfet ve aşinalık bulunan dost	أَلِيفٌ
Kendisiyle ünsiyet kurulabilen, adeta ruh arkadaşı gibi hissedilen dost	أَنِيسٌ
Akran, yaşıt olan dost	تِرْبٌ
Gerek gündelik hayatta gerekse de edep meclislerinde kendisiyle sık sık beraber olunan, birlikte oturulup kalkılan dost	جَلِيسٌ
Kendisine büyük sevgi beslenen dost. Bu terim, kökündeki sevgi kavramından ötürü bazı bağlamlarda "sevgili" anlamında da kullanılmıştır.	حَبِيبٌ
Kendisiyle sıcak ilişki kurulan, sıcakkanlı arkadaş, dost canlısı	حَمِيمٌ
Çok samimi ve özel dost	خِلٌّ
Kendisine ikram ve ihsanda bulunulan, buna liyakati olan dost. Bu yüzden Hz. İbrahim kendisine lütfedilen vahiy sebebiyle "Halîl" olarak adlandırılmıştır.	خَلِيلٌ
Samimi dost	خَدِينٌ
Hayat arkadaşı, flört	خِدْنٌ
Her dem yanında olunan, sohbetinden istifade edilen dost, arkadaş	صَاحِبٌ
Yolda refakat eden dost, yol(culuk) arkadaşı, refik, yoldaş	رَفِيقٌ
Kendisiyle ünsiyet kurulabilen, adeta ruh arkadaşı gibi hissedilen dost	مُؤْنِسٌ
Kendisiyle ünsiyet kurulabilen, adeta ruh arkadaşı gibi hissedilen dost	مُؤَانِسٌ
Gerek gündelik hayatta gerekse de edep meclislerinde kendisiyle sık sık beraber olunan, birlikte oturulup kalkılan dost	مُجَالِسٌ

[11] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 71.

Gece sohbetlerinde birlikte olunan dost, arkadaş, yaren	سَمِيـرٌ
Gece sohbetlerinde birlikte olunan dost, arkadaş, yaren	مُسَامِرٌ
Bir sıkıntının aşılmasında aracılık eden dost, şefaat eden arkadaş	شَفِيعٌ
Aynı hayvan üzerinde seyahat eden arkadaş, binek arkadaşı	رَدِيفٌ
Sosyal hayatta iş, okul vb. sebeplerle beraber olunan arkadaş, meslektaş	زَمِيلٌ
Dostunun başına bir musibet gelecek diye endişe duyan kimse; dert yoldaşı, dert ortağı	شَفِيقٌ
En genel manasıyla dost, arkadaş, yaren, ahbap	صَدِيقٌ
Seçilmiş dost, seçkin dost, has dost, çok özel arkadaş	صَفِيٌّ
Hem hâl olunan çok samimi dost, işret arkadaşı	عَشِيـرٌ
Sevilen çok değerli dost, arkadaş	عَزِيزٌ
Kendisini görmekten mutlu olunan, gözün gönlün açıldığı dost	قَرِيرُ الْعَيْنِ
Yaş bakımından birbirine yakın durumdaki dost, akran, emsal	قَرِينٌ
Kendisiyle sır paylaşılan dost, arkadaş	نَجِيٌّ
Bilhassa sultan, halife, emir gibi yöneten sınıfıyla; eşraftan varlıklı zevata, onları eğlendirme gayesiyle eşlik eden hoşsohbet arkadaşı, sohbetdaş	نَدِيمٌ
Samimiyetin ileri düzeyinden ötürü adeta aynı neseptenmişçesine kendisine yakınlık duyulan dost, akraba gibi görülen dost	نَسِيبٌ
Çok sevilen ve kendisine sempati duyulan dost, arkadaş	وَدُودٌ

Dost sözcüğünü karşılayan bu bir dizi terimden, edebiyat kaynaklarında en sık kullanılanı şüphesiz أَخٌ ve onun çoğul formu olan إِخْوَان sözcüğüdür. Tekil formu olan أَخٌ , dostun dosta tuzak kurabileceği uyarısında bulunan [اَلْأَخُ فَخٌّ] secili deyiminde; keza çoğul formu olan إِخْوَان da "*yardımcılar*" manasındaki أَعْوَان ve "*dost sofrası*" anlamındaki خِوَان sözcükleriyle kurduğu fonetik yakınlık dolayısıyla şiirde ve secili nesirde tercih edilme sebebi olmuştur.

"Dost" kavramına ait nüanslara klasik edebiyatta o kadar dikkat edilmiştir ki, bazen bu tema müstakil bir anekdotun konusu dahi olabilmektedir. Örneğin bir anekdotta [صَدِيقٌ]'ın [أَلِيفٌ]'e olan üstünlüğü şöyle anlatılır:

> Bir bedeviye "*Senin samimi ve gerçek bir dostun* [صَدِيقٌ] *var mı?*" diye sormuşlar. Bedevi "*O manada yok, ama*" demiş "*ülfet edip yakınlık duyduğum birileri* [أَلِيفٌ] *var.*"[12]

Dost kategorileri arasında yapılan ince ayrımlar muhtemelen birtakım yaşanmışlıklardan hareketle oluşturuluyor, ancak benzer örneklerin çoğalması neticesinde bireysel tecrübe sınırlarını aşarak daha genel tasnif ve tanımlara da yükseliyordu. Sözgelimi el-Hârisî'nin (öl.?) aşağıdaki mukayesesi, bireysel bir tecrübe aktarımı olduğu kadar, defalarca test edilmiş durumların neticesinde hâsıl olan yaygın bir kanaati tarif etmektedir:

اَلْوَحْدَةُ خَيْرٌ مِنْ جَلِيسِ السُّوءِ، وَجَلِيسُ السُّوءِ خَيْرٌ مِنْ أَكِيلِ السُّوءِ؛
لِأَنَّ كُلَّ أَكِيلٍ جَلِيسٌ وَلَيْسَ كُلُّ جَلِيسٍ أَكِيلًا.

> Yalnızlık, kötü bir meclis arkadaşından; kötü bir meclis arkadaşı ise kötü bir sofra arkadaşından yeğdir. Zira her sofra arkadaşı aynı zamanda iyi bir meclis dostudur. Hâlbuki her meclis dostu iyi bir sofra arkadaşı değildir![13]

İlk dönem sûfîlerinden Şiblî (öl. 334/946) de, kendisine yöneltilen bir soru üzerine "dost" manasına kullanılan kimi terimlere açıklık getirerek aralarındaki farkı ortaya koymaya çalışmıştır. Aşağıda görüleceği üzere, Şiblî'nin (öl. 334/946) yaptığı tanımlamalar kelimelerin salt lügat manasına yönelik değildir. Daha ziyade sûfîlerin ve züht erbabının bu kavramlara yükledikleri özel anlamları, keza dostluğa dair farklı bakış açılarını yansıtmaktadır. Şöyledir Şiblî'nin klasik lügat manasının ötesine geçen dost tarifleri:

> [اَلرَّفِيقُ] : Bir kimseye "refik" denilebilmesi için o kimsenin çoğu mesaisini "dostu" olarak tanımladığı kişiyle geçirmesi gerekir. Hatta bu vakitleri, en temel farz ve nafile ibadetlere atfedilen değer kadar önemsemelidir.

> [اَلشَّفِيقُ] : Dost bildiği kişinin başına bir musibet gelecek diye endişe duyan; dostunun sevindiğiyle sevinen üzüldüğüyle üzülen kişi.

---

[12] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 36.

[13] Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *Kitâbü'l-Buhalâ'* (Beyrut: Dârü ve Mektebetü'l-Hilâl, 1998), 97.; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *'Uyûnü'l-ahbâr* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1997), 3/275.

[اَلْوَافِـي] : Kıymetini takdir edip sözlerini ona göre özenle seçen, keza (ahlak) güzelliğinin farkın varıp ona göre davranandır.

[اَلصَّاحِبُ] : Yokluğunda dostların, özlemiyle tutuştuğu; varlığında zihinlerin feyzinden beslendiği kişidir.

[اَلنَّدِيمُ] : Gıyabında meclislerde hayırla yad edilen, varlığında cana yakınlığı ile gönülleri fethedendir.[14]

Tevhîdî de *es-Sadâka ve's-sadîk*'inde صَدَاقَةٌ ve عَلَاقَةٌ terimlerinin ifade ettiği manalara ve aralarındaki farka değinmiştir. Buna göre "sadâka" gerek yaş gerekse karakter itibariyle belirli olgunluğa ermiş kimselerin dostluk ilişkisini tarif eder. Bu ilişki akli olgunluk ve alicenaplık temelleri üzerine kuruludur. Arzu ve ihtirasların taşkınlığından, kötü temayüllerden uzaktır. Daha çok sağduyu ve olgunluk hâkimdir. Hakkaniyet temeline dayalı bu dostluk öyle nezaketten uzak, toy bir ilişki biçimi değildir.

"Alâka" ise daha ziyade geçici duygular temelinde inşa edilmiş toy bir ilişki biçimidir. Zayıf karakterli, akli izandan uzak, nefisleri terbiye görmemiş kimselerde bu türden yakınlaşmalar görülür. Gençler arasındaki dostluk ya da arkadaşlık ilişkileri ekseriya bu türdendir.[15]

Ebû Hilâl el-ʿAskerî ise, *el-Furûku'l-lugaviyye*'sinde dost ve dostluk mefhumları için kullanılan bir takım sözcüklerin anlam farkı üzerinde durarak اَلصَّدَاقَة - اَلْمَحَبَّة ve اَلصَّدَاقَة - اَلْخِلَّة terimleri arasındaki nüanslara değinmiştir. Ona göre صَدَاقَة (dostluk) ve مَحَبَّة (sevgi) arasındaki fark şöyledir: صَدَاقَة lafzının kök anlamı "sağlam, güçlü" gibi manalara gelen صَدْقٌ lafzıdır. Dolayısıyla kök anlamıyla ilişkili olarak "güçlü/sağlam" bir sevgi ve muhabbeti ifade etmek üzere صَدَاقَة lafzı kullanılmıştır. Bu manada "*kalplerin müşterek bir sevgi mefhumunda birleşmesi*" şeklinde tanımlanabilir. Bu mana inceliğinden ötürü Cenab-ı Hakk'ı [إِنَّ اللّٰهَ صَدِيقُ الْمُؤْمِنِ] şeklinde tavsif etmeyip bunun yerine [إِنَّ اللّٰهَ حَبِيبُ الْمُؤْمِنِ] veya [إِنَّ اللّٰهَ خَلِيلُ الْمُؤْمِنِ] demek daha doğru olur.[16]

[14] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 90.
[15] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 101.
[16] Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Furûku'l-lügaviyye*, thk. Muhammed İbrâhîm Selîm (Kâhire: Dârü'l-İlm ve's-Sekâfe li'n-Neşri ve't-Tevzî, ts.), 311.

خِلَّة ve خَلِيل lafızları ise bir kimseyi özel olarak onurlandırma manasını içerir. Bu nedenle إِبْرَاهِيمُ خَلِيلُ اللّٰهِ denilebildiği halde اَللّٰهُ خَلِيلُ إِبْرَاهِيمَ denilememektedir. Çünkü Hz. İbrahim'in Allah'ı bir şey ile onurlandırması veya şereflendirmesi söz konusu olamaz.[17] Kûfe dil mektebinin öncülerinden Saʿleb ise خَلِيل lafzını daha farklı anlamlandırmıştır. Ona göre dostun خَلِيل lafzı ile ifade edilmesi iki taraf arasındaki muhabbetin kalpte bir "boşluk" yani خَلَل bırakmayacak derecede yoğun olmasından dolayıdır.[18] Türkçemizde sıkı dostları tanımlamak üzere kullanılan "*aralarından su sızmıyor*" deyiminde de benzer bir çağrışım söz konusudur.

1.2.3. "Dost" Kavramına Yönelik Tanım ve Teşbihler

Klasik Arap kültürünün en eski kaynaklarından itibaren dost terimine çok yönlü tanımlamalar getirilmiştir. Bunların bir kısmında muhataptan, ki bu kişi bir filozof, bir bilge, bir zahit, bir edip ya da herhangi önemli bir şahsiyet olabilir, "dost" kavramına bir tanım getirmesi istenir. Bu maksatla daha çok [صِفْ لِي] ya da [صِفْ لَنَا] (Bana/Bize tarif et, tanımla) biçimindeki klişevari bir ifade ile girizgâh yapılır; genellikle de şu kalıplarla soru yöneltilir:

Dost kimdir?	مَنِ الصَّدِيقُ؟
Dost ne anlama gelir?	مَا مَعْنَى الصَّدِيقِ؟
Kimlere dost denilir?	مَا الْأَصْدِقَاءُ؟
"Dosta dair sorulmuş" ...	سُئِل عَنِ الصَّدِيقِ...

"*Dost kimdir?*" sorusuna verilen yanıtların, soruya muhatap olan kişinin meslek, meşrep, statü, ilgi alanı vb. durumlara bağlı olarak değişkenlik arz ettiği görülmektedir. Sözgelimi Grek filozoflarına ait tanımlamalarda felsefi bir terminoloji ve yaklaşımın yanı sıra nispeten kafa kurcalayıcı ve düşündürücü bir üslup sergilendiği görülür. Mesela Aristo'nun tanımı şöyledir:

---

[17] Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Furûku'l-lügaviyye*, 285.

[18] Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Mâverdî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn* (Beyrut: Dârü Mektebeti Hayât, 1986), 161.

اَلصَّدِيقُ إِنْسَانٌ هُوَ أَنْتَ إِلَّا أَنَّهُ بِالشَّخْصِ غَيْـرُكَ.

Dost: "*Senin aynın olan*" insandır; ne var ki şahısça senin gayrındır.
Dost: Başka bir surette görünen sensin.
Dost: Farklı bir bedende vücut bulmuş "Sen"dir.
Dost: (Ruhça) "Sen" olan insandır, ama fiziksel olarak senden başkasıdır.[19]

Dostluk, klasik dönem edipleri tarafından oldukça zengin perspektiflerle ele alınıp tanımlanmış bir kavramdır. Ancak paradoksal biçimde bu tanımların belirli bir kategorisi adeta "idealize edilmiş dost kavramının manasızlığı" temasına odaklanır. Örneğin Rûh b. Zinbaʿ mevcudiyetini imkânsız gördüğünden, dostu "*manasız bir lafız* (لَفْظٌ بِلَا مَعْنًى)" olarak tanımlarken[20] anonim bir rivayette de dost, "*karşılığı (müsemmâsı) olmayan bir isme ve de türü olmayan bir canlıya teşbihle* (اِسْمٌ وُضِعَ عَلَى غَيْرِ مُسَمًّى وَحَيَوَانٌ غَيْرُ مَوْجُودٍ)"[21] şeklinde tarif edilmiştir.

Dostluğa getirilen tanımların bir kısmında ise "beden-ruh" düalitesini yansıtacak bir yaklaşım sergilendiği görülür. Bu manada klasik *edeb* kaynaklarında yer alan birkaç çarpıcı tanımlama şöyledir:

الصَّدِيقُ قَلْبٌ تَضَمَّنَهُ جِسْمَانِ.

Dost, farklı iki bedende bir can olmaktır.[22]

اَلْأَصْدِقَاءُ نَفْسٌ وَاحِدَةٌ وَأَجْسَادٌ مُتَفَرِّقَةٌ.

Dostlar, bedenleri farklı tek bir ruhtur.[23]

أَنْتَ هُوَ وَهُوَ أَنْتَ إِلَا أَنَّكُمَا جِسْمَانِ بَيْنَكُمَا رُوحٌ.

Sen osundur, o da sensin; bununla birlikte iki bedende bir ruhsunuzdur.[24]

الصَّدِيقُ الصَّدُوقُ ثَانِـي النَّفْسِ وَثَالِثُ الْعَيْنَيْـنِ.

---

[19] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 70. ; Bu tanımın kısmen farklı varyasyonları için bk: es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 462.; Ebû Mansûr es-Seâlibî, *el-Letâʾif ve'z-zarâʾif* (Beyrut: Dârü'l-Menâhil, ts.), 145.; es-Seʿâlibî Ebû Mansûr, *el-Îcâz ve'l-iʿcâz* (Kâhire: Mektebetü'l-Kur'ân, ts.), 121.

[20] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 71.;Ebü'l-Meâlî Bahâüddîn İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, thk. İhsân Abbâs, Bekr Abbâs. (Beyrut: Dârü Sâdır, 1996), 368.

[21] Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2008), 584.; Ebü'l-Feth Bahâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Mansûr el-İbşîhî, *el-Müstetraf fi külli fennin müstezraf* (Beyrut: 'Âlem'ül-Kütüb, 1998), 134.

[22] el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 575.

[23] el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 575.

[24] el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 574.

Sadık dost: tendeki ikinci can, baştaki üçüncü gözdür.[25]

Dostluk bağlarına oldukça önem veren sûfîlerin dostluk tanımlamaları da ihvâniyât bahisleri çerçevesinde oldukça ilgi görmüştür. İrfani bakış açısıyla yaptıkları değerlendirmeler bir taraftan ideal dostluğun çerçevesini çizerken diğer taraftan kaçınılması gereken dost tiplerini, dostluk anlayışlarını da belirtmiştir. Bütün bunlar oldukça ince, dakik, bir dille ifade edilmiştir. Mesela bazı sûfîlere göre dost: Sana karşı sergilediği nahoş bir muameleyi bilakis hoş karşılaman; hoş bir muameleyi de takdir edip desteklemendir.[26] Bir başka sûfînin dost tanımı ise şöyledir:

(اَلصَّدِيقُ هُوَ) مَنْ لَمْ يَجِدْكَ سِوَاهُ، وَلَمْ يَفْقِدْكَ مِنْ هَوَاهُ.

Dost: Senden başka kimseciği olmayan ve seni aklından çıkaramayan kimsedir.

Bazı dost tanımlarında ise dostluğun temelini teşkil eden en temel ilkelere atıfta bulunulmuştur. Her şeyden önce en genel manasıyla dostluğun ruhi bir uyum ve benzeşim olarak tanımlanabileceği söylenmiştir.[27]

Dostluğun en temel ilkesi olan fedakârlık vurgusu da dost tanımında öne çıkan hususlardandır. Buna göre dost; *kendisinden bir şey talep edildiğinde onu karşılamak için elinden gelen her şeyi yapan kimsedir.*[28]

Bir diğer dost tanımında ise dostluğun duygusal ve hissi yönlerine dikkat çekilerek "*dost, ruhun kendisiyle teskin olduğu, gönlün huzur bulduğu kimsedir*"[29] denilmiştir. Gözlerin kalbin aynası olduğu genel kanaatine göre ise:

اَلصَّدِيقُ مَنْ صَدَّقَ عَيْنَيْهِ.

Dost, dostunun gözlerinin içine bakan kimsedir.[30]

Yine aynı tema ile bağlantılı olarak dost,

(اَلصَّدِيقُ) مَنْ شَهِدَ طَرْفُهُ لَكَ عَنْ ضَمِيرِهِ بِالْوَفَاءِ وَالْوُدِّ.

Yüreğindeki vefa ve muhabbeti gözlerinde okuyabildiğin kimsedir.[31]

---

[25] es-Seâlibî, *el-Letâʾif ve'z-zarâʾif*, 146.
[26] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 87.
[27] el-İsfahânî er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ* (Beyrut: Dârü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, 1999), 4/5.
[28] Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *el-İmtâʿ ve'l-muʾânese* (Beyrut: el-Mektebetül-Unsuriye, 2003), 182.; et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 185.
[29] Ebü'l-Kâsım ez-Zemahşerî, *Rebîʿü'l-ebrâr*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnüssûd (Beyrut: Müessesetü'l A'lemî, 1991), 3/258.
[30] İbn Abdirabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1983), 13/3.
[31] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 187.

Bunların dışında, dostun dostla münasebeti bambaşka şekillerde de tarif edilmiştir. Mesela aşağıdaki tarifte mana güzelliği kadar lafızlar arasındaki fonetik uyum da dikkat çekicidir:

اَلصَّدِيقُ عُمْدَةُ الصَّدِيقِ وَعُدَّتُهُ وَنُصْرَتُهُ وَعُقْدَتُهُ وَرَبِيعُهُ وَزَهْرَتُهُ وَمُشْتَرِيهِ وَزُهْرَتُهُ.

Dost, dosta payandadır, ihtiyaç halinde donatandır
Yardımına koşandır, hacetini bulup buluşturandır
Baharıdır dost insanın, çiçeğidir.
Gökte Zühreyle (Venüs) buluşan Müşteridir (Jüpiter).[32]

Dost kavramının tanımlanmasında birtakım teşbihlerden yararlanıldığını da hatırlamak gerekir. Klasik Arap edebiyatında "dostluk"la ilgili teşbihlerde toplumun hemen her kesimine ait izler görmek mümkündür. Bir kısım teşbihlerin gündelik hayatın kullanımı içerisinde darbı mesel hâlini alarak anonimleştiği görülür. Dostlukla ilgili teşbihlerde insanoğlunun ihtiyaç duyduğu ve önem verdiği nesnelerin yanı sıra, tabiatta yer alan canlı unsurlar da sıkça kullanılır. Sözgelimi Hz. Ömer (öl. 23/644), dostların sayıca az veya çok olmasındaki fayda ve zararı ateş benzetmesi üzerinden ifade ederek şöyle der:

اَلْإِخْـوَانُ بِمَنْزِلَةِ النَّـارِ، قَلِيلُهَا مَتَاعٌ وَكَثِيـرُهَا بَـوَارٌ.

Dostlar ateş gibidir, azı hacet çoğu nedamettir (helaktir).[33]

Dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda ateş elde etmenin/yakmanın gerekliliği, buna karşın zahmeti; keza çıkan bir yangını söndürmenin günümüze nispet-le pek meşakkatli olduğu aşikârdır. Bu açıdan bakıldığında Hz. Ömer'in "dostları" ateşe benzetmesinin arka planı daha iyi anlaşılmaktadır. Şöyle ki, dost veya dostluk tıpkı ateş gibi insanoğlunun en temel gereksinimlerinden biridir. Kazanılması ciddi bir emek ve dikkat ister. Nasıl ki ateş gereğinden fazla olduğunda etrafında bulunanlara zarar verir-se; dostluk iddiasında bulunanlar da kemiyetçe fazla olduğunda kişiye ve etrafındakilere zarar verir.

Müslüman Arap kültüründe ayrı bir önemi olan hurma ağacı her yönüyle (meyvesi, dalları, yaprakları, gölgesi vs.) faydalı oluşu itibariyle türlü teşbihlere konu edilmiştir. Hz.

---

[32] es-Seâlibî, *el-Letâʾif ve'z-zarâʾif*, 146. ; Rızkullāh b. Yûsuf b. Abdilmesîh b. Ya'kūb Şeyho, *Mecâni'l-edeb fî hadâʾıkı'l-ʿArab.* (Beyrut: Matbaatü'l-Âbâi'l-Yesûi'în, 1913), 3/121.

[33] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 49.; Bazı kaynaklarda bu vecize meşhur şair ve divan kâtibi İbrâhîm b. el-Abbâs es-Sûlî'ye nispet edilmektedir. bk: Ebû Mansûr, *el-Îcâz ve'l-iʿcâz*, 111.; es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 462.; Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Tahsînü'l-kabîh ve takbîhu'l-hasen*, thk. Nebîl Abdurrahman el-Hayâvî (Beyrut: Dârü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, ts.), 1/62.

Peygamber de mümini *"hurma ağcına"* benzeterek müminin bu hayırhah niteliğine dikkat çekmiştir.[34] Bu bağlamda klasik edebiyatta dostun dostuna her dem fayda sağlayan kişi olması gerektiğine yönelik tavsiye ve hatırlatmalarda, hurma ağacı teşbihine rastlanır. Bu teşbihin kadim örneklerinden biri de Lokman Hekim'in oğluna yaptığı şu öğütte yer almaktadır:

يَا بُنَيَّ، لِيَكُنْ أَوَّلُ شَيْءٍ تَكْسِبُهُ بَعْدَ الْإِيمَانِ خَلِيلًا صَالِحًا.
فَإِنَّمَا مَثَلُ الْخَلِيلِ كَمَثَلِ النَّخْلَةِ. إِنْ قَعَدْتَ فِي ظِلِّهَا أَظَلَّتْكَ.
وَإِنِ احْتَطَبْتَ مِنْ حَطَبِهَا نَفَعَكَ. وَإِنْ أَكَلْتَ مِنْ ثَمَرِهَا وَجَدْتَهُ طَيِّبًا.

Ey oğul! Allah'a imandan sonra edineceğin ilk şey salih bir dost olsun. Çünkü salih bir dost hurma ağacına benzer: Gölgesine oturduğunda seni serinletir. Dallarından odun toplarsan sana fayda verir. Meyvesini yediğinde ise tarifsiz haz duyarsın.[35]

Meşhur musikişinas İbrahim el-Mevsılî de (ö. 188/804) zahit dostu Yûsuf b. Esbât'tan (öl. 195/810) veciz bir dostluk tarifi isteyince, ağaç metaforu üzerinden şöyle demiş arkadaşı:

(اَلْإِخْوَةُ) أَغْصَانٌ تُغْرَسُ فِـي الْقُلُوبِ فَتُثْمِرُ عَلَى قَدَرِ الْعُقُولِ.

Dostlar, kalplere dikilen fidelere benzer ki, semereleri (dostların) akılları nispetinde olur.[36]

Müslüman Arap zekâsı "dostluk" gibi hayatın çok çeşitli alanlarında tesadüf ve tecrübe edilebilecek bir kavrama tanım getirirken olabildiğince farklı perspektifleri kullanmayı ihmal etmemiştir. "Dostluk" veya "dost" kavramları yeri gelmiş bir devlet yöneticisinin gözünden reaya ile ilişkiler, yeri gelmiş bir cengaverin gözünden kullanageldiği farklı silahların fonksiyon biçimlerinden hareketle tanımlanmış, yeri de gelmiş -uzuvlarda olduğu gibi- bir bütünün parçaları arasındaki telâzumu yansıtacak şekilde tanımlanmıştır.

Sözgelimi, Sasani hükümdarı Nûşirevân'ın bilge veziri Büzürcmihr, dostluk kategorilerini devlet adamlığının sağladığı tecrübe sayesinde savaş levazımatı üzerinden tanımlamayı tercih ederek şöyle demiştir:

---

[34] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmiʿu's-sahîh*, thk. Muhammed b. Züheyr b. Nâsır en-Nâsır (Dârü Tavki'n-Necât, 2001), 29.; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, Muhammed Fuâd Abdilbâkî, *el-Câmiʿu's-sahîh* (Beyrut: Darü İhyâi't-Turasi'l-Arabi, ts.), 4/2164.

[35] Şeyho, *Mecâni'l-edeb fî hadâ'ikı'l-ʿArab*, 1/42.

[36] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/5.

> Dostlar silahlara benzer: Bazıları mızrak gibidir, onun sayesinde düşmana uzak mesafeden zarar verirsin. Bazıları ok gibidir, düşmana fırlatıp attığında bir daha asla geri dönmez. Bazıları da vardır ki kılıç gibidir, bir an olsun yanından ayırmazsın.[37]

"Dost"un, savaş terminolojisine ait kavramlarla tarifinde Büzürcmihr yalnız değildir. Zira her dönemde edipler -ki bunların bir kısmı gerçek anlamda gözü pek savaşçılardı- söz konusu temayı işlerken yiğitliğin [مُرُوءَة] ön şartı olarak görebileceğimiz cesaret, kahramanlık ve cengâverlik gibi temalara sık sık atıflarda bulunmaktaydı. Örneğin Emevi devrinin usta epik şairi Miskîn ed-Dârimî (öl. 89/708) dostsuz kalmayı şöyle anlatır:

أَخَـاكَ أَخَـاكَ إِنَّ مَنْ لاَ أَخَـا لَهُ كَسَـاعٍ إِلَـى الْهَـيْـجَـا بِغَـيـرِ سِـلاَحٍ

Sahip çık dostuna, dostuna sahip çık
Kim ki dost namına kardeşi yoktur
Sanki cenge gider lâkin pusatı yoktur.[38]

Hicri II. yüzyıl fakihlerinden İmam Evzâî (öl. 157/774) ise dostluk ilişkilerindeki karşılıklı uyumun önemini, keza bir uyumsuzluk hâlinde bunun yaratacağı sorunu basit gibi görünen, gündelik ama etkili bir kavram üzerinden ifade etmiştir:

> İki dost elbise üzerindeki bir yamaya benzer:
> Şayet "yama", "yırtık" ile uyumsuz olursa sırıtır.[39]

Aralarında telâzum bulunan kavramlar üzerinden yapılmış teşbihler de hatırı sayılır bir yekün tutar. Bunların bir bölümünde insan bedeninin uzuvları arasındaki zorunlu ilişki ve bağ dikkate alınarak teşbih yapılmıştır:

مَثَلُ الصَّدِيقِ كَالْيَدِ تُوصَلُ بِالْيَدِ وَالْعَيْـنِ تَسْتَعِيـنُ بِالْعَيْـنِ.

Arkadaş biri birsiz olmayan eller ve gözler gibidir.[40]

---

[37] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 64.; Ebû Hayyân et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, thk. Vedâd el-Kâdî (Beyrut: Dârü Sâdır, 1988), 4/153.; el-Âbî Ebû Sa'd, *Nesrü'd-dür fi'l-muhâdarât.*, thk. Hâlid Abdülğanî Mahfûz. (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2004), 7/32.; Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Hâssü'l-hâs*, thk. Hasen el-Emîn (Beyrut: Dârü Mektebeti Hayât, ts.), 80.

[38] İbn Kuteybe, *'Uyûnü'l-ahbâr*, 3/4.; İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 2/161.; er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/5.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 7/43.

[39] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 81.; Ebû Sa'd Mansûr b. el-Hüseyn el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, thk. Hâlid Abdülğanî Mahfûz (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2004), 4/146.; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fi külli fennin müstezraf*, 130.

[40] el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 535.

الرَّجُلُ بِلاَ صَدِيقٍ كَالْيَمِيـنِ بِلاَ شِمَـالٍ.

Dostsuz insan solu olmayan sağ kol gibidir.[41]

الصَّدِيقُ ثَانِـي النَّفْسِ وَثَالِثُ الْعَيْنَيْـنِ.

Dost 'ikinci can', 'üçüncü göz'dür.[42]

1.2.4. Dostluk Konulu Meseller

Tarih boyunca her millet ve toplumun kültüründe var olan meseller, hayatın hemen her alanına ait tecrübe ve tezahürleri veciz tarzda ve halk bilgeliğine uygun bir üslupla aktarır. Kültüre ayna olma işlevi gören meseller, son derece zengin ana temalara ve bu temalar altında detaylanan tali başlıklara sahiptir ki, bunlar içerisinde dostlukla alakalı olanların sayısı hiç de az değildir. Dostun tarifi, dostluğun önemi, dostları kollayıp gözetme, onlardan yardımı esirgememe, dostların düşmanlaşması vb.

Tezimizin bu başlığı altında, dostlukla -doğrudan ya da dolaylı- bağlantılı olduğunu değerlendirdiğimiz klasik mesellerin Arapça bir dökümünü verecek, çevirisini yapacak, kısaca hangi vurguyu yaptığını saptayacak ve kültürümüzde birebir karşılığı olan örnekler varsa onlara da mümkün mertebe işaret etmeye çalışacağız.

- Dostların birbiriyle görüşmesi, buluşması, firak süresini fazla uzatmaması bağlamında pek çok söz söylenmişse de hususan İbn Âişe'ye (öl. 125/743) nispet edilen aşağıdaki mesel üslubundaki hoş cinas dolayısıyla dikkat çekicidir:

لِقَاءُ الْخَلِيلِ شِفَاءُ الْغَلِيلِ.

Dostla buluşma, susuzluk çekenin suya kavuşması gibidir.[43]

- Yine cinaslı yapıdaki aşağıdaki mesel, yola çıkmazdan önce, sefer sıkıntılarını hafifleten keyifli, eğlenceli bir yoldaş bulmak gerektiğini hatırlatmaktadır:

سَلْ عَنِ الرَّفِيقِ قَبْلَ الطَّرِيقِ.

---

[41] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 45.; ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 1/357.; et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 3/127.; Ahmed b. Abdülmü'min eş-Şerîşî, *Şerhu makâmâti'l-Harîrî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2006), 3/189.

[42] Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Sihrü'l-belâġa fî sırri'l-berâʿa*, thk. Abdüsselâm el-Havfî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.), 201.; el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 535.

[43] es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 463.; es-Seâlibî, *el-Letâʾif ve'z-zarâʾif*, 146.; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 132.

Önce refik, sonra tarik.[44]

- Dostun yerini visalde de firakta da hiçbir şeyin dolduramayacağı hakikati ise bir manzume üslubu içerisinde şu şekilde dile getirilmiştir:

لَيْسَ لِلصَّدِيقِ إِذَا حَضَرَ عَدِيلٌ وَلَا عَنْهُ إِذَا غَابَ بَدِيلٌ.

Ne varlığında bulunur dostun muadili
Ne yokluğunda kapatır boşluğunu başka biri.[45]

- Dostların birbirine daima hakikati beyan etmesi gerektiğini salık veren çok sayıda mesel mevcuttur. Bunlar içerisinde yaygın kullanılanlarından biri

أَخُوكَ مَنْ صَدَقَكَ النَّصِيحَةَ.

Dostun sana doğru öğüt verendir.[46]

meselidir. Ancak bu sözdeki mesaj çok daha kuvvetli ifadesini bir başka meselde bulur. Dostların birbirlerine karşı lüzumsuz mücameleden, evet efendimci tavırlardan uzak durmaları gerektiğini belirten aşağıdaki secili mesel, Arapçanın söz oyunlarına elverişli karakterinden de istifade eden böyle bir meseldir:

أَخُوكَ مَنْ صَدَقَكَ، لَا مَنْ صَدَّقَكَ.

Dostun sana doğruyu söyleyendir; ha bire seni doğrulayan değil.[47]

- Bazı durumlarda ise doğru sözün karşı tarafa verdiği acı dostları birbirinden uzaklaştırabilir. Buna rağmen dostluk hukuku yine de nasihatin hakikat üzere yapılmasını gerektirir. Aşağıdaki mesel bu manada söylenmiştir:

قَوْلُ الْحقِّ لَمْ يَدَعْ لِـي صَدِيقًا.

Lafzen: Doğru söz, beni dostsuz bıraktı.
Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar.[48]

- Dostlara her koşulda sahip çıkmak, yardım eli uzatmak gerektiğini belirten aşağıdaki meselde de صَدِيق ve حَرِيق lafızları arasında hoş bir cinas yapılmıştır:

حَافِظْ عَلَى الصَّدِيقِ، وَلَوْ فِـي الْحَرِيقِ.

Ne yap et dostuna sahip çık, onu koru

---

[44] İbn Abdürabbih, *el-ʻIkdü'l-ferîd*, 3/102.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 3/331.; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 34.
[45] es-Seâlibî, *el-Letâʾif ve'z-zarâʾif*, 146.
[46] Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm el-Meydânî, *Mecmaʿu'l-emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddîn b. Abdilhamîd (Beyrut: Dârü'l-Maʿrife, ts.), 1/23.
[47] es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 461.
[48] Ebû Hilâl el-Askerî, *Cemheretü'l-emsâl* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.), 1/493.; es-Se'âlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara,* 327.

Görsen de etrafını saran alevli koru.[49]

- Dostlar arası yardımlaşmaya vurgu yapan aşağıdaki meselde ise, desteğin küçüğüne büyüğüne bakılmadan her şekilde sağlanması gerektiğine dikkat çekilir:

أَعِنْ أَخَاكَ وَلَوْ بِالصَّوْتِ.

Dostuna arka çık; (elinle değilse bile) hiç olmazsa dilinle.[50]

- Nice can dostun, kişiye öz kardeşinden daha yakın olabileceği ana fikri, klasik birçok mesel kaynağında yer alan aşağıdaki meselde asırlar boyunca kuşaktan kuşağa aktarılmıştır:

رُبَّ أَخٍ لَكَ لَمْ تَلِدْهُ أُمُّكَ.

Karındaşın olmayan nice kardaşın vardır.[51]

- Arkadaşlık hukuku, yakınlarımızın dostlarını da dost bilme erdemiyle bezenmeyi gerektirir ki bu da şu meşhur meselde dile getirilmiştir:

صَدِيقُ الْوَالِدِ عَمُّ الْوَلَدِ.

Babanın ahbabı evladın amcasıdır (Baba dostu amca yarısıdır).[52]

- Dost edinmek kimi fedakârlıklar gerektirir. Mizaç bakımından çabuk parlayan, hemen tepki koyan ve empati mekanizmasını işletmeyen kimseler kazandıkları dostları kısa sürede kaybedebilirler. Bu manada şöyle denilmiştir:

مَنْ لَمْ يَزْدَرِدِ الرِّيقَ لَمْ يَسْتَكْثِرْ مِنَ الصَّدِيقِ.

Öfkesini yutmayı (tutmayı) beceremeyen fazla dost edinemez.[53]

- Bazı mesellerde ise, dostluk hukuku ne kadar derinleşirse derinleşsin yine de bazı hassasiyetlerin korunması gerektiğine dikkat çekilir. Kültürümüzde yaşayan "*Dostluk başka, alışveriş başka*" ya da "*Dost ile ye iç; alışveriş etme*" gibi atasözlerin vermek istediği mesaj, klasik olmasına rağmen hâlâ popülerliğini koruyan bir Arap meselinde şöyle dile getirilmiştir:

---

[49] Ebû Hilâl el-Askerî, *Cemheretü'l-emsâl*, 2/92.; et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 1/245.; ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 1/358.

[50] el-Meydânî, *Mecmaʿu'l-emsâl*, 2/30.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 7/45.; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, *Subhu'l-aʿşâ fî sınâʿati'l-inşâʾ* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.), 14/289.

[51] İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 2/165.; er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 329.; Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî İbn Sellâm, *Kitâbü'l-emsâl*, thk. Abdulmecîd Kutâmış (Dimeşk: Darül-Memun lit-Turâs, 1980), 175.; et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 260.

[52] es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 14.; el-Meydânî, *Mecmaʿu'l-emsâl*, 1/417.; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 38.

[53] İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 2/230.;

تَعَاشَـرُوا كَالْإِخْوَانِ وَتَعَامَلُوا كَالْأَجَانِبِ.

Kardeşler gibi sıkı fıkı olun ama yabancılar gibi alışveriş edin. [54]

- Dostlardan uzak ya da mahrum kalmanın, hususan böyle bir psikolojiyi gurbet ellerde tecrübe etmenin insana verdiği hüzün ve keder üzerine de meseller söylenmiştir. Şunun gibi:

شَـرُّ الْبِلَادِ بِلَادٌ لَا صَدِيقَ بِهَا.

Bir belde ki bulunmaz orada yâr
En kötü beldedir insana o diyar.[55]

- Dostluk ilişkilerinin uzun sürmesini isteyen kişi sevgi ve iltifatlarında dahi ihvanına ölçülü davranmalıdır. Her şeyde olduğu sevgi ve muhabbette de ifrata kaçmak olumsuz neticeler doğurabilir. Bu manada şöyle denilmiştir:

إِذَا كَانَ صَاحِبُكَ عَسَلًا، لَا تَلْحَسْهُ كُلَّهُ.

Baldan tatlı da olsa dost saydığın; tümden yalayıp tüketmeye kalkma sakın![56]

- Dostluk üzerine söylenen mesel müktesebatında, hakiki ve sahte dost ya da iyi gün ve kötü gün dostu gibi kategoriler için de söylenmiş sözlere rastlanır. Bunlar içerisinde cinaslı bir örnek şu meseldir:

إِنَّ أَخَا الْهَيْجَاءِ مَنْ يَسْعَى مَعَكَ، وَمَنْ يَضُرُّ نَفْسَهُ لِيَنْفَعَكَ.

Omuz verir sana yiğit dediğin; atar kendini ateşe sırf iyiliğin için.[57]

- Bazı iyi niyetli girişimlerimiz -istemeden de olsa- dostlarımıza zarar verebilir. Bu durumdaki kınamanın şekli üzerine de bir şeyler söylenmiştir. Şu meselde olduğu gibi:

رُبَّ صَدِيقٍ يُؤْتَـى مِنْ جَهْلِهِ لاَ مِنْ حُسْنِ نِيَّتِه.

Nice dost niyetinden ötürü değil, neden olduğu kötü durum sebebiyle kınanır.[58]

---

[54] Ebû Bekr Cemâlüddîn Muhammed b. Abbâs et-Taberî el-Hârizmî, *el-Emsalü'l-müvellede* (Ebûzabî: el-Mecma'u's-sekâfî, ts.), 314.; es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 199.; Bahâüddîn Muhammed b. Hüseyn b. Abdissamed el-Âmilî, *el-Keşkûl*, thk. Muhammed Abdül-kerîm en-Nemerî. (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1998), 1/263.

[55] el-Hârizmî, *el-Emsalü'l-müvellede*, 490.

[56] el-İbşîhî, *el-Müstetraf fi külli fennin müstezraf*, 44.

[57] İbn Kuteybe, *'Uyûnü'l-ahbâr*, 3/7.; et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 50.; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 6/155.

[58] el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, 1/317.; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 3/104.

Bazı tabirlerin ise şiir, vecize gibi sözler aracılığıyla kinaye ya da telmih yoluyla birer mesel haline geldiği görülmektedir. Sahabeden Abdullah b. Ömer'in (öl. 73/693), oğlu Sâlim'e sevgi ve muhabbetini ifade etmek üzere sarf ettiği manzumedeki "سَالِم" ismi, daha sonraları devlet ricalinin yazışmalarında, dostların birbirlerine muhabbetlerini dile getirmede etkili bir jargon olarak kullanılır olmuştur:

يُدِيرُونَنِي عَنْ سَالِمٍ وَأُدِيرُهُمْ وَجِلْدَةٌ بَيْـنَ الْعَيْـنِ وَالْأَنْفِ سَالِمُ

Ayırma derdindeler beni Sâlim'den
Bense kovmaktayım onları hep kendimden
Şu bir gerçek: Sâlim ile bendeniz
Birbirine yapışık etle tırnak gibiyiz.[59]

"Sâlim" isminin sözü edilen çağrışımla kullanımına bir örnek, Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan'ın (öl. 86/705), Haccâc b. Yusuf es-Sakafî'ye (öl. 95/714) hitaben yazdığı bir mektupta yer almaktadır:[60]

أَمَّا بَعْدُ فَإِنَّكَ سَالِمٌ وَالسَّلَامُ.

Sadede gelirsek, sen (benim nazarımda) Sâlim'den farksızsın, vesselam.

Emevîler devrinin Afrika valisi Muhammed b. Yezîd'in (öl.101-102/702), bir dostuna hitaben "*Gönlündeki yerimi bilmek isterim*" sorusuna aldığı cevapta da yine bu klişeye rastlanır: "*Tıpkı Sâlim'in yeri gibi*".[61]

1.2.5. "Dostluk" Kavramının Farklı Alanlarda Kullanımı

"Dost" kavramı, ihvâniyât bahislerinin geniş şekilde ele alındığı klasik Arap edebiyatında yalnızca beşerî münasebetler için kullanılmamıştır. Yanı sıra, dost(luk) kavramının başka alanlara taşındığı da görülmektedir. Genelde bir şeyin değerini belirtmek için ya da bir şeyi kinaye yoluyla zemmetmek üzere de dost kavramına başvurulmuştur. Muhtemelen bunun sebebi "dostluk" mefhumunun hem insan hayatında genel geçer bir öneme sahip

[59] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/91.; ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 1/380.; Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Simârü'l-kulûb fi'l-mudâf ve'l-mensûb* (Kâhire: Dârü'l-Meʿârif, ts.), 218.
[60] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 1/380.
[61] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 1/380.; es-Seâlibî, *Simârü'l-kulûb fi'l-mudâf ve'l-mensûb*, 280.

olması hem de Arap İslam kültüründe çok işlenen bir tema olmasından kaynaklanmaktadır. Karşımıza çıkan örneklerde dostluğun en yaygın olarak kitap, hayvan gibi nesnelere ıtlak olunduğu görülür; yansıra akıl gibi soyut varlıklar içinde kullanılmıştır.

Sözgelimi, klasik mensur eserlerde kitap "vefalı bir dost" olarak tarif edilmiştir. İlişkilerde görülen vefasızlıklar, ilgisizlikler, kusurlar, ihanetler kitaplarda yoktur. O nedenle İbnü'l-Mukaffaʿ (öl. 142/759) insanın kitaplarla olan münasebetini samimiyeti kuşku götürmez bir dost ilişkisi olarak değerlendirmiştir. Ona göre kitaplar insanoğlunun arzuladığı halde bir türlü ulaşamadığı "kusursuz dost" imgesini temsil eder. İbnü'l-Mukaffaʿ bu düşüncesini veciz bir cümleyle şöyle ifade eder:

كُلُّ مَصْحُوبٍ ذُو هَفَوَاتٍ، وَالْكِتَابُ مَأْمُونُ الْعَثَـرَاتِ.

Her dostun kusuru vardır, tonla
Ki tekini göremezsin kitapta asla.[62]

Dünya edebiyatında kitap ile dost kavramlarını Câhiz (öl. 255/869) kadar çok yan yana zikreden, türlü teşbih ve istiareler vesilesiyle ona methiyeler düzen ikinci bir müellif yoktur. Hakikaten kitap olgusunu birçok eserinde müstakil başlıklar altında ele alan Câhiz, nesrinde ona müstesna bir kıymet atfetmiştir.

Câhiz'a göre kitap en hayırlı komşu, en insaflı arkadaş, en uyumlu yoldaştır. Cürmü ve cefası yok hükmünde olup insana kayıtsız şartız itaat sergiler. Serkeşlik etmez. Gösterişe tevessül etmez, gıybetle işi olmayan sadık ve vefakâr bir dosttur. Kendisiyle arkadaşlık edene peşinen kazanç vadeder. Kitaplar, dostlarına asla yük olmazlar. Meyvesi bol, devşirmesi kolay uzun ömürlü bir ağaçtan farksızdırlar. Muhtevasındaki bilgilerle bir taraftan insanın akli melekelerini geliştirirken, diğer taraftan maziye ait örneklerle hayata rehberlik ederler.[63]

İslam âlimlerinin biyografilerini ele alan eserlerde de birçok âlim ya da edibin kitaplarla olan sıkı münasebetleri anlatıma konu olmuştur. İnsanlarla bir araya gelip vakit öldür-

[62] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/151.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 4/377.
[63] Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezdâd* (Beyrut: Dârü ve mektebetü'l-hilâl, 2002), 21.

mektense evine kapanıp kitaplarla meşgul olmayı yeğleyen nice bilginin hayatından nümune-i imtisal kesitler sunulmuştur. Zühdüyle meşhur hadis âlimi Abdullah b. Mübârek (öl. 181/797) bu sınıf ulemanın başında gelmektedir:

> Rivayete göre cami cemaatinden bir güruh Abdullah b. Mübârek'in vakit namazlarının ardından cemaatle hasbihal etmeden doğruca hanesine çekilmesine içerlenirler. Bir namaz çıkışında bu hususta düşüncelerini kendisine iletmek istediklerinde aralarında şu diyalog gelişir:
>
> Cemaat: Hazret! Namaz sonrasında doğrudan evinize çekiliyor, bizimle oturup hasbihal etmiyorsunuz. N'olur böyle yapmayın, güceniyoruz.
>
> Abdullah: Haklısınız, lakin bendeniz Hz. Peygamber ve onun sahabesiyle hasbihal etmeyi sizinle kalıp sohbet etmeye tercih ediyorum.
>
> Cemaat: Hz. Peygamber ve sahabe derken?!
>
> Abdullah: Namazdan çıkıp evime gittiğimde (kitaplardan) onların hayatlarını, yaptıkları işleri mütalaa ediyorum. Bundan daha güzel birliktelik mi olur?![64]

Bir başka anekdotta ise kitaplarla dost olmayı insanlarla dostluğa tercih eden bir edip ile muhibbanı arasında cereyan eden şöyle bir diyalog nakledilmiştir:

> İnsanlar: Kimlerle arkadaşlık ediyorsun merak ediyoruz, üstat?
>
> Edip: (elini kitaplara götürerek): İşte şunlarla.
>
> İnsanlar: Kastımız bu değil. Yani insanlardan kimlerle beraber oluyorsun?
>
> Edip: Kimlerle olacak, bunların sayfaları içindeki zevatla. Hem duymadınız mı, ne demişler:[65]

خَلِيلِي كِتَابِي لَا يَعَافُ وِصَالِيَا وَإِنْ قَلَّ لِي مَالٌ وَوَلّى جَمَالِيَا

كِتَابِي عَشِيقِي حِينَ لَمْ يَبْقَ مَعْشَقِ أُغَازِلُهُ لَوْ كَانَ يَدْرِي غَزَالِيَا

كِتَابِي جَلِيسِي لَا أَخَافُ مَلَالَهُ مُحَدِّثُ صِدْقٍ لَا يَخَافُ مَلَالِيَا

Kitap benim can dostum, benden hiç nefret etmez
İster azalsın param ister solsun cemalim fark etmez
Maşukum kalmayınca aşkım kitaplar olur
Keşke bilse sevgilim, her tavrımda bir kur

---

[64] Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhaki, *ez-Zühdü'l-kebîr*, thk. Âmir Ahmed Haydar (Beyrut: Müessetü'l-Kütübi's-Sakafiyye, 1996), 1/96.

[65] Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatîb el-Bagdâdî, *Takyîdü'l-ʿilm* (Beyrut: Dâru İhyâ-i Sünneti'n-Nebeviyye, ts.), 1/125.

Kitap benim yoldaşım, usanıp bıkmam ondan
Sade hakkı söyler o ve korkmaz sıkılmamdan.

"Dost" kavramının tematik bağ kurulduğu alanlardan biri de "köpeklerdir". Dostlardan gördükleri cefa ve vefasızlık nedeniyle birçok kimse köpeklerle dostluğu insanlarla dostluğa tercih etmiştir. Daha doğrusu köpeklerle kurdukları dostane münasebeti ve bu hususta sarf ettikleri sözleri, gücendikleri dostlarına karşı bir sitem vesilesi kılmışlardır. Sadakatli köpeklerinin vefa ve kadirşinaslıklarını överken, kendilerini gücendiren vefasız dostlarına göndermelerde bulunmuşlardır. Bununla birlikte kimi anekdotlarda zikri geçen köpeklerle gerçek manada dostluk/arkadaşlık kuranların bulunduğu da anlaşılmaktadır. Güzel bir örneği şu rivayettir:

> Hz. Ömer bir bedevinin bir köpekle dostane bir ilişki kurduğunu görünce şaşırıp sormuş: Bu hayvanla bu kadar samimiyetin sırrı nedir? Bedevi: Ne güzel bir dost bu hayvancağız, bir bilsen ey Emir. Yedirince şükreder, aç kalınca sabreder. Hz. Ömer: Gerçekten ne hoş bir dost; o halde ona sahip çık![66]

"Dost" kavramı ilginç şekilde akıl ile ilişkilendirilerek de kullanılmıştır. Akıl, ona sahip olan kişiye sadık bir dost olmasına rağmen, çoğu defa sahibinden vefasızlık görmüş bir mağdur olarak tasvir olunmuştur. Bazı hikemi ifadelerde ise iki zıt, soyut kavram olan akıl ile heva arasındaki münasebet dost ve düşman arasındaki münasebete teşbih edilmiştir. Akıl sadık bir dost olduğu halde insanoğlu tarafından ihmal edilmiş, düşmana reva görülecek muamele ona yapılmıştır. Buna karşın düşman muamelesi görmesi gerekirken hevaya da kucak açılmıştır:

اَلْعَقْلُ صَدِيقٌ مَقْطُوعٌ وَالْهَوَى عَدُوٌّ مَتْبُوعٌ.

Akıl yalnızlığa terk edilen dost, arzular ise peşinden koşulan düşmandır.[67]

Son olarak, Yunan filozofu Diogenes'in (öl. ms. 240) bir gurup insanla girdiği diyaloğun akıl-dost bağlamında oldukça ilgi çekici olduğunu söyleyebiliriz. Tespitlerimize göre sadece Ebû Hayyân et-Tevhîd'î'nin (öl. 414/1023) *es-Sadîk ve's-sadâka*'sında yer alan bir

---

[66] Ebû Ubeydillâh Muhammed b. İmrân el-Merzubânî, *Fadlü'l-kilâb ʿalâ kesîrin mimmen lebise's-siyâb*, thk. Muhammed Abdulhalîm (Köln: Dârü'l-Cemel, 2003), 1/35.

[67] Ebû Mansûr es-Seâlibî, *eş-Şekvâ ve'l-'itâb ve ma vaka'a beyne'l-hillân ve'l-eshâb*, thk. İlhâm Abdülvehhâb el-Müftî (Kuveyt: el-Meclisü'l-Vatanî li's-Sekâfe ve'l-Fünûn, 2000), 195.; er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/30.; ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 3/444.

Diogenes nüktesinde, "akıl" yetisi, insanoğlu tarafından kıymeti pek bilinmeyen; aksine büyük vefasızlık örneği sergilenen bir dost olarak tarif edilmektedir. Şöyledir ilgili kaynaktaki diyalog:

> Ahali: Hiç dostun var mı senin, ey Diogenes?
>
> Diogenes: Var tabi, lakin ona karşı pek vefalı olduğum söylenemez.
>
> Ahali: Muhtemelen bilgi ve tecrübesinden yararlanamıyor, o yüzden de vefasızlık ediyorsundur.
>
> Diogenes: Bilakis kendisinden çok istifade ederim. Ayrıca bana karşı oldukça şefkatlidir de.
>
> Ahali: Madem bu kadar fazileti var, o halde neden vefasızlık edersin?
>
> Diogenes: Çünkü cahillik tabiatımızda var. İlim insanın sonradan elde ettiği kesbi bir fazilettir. Tabiat ise çoğu zaman kesbi olana galebe çalar. O nedenle de insan doğru ve iyi olana vefa göstermede gevşek davranır.
>
> Ahali: O halde bizi bu şefkatli bilge dostunla tanıştır da hiç olmazsa nasihatlerinden istifade edip elimizden geldiğince de kendisine vefa gösterelim.
>
> Diogenes: Efendiler! "Dostum" dediğim sizde de var olan akıldır. Şayet ona itaat edip vefa gösterirseniz sizi doğruya, iyi olana ulaştırır. Ve tüm isteklerinize nail olursunuz. Dost denilince ilk akla gelen insanoğlunun dostluğuna gelince; gerçek bir dost bulmak neredeyse imkânsızdır. Bulunsa bile akıl kadar hoşnut edemez. Aklın ulaştıracağı hakikatlere seni ulaştıramaz. Belki eziyeti, zararı, cefası olur. O halde siz siz olun sizler gibi etten kemikten meydana gelen dostlar edinmeye çalışmayın.[68]

1.2.6. Fabl Kültüründe Dostluk Temaları

Klasik Arap edebiyatında ahlak ve siyaset konularıyla ilgili beşeri tecrübenin hayvan dünyasının dilinden fabl tekniğiyle ele alınışı oldukça yaygın bir didaktik uygulamadır. Zoolojik veya zoografik karakterde telif edilmiş birkaç temel eserin yanı sıra çoğu *edeb* kaynağında hayvan figürleri üzerinden kurgulanmış hikâyelere de rastlanır ki, bunların bir bölümü doğrudan ihvâniyât bahisleriyle alakalıdır.

[68] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 132.

Belirli bir fablda, farklı hayvan türlerine ait üyelerden oluşturulan karakter kadrosu, esasen farklı mizaçlara sahip insanları ve onların kurduğu ilişkileri temsil eden oldukça işlevsel bir kurgu enstrümanıdır. Mesela Demîrî'nin (öl. 808/1405) *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*'sında, dostluk hukukuna yaraşmayan, bencilce tutum takınanların duçar olacakları akıbet Hz. Ali'nin (öl. 40/661) ağzından bir fabl aracılığıyla ve de muhtemelen klasik bir mesele atıfta bulunularak aktarılmaktadır. Şöyledir ilgili anekdot:[69]

> Sık ağaçlı bir ormanda üç öküz yaşarmış: Biri siyah, diğeri beyaz, öbürü kırmızı. Ormanda bir de aslan varmış. Ancak birlik beraberlik içinde olduklarından aslan bunlara saldırmaya cesaret edemezmiş. Bir gün aslan siyah öküzle kırmızı öküzün yanına gelerek şöyle demiş: Bu ormanda rengiyle diğer hayvanlara yerimizi fark ettiren hayvan şu beyaz öküzdür. Çünkü rengi parlak ve dikkat çekicidir. Onu yemem için bana müsaade ederseniz yaşadığımız orman hem benim hem de sizin için daha güvenli bir yer olur.
>
> İki öküz "*Öyleyse buyur ye*" deyince aslan da gelip beyaz öküzü bir güzel mideye indirmiş. Ancak aslan çok geçmeden bu defa kırmızı öküzün yanına yanaşarak "*Şu ormanda bizi diğer hayvanlara fark ettiren galiba şu siyah öküz. Baksana, onun da rengi dikkat çekici, senin benim gibi değil. Eğer onu da yememe izin verirsen burası tamamen bize kalır, mutlu mesut yaşarız*" demiş. "*Galiba doğru söylüyorsun"* demiş kırmızı öküz *"afiyet olsun buyur ye!*" Böylece aslan siyah öküzü de yalayıp yutmuş.
>
> Bir müddet sonra aslan -kendinden emin vaziyette- bu defa kırmızı öküzün yanına sokulup "*Şimdi sıra sende*" demiş *"seni de yiyeceğim!*" Kırmızı öküz "*Tamam ama önce izin ver de üç kez nedametle haykırayım*" demiş. Aslan da "*Bu saatten sonra istediğini haykır*" demiş. Bunun üzerine kırmızı öküz var gücüyle ormanın derinliklerine sesini işittirmiş: "*Herkes bilsin ki aslan beni bugün değil, daha beyaz öküzü yediği gün yemişti!*"

Yukarıdakinin aksine kimi fabllarda da hayvanlar arasındaki dayanışma neticesinde sağlanan ortak çıkarlara da vurgu yapılmıştır. Zayıf iki dost hayvanın, karga ve kedinin, can düşmanları kaplanı birlik olarak alt edişleri bunun güzel bir örneğidir. Şöyledir hikâye:

---

[69] Ebü'l-Beka Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ ed-Demîrî, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2003), 1/263.

Geçmiş zamanların birinde bir karga ile kedi can ciğer dost olmuşlar. İki dost büyük bir ağacın altında hasbihal ederlerken birden bir kaplanın yanı başlarında bittiğini fark etmişler. Karga hemen uçarak ağacın yüksekçe bir dalına konmuş. Kedi ise ne yapacağını bilemeyerek oraya buraya koşmaya başlamış. Çaresizlik içinde başını kaldırıp kargaya seslenmiş: Beni bu hâlden kurtaracak bir çare bilir misin dostum, demiş? Karga "*Gerçek dostlar zor zamanda belli olur*" deyip şu dizeleri okumuş:

إِن صَدِيقَ الْحَقِّ مَنْ كَانَ مَعَكَ وَمَنْ يَضُـرُّ نَفْسَهُ لِيَنْفَعَـكَ
وَمَـنْ إِذَا رِيـبَ الزَّمَانُ صَدَعَكَ شَتَّتَ فِيكَ نَفْسَهُ لِيَجْمَعَكَ

Gerçek dost hep yanında olandır zor zamanda
İyiliğin için gözünü kırpmadan atar kendini ataşa
Sarınca felaketler seni dört bir taraftan
Çekip çıkarır seni oradan, vazgeçerek candan

Sonra da bir plan yapmış. O sırada bulundukları ormana yakın bir yerde bir koyun sürüsü otlamakta, başlarında da kocaman çoban köpekleri bulunmaktaymış. Karga derhal o yöne uçup köpeklerin kafalarını gagalamaya başlamış. Köpekler huylanmışlar. Karga gagalamaya ısrarla devam edince köpekler karganın peşine düşmüşler. Karga alçaktan uçarak köpekleri peşinden sürüklemiş. Köpekler sürüye geri dönecek olduklarında karga aynı tacizini sürdürmüş. Nihayet karga çoban köpeklerini kaplanın bulunduğu ağacın yanına getirmeyi başarmış. Köpekler kaplanı görür görmez üzerine saldırmış. Aç ve yorgun kaplan çaresiz oradan uzaklaşmış. Böylece karga da bu hileyle kedi dostunu kurtarmış.[70]

1.3. Dini Literatürde Dostluk

1.3.1. Kur'ân-ı Kerîm'de Dost ve Dostluk

Kur'ân-ı Kerîmde dost veya arkadaş anlamında ya da bunlara yakın çağrışımlar içeren birkaç değil birçok lafız ve kavram yer almaktadır. Bunları, en çok kullanılanları başta olmak üzere şöylece sıralayabiliriz: صَدِيقٌ , رَفِيقٌ , صَاحِبٌ/أَصْحَابٌ , خَلِيلٌ/أَخِلَّاءُ , وَلِـيٌّ/أَوْلِيَاءُ , قَرِينٌ ,وَلِيجَةٌ , بِطَانَةٌ , خُلَّةٌ/خِلَالٌ , مَوْلَـى vd. Farklı dost türlerine işaret eden bu gibi lafızlar, yalnızca sayısal olarak göz önüne alındığında dahi Kur'ân-ı Kerîmin dostluk mefhumuna atfettiği önemi görmek mümkündür.

[70] Şeyho, *Mecâni'l-edeb fi hadâ'ikı'l-ʿArab*, 2/83.

Dost kavramı Kur'ân-ı Kerîm'de yalnızca beşerî münasebetler için kullanılmamıştır. Ayetlerde Allah'ın, meleklerin müminlerin dostu olduğundan da bahsedilmiştir.[71] Hz. İbrahim ile Allah Teâlâ'nın dostluğu ise çok daha özel bir bağlamda zikredilmiştir.[72]

Kur'ân perspektifine göre dostluk mefhumu sadece bu dünya ile sınırlı değildir. İman ve iyilik temelli dostlukların ahiret yurdunda da devam edeceği bildirilmiştir. Bu tür dostların birliktelikten aldıkları keyfi, ünsiyeti, neşveyi öte hayatta da ziyadesiyle bulacaklarının müjdesi verilmiştir. Bu cümleden olarak, mesela dostların en çok hoşlandığı "hasbihal"in, ayetlerde, cennet hayatına özgü nimetler arasında tasvir edildiği dikkat çekmektedir. Bu manada, kurulu tahtlar üzerinde karşılıklı hasbihal etme, Cennet hayatının güzelliklerinden biridir.[73] Buna mukabil küfür ve tuğyan üzerine inşa edilen dostlukların ahirette düşmanlığa dönüşeceği, böylesi kimselerin başlarına gelen felaketten ötürü birbirlerini suçlayacakları hatta ahirette birbirlerini lanetleyecekleri haber verilmiştir.[74]

Arapçada "dost"u ifade etmek üzere en yaygın kullanılan terim olan صَدِيق Kur'ân-ı Kerîm'de tek başına olduğu gibi sıfatlı terkip halinde de [صَدِيقٍ حَمِيمٍ] gelmiştir ve bu terkip samimi dostlukların en ileri düzeyini ifade etmektedir. Sıcaklık ve hiddet kavramlarını çağrıştıran حَمِيم lafzı, dostunu her daim kollayıp gözeten, bu manada kendileriyle son derece samimi ve "sıcak" ilişkilerin kurulduğu dostları tanımlamak üzere kullanılmıştır. Zemahşerî'nin tabiriyle, bu, "*arkadaşının derdini kendi derdi olarak görenlerin dostluğudur.*"[75] Yine bu ayetin tefsiri bağlamında İbn Abbas'ın (öl. 68/687-88) da şöyle dediği nakledilir: *Dostluk ile kurulu bağ, anne-baba ile kurulu kan ve sıhriyet bağından daha önemlidir. Zira cehennemlikler içinde bulundukları zor durumdan kurulabilmek için ebeveynlerinden değil, dostlarından medet umacaklardır.*[76]

Fahreddin er-Râzi (öl. 606/1210) tefsirinde [وَلَا صَدِيقٍ حَمِيمٍ] ve [فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ] ayetlerini ele alırken lafızların ihtiva ettiği bazı nüktelere değinmiştir. Örneğin ayette الشَّافِعِينَ (şefaatçiler) lafzının çoğul gelip صُدِيقٌ (dost) lafzının tekil gelmiş olması, bir tek dostun

[71] el-Bakara, 2/ 257, el-Fussilet, 41/31.
[72] en-Nisâ, 4/125.
[73] el-Hicr, 15/47.
[74] ez-Zuhruf, 43/67; keza bkz. ez-Zuhruf, 43/38.
[75] Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-ʿArabî, 1986), 3/322.
[76] ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/257.

onlarca şefaatçiden daha fazla yarar sağlayabileceğini belirtmek içindir. Keza vakıadan hareketle insanın gerçek manada bir tek dostunun olabileceği, dolayısıyla صَدِيقٌ lafzının müfret; şefaatçilerin ise sayıca fazla olma ihtimali hasebiyle الشَّافِعِينَ şeklinde çoğul geldiği vurgulanmıştır.[77]

Dostluğun insan üzerinde müspet veya menfi büyük etkilerinin olduğu bilinen bir husustur. Dostluk münasebetleri insanın bu dünya ve öte dünya telakkisini, buna bağlı olarak da ahlak ve karakterine ilişkin meseleleri derinden etkiler. Kur'ân-ı Kerîm'de bu noktaya birçok vesile ile değinilmiştir. Ahiret hayatına ilişkin tasvirler arasında olumlu ya da olumsuz dostluk münasebetlerinin yansımalarını görmek mümkündür. Örneğin bir ayette, dünya hayatında hakka tabi olmaktan geri duran kimsenin pişmanlıktan elini ısıracağı ve başına gelen o felaketin baş müsebbibi olarak da en yakın dostunu göreceği ifade edilmiştir.[78] Bir diğer ayette ise yine dünya hayatında dostunu hak yoldan saptırmak için iman meselelerini itibarsızlaştırarak alay konusu edinen bir kâfir ile mümin dostu arasında geçen diyalog yer alır.[79]

Dostluğun Allah indindeki önemini gösteren ayetlerden biri de Nur suresi 61. ayettir. Ayette akraba hukukundan, birbirlerinin evleri ve sofraları üzerindeki tasarruf hakkına değinilmiştir. Mesela bir kimse akrabasının evinde iken izin almaksızın oradan yiyip içebilme hakkına sahiptir. Genel olarak akraba hukukunun zikredildiği bu ayette "dost" teriminin geçiyor olması dikkat çekicidir. Buna göre dostlar birbirlerinin evlerinde bulundukları sırada izin almaksızın yeme içme gibi bir takım tasarruflarda bulunabilirler.[80] Zemahşerî bu ayetin tefsiri sadedinde Caʿfer es-Sâdık'ın (öl. 148/765) şu sözünü nakleder: *Allah Teâlâ dostu; samimiyet, güven, ülfet bakımından insanın bizatihi kendisi, babası, kardeşi ve evladı mertebesinde addetmiştir.*[81] Bununla ilgili aktarılan bir rivayete göre: Hasan-ı Basrî (öl. 110/728) tüccar bir dostuna ait tezgâhtaki mallardan izin almadan atıştıracak olunca yanındaki bir ahbabı kendisini "*Allah'tan korkmaz mısın? İzinsiz nasıl yersin?*" diye uyarmaya kalkar. Hasan-ı Basrî, adama "*Ne ahmaksın"* der *"evlerden yeme*

[77] Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyn Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb* (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-ʿArabi, 1999), 24/519.
[78] Furkan, 25/27.
[79] Sâffât, 37/52-57.
[80] Ebü'l-Fidâ' ʿİmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kurʾâni'l-ʿazîm*, thk. Sami b. Muhammed Selâme (Riyad: Dârü Tayyibe, 1999), 6/86.
[81] ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/257.

içme izniyle alakalı ayeti oku bakayım!" Adam okumaya başlayıp da أَوْ صَدِيقِكُمْ ayetine gelince meseleyi anlar.[82]

Ayette dikkat çeken bir diğer husus "dost" lafzının (صَدِيق şeklinde) müfret, buna mukabil akrabalıkları tanımlayan terimlerin tümünün çoğul siyga ile bildirmiş olmasıdır. Bazı müfessirlere göre bundan maksat, صديق lafzının cem-i teksir kalıbına dönüşmesini engelleyerek dildeki yaygın kullanımı muhafaza etmek, dostluğun önemine lafzen ve manen dikkat çekmektir.[83] Bazı müfessirlere göre ise bu, gerçek dostların sayıca nadir hatta ender olmasına bağlanmıştır.[84]

Kur'ân-ı Kerîm'de Allah Teâlâ'nın kullarına nimetlerini hatırlatarak kendilerine çekidüzen vermelerini, nankörlükten sakınmalarını istediği birçok ayet zikredilebilir. Genelde hitap edilen topluluğa bahşedilen nimetlerin en büyükleri hatırlatılarak mazhar olunan ihsanın kıymetinin bilinmesi istenmektedir. İşte, Âl-i İmrân suresinde de Allah Teala sahabeye, cahiliyedeki düşmanlıklarının ardından lütfu sayesinde nasıl dost olduklarını hatırlatmıştır.[85] Edipler bununla dostluğun değer ve önemce ne denli büyük bir nimet olduğunun beyan edildiğini söylemişlerdir.[86]

1.3.2. Hadislerde Dost ve Dostluk

En geniş manasıyla dostluk, Hz. Peygamberin hayatında özel ve önemli bir yere sahiptir. En başta ilk hayat arkadaşı Hz. Hatice (öl. 620/1223) ve diğer zevceleriyle olan ilişkisi, ashabıyla olan muaşereti, ashabından Ensar ile Muhaciruna mensup kimseleri birbirine ihvan ilan etmesi vb. konular, onun, dostluk mefhumuna atfettiği değeri göstermesi bakımından oldukça manidardır. Her şeyden önce dostluk mefhumu, Hz. Peygamberin nezdinde dünya hayatıyla sınırlılığını aşarak uhrevi bir boyut kazanmıştır. Birçok hadiste dostların birbirleriyle olan olumlu ilişkileri Allah'ın hoşnutluğunu kazanmada en büyük vesile görülmüş, bu yüzden hadis âlimleri de eserlerinde أُخُوَّة , إِخْوَان , صَدَاقَة gibi başlıklar

---

[82] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 3/258.
[83] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 255.
[84] Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen el-Bikaî, *Nazmü'd-dürer fî tenâsübi'l-âyât ve's-süver* (Kâhire: Dârü Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 13/317.
[85] Âl-i İmrân, 3/103.
[86] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 4/350.

altında dostlukla ilgili hadisleri zikretmeye özel bir önem atfetmişlerdir. Sözgelimi İbn Ebü'd Dünyâ كِتَابُ الْإِخْوَانِ adlı kitabını müstakil olarak bu konuya hasretmiştir. Keza birçok hadis kitabında dostlukla ilgili bablara rastlamak mümkündür. Mesela imam Müslim (öl. 261/875) sahihinde insanın anne ve babasının dostlarına ikramda bulunmanın en büyük vefa örneği olduğunu bildiren hadisleri bir babta toplamıştır.[87] Keza Ebû Dâvûd da (öl. 275/889) *Süneni*nde بَابُ الْمُؤَاخَاةِ adında bab açmıştır.[88]

Hz. Peygamberin dostluk üzerine söyledikleri, dostluk edebiyatının farklı konu ve temalarına dâhil edilebilecek bahislerdir. Bu güruhun sayısal durumu bizzat Hz. Peygamber tarafından önemsenen bir durumdur ve o, kişinin çevresinde sayıca fazla dostun bulunmasını tavsiye ve teşvik etmiştir. Sözgelimi bir hadiste, kişi, azaba duçar olacak işler yapsa bile Allah Teala'nın o kulunu dostlarının huzurunda cezalandırıp rezil rüsva etmekten hayâ edeceği belirtilmektedir. Dolayısıyla azaptan kurtulmak adına bile bir Müslümanın daha fazla sayıda dost edinmesi salık verilmektedir.[89]

Yine gerçek dostlukların, Allah'ın rızasını ve hoşnutluğunu kazanmada önemli vesile olduğu teması da hadislerde işlenmektedir. Mahşer günü hiç kimsenin birbirine bir faydasının dokunmayacağı günde birbirlerini Allah için seven dostların özel bir muameleye tabi tutulacağı sahih hadislerde zikredilmiştir. Meşhur bir hadis-i kutside "*O gün Allah Teala "Celâlim hakkı için, birbirlerini sevenler nerede? Zat'ımın gölgesinden başka gölge olmayan o günde kendilerini has gölgemde himaye edeyim*" buyurulmaktadır.[90]

Peygamberlikten daha yüce bir makam olmadığı Müslümanlarca müsellem bir husustur. Keza ayet ve hadislerde şehitlik makamı da mertebece oldukça yüceltilmiştir. Ancak Hz. Peygamberin bir hadisinde, peygamber zümresinin ve şüheda taifesinin dahi gıpta edeceği bir makamdan bahsedilmiştir: Birbirlerini Allah için seven dostların makamı. Söz

[87] Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmiʿu's-sahîh*, 4/1979.
[88] Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddîn b. Abdilhamîd (Beyrut: el-Mektebetül-Asriyye, ts.), 4/273.
[89] ez-Zemahşerî, *Rebîʿü'l-ebrâr*, 1/355.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 4/350.
[90] Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmiʿu's-sahîh*, 4/1988.

konusu hadiste, bu sevginin kaynağının ne akrabalık ne de dünyevi başka bir bağ olmadığı, bilakis Allah'a duyulan muhabbetle temellenip taçlanan bir meveddet olduğu vurgulanmıştır.[91]

İslam düşünürlerinden İmam Gazzâlî, mayasında muhabbetullah bulunan uhuvveti "en ulvi dostluk" olarak tanımlamıştır.[92] Böylesi dostlar iki farklı bedende tek ruh gibidirler. Dostluğun bu türünde en birinci koşul, sahip olunan şeylerde adeta kayıtsız şartsız bir ortaklığın söz konusu oluşudur. Dostluk hukukunun son derece güçlü olduğu bu ilişkide, sözgelimi "benim ayakkabım" terkibinin sarf edilmesi -taraflardan birinin ayakkabıyı kendi şahsına izafe etmesi dolayısıyla- bir cefa olarak görülmüştür. Ebû Hureyre (öl. 58/678) ile, kendisiyle Allah için seven dostlar olmayı istediğini söyleyen bir tanıdığı arasında geçen aşağıdaki diyalog bunun güzel bir örneğidir:

> Ebû Hureyre: Allah için birbirini seven dostlar olmanın gerektirdiği hak ve hukuku bilir misin?
>
> Adam: Hayır efendim, anlatın lütfen.
>
> Ebû Hureyre: İlk şart; cebindeki dinar ve dirheme benden daha fazla hak sahibi olduğunu iddia etmeyeceksin!
>
> Adam (şaşkın): Henüz kendimi o olgunlukta göremiyorum, efendim.
>
> Ebû Hureyre: O halde semtimize uğrama![93]

Edeb kitaplarında sıkça rastlanan Feth el-Mevsılî'ye (öl. 220/835) nispet *edilen* aşağıdaki anekdotun konusu da tamamen, mülkiyetindeki şeye dostunu ortak edebilme erdemiyle ilgilidir:

> Feth el-Mevsılî, evde olmadığı bir vakitte bir dostunun hanesine uğrar. Hane halkından, paranın muhafaza edildiği sandığı rica eder ve ihtiyacı olan meblağı alarak gider. Dostu eve gelince hizmetçi köle olanları anlatır. Adam bu anlatılana o kadar sevinir ki şöyle demekten kendini alamaz: Eğer dediğin doğruysa seni Allah hakkı için azat ediyorum.[94]

---

[91] Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî el-Münzirî, *et-Tergib ve't-terhîb*, thk. İbrahim Şemsuddîn. (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1997), 4/12.

[92] Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *İhyâü ʿulûmi'd-dîn* (Dârü'l-Marife, ts.), 2/164.

[93] el-Gazzâlî, *İhyâü ʿulûmi'd-dîn*, 2/174.

[94] el-Gazzâlî, *İhyâü ʿulûmi'd-dîn*, 2/174.

Hz. Peygamberin sözlerinde bir taraftan dostluğun, dost edinmenin önemine vurgu yapılırken diğer taraftan dost seçimi hususunda titiz olunması gerektiğinin altı çizilmiştir. Hadis metinlerinden anlaşılan, dostluğun geliştirilen sıradan bir ilişki biçimi olmadığı; düşünce, ahlak ve hayata bakış kazanımlarında da kayda değer bir önem arz ettiğidir. Nitekim Hz. Peygamber bu mefhumu bir hadisinde şöyle ifade etmiştir:

اَلْمَرْءُ عَلَى دِينِ خَلِيلِهِ؛ فَلْيَنْظُرْ أَحَدُكُمْ مَنْ يُخَالِلُ.

Kişi arkadaşının dini üzeredir.
Dolayısıyla her biriniz kiminle dostluk kurduğuna bir baksın.[95]

Bir diğer sahih hadiste ise dost seçiminin önemini, ahlakın yalnızca kişinin kendisini ilgilendiren bir husus olmadığı, bilakis kendisiyle muaşeret eden kişiye mutlaka sirayet edeceği temsili üzerinden şöyle ifade etmiştir:

> İyi arkadaşla kötü arkadaşın dost oluşunun misali misk taşıyanla körük üfüren kimsenin kurduğu muaşerete benzer. Ya misk taşıyan sana o miskten takdim eder veya onu satın alırsın. Veyahut da koku sana ondan çaba harcamadan da gelir. Körük üfüren kimse ise ya elbiseni yakar ya da ondan kötü bir koku duyarsın![96]

Hz. Peygamber, tavsiyelerinde, dostluğun kendisi kadar önem arz eden bir başka konuya, dostluğu muhafaza etme yöntemlerine de değinmiştir. Örneğin sevginin dile getirilip bunu karşı tarafa söylemek muhabbetin devamlılığı için gerekli görülmüştür. Öyle ki sevginin ifade edilmesi durumunda, muhatabın da aynı hisle mukabelede bulunacağı müjdelenmiştir.[97] Buna karşın sevgiyi dile getirmemek bir tür ihanet olarak nitelendirilmiştir.[98]

Keza dostluğun muhafazası için; ziyaretleşmek, güler yüzlü olmak, karşılıklı dua etmek, nasihatleşmek gibi hususlar Hz. Peygamberin hadislerinde önemle tavsiye edilmiştir.[99]

---

[95] Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, 4/259.
[96] el-Buhârî, *el-Câmiʿu's-sahîh*, 7/96.
[97] Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, 4/332.
[98] Abdurrahmân b. Abdisselâm es-Safûrî, *Nüzhetü'l-mecâlis* (Kâhire: Matbaa-i Kastaliye, 1866), 2/208.
[99] bk. Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmiʿu's-sahîh*, 4/2094.; Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmiʿu's-sahîh*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. (Mısır: Şeriketü Mektebeti ve Matbaatu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1975), 4/339.; Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmiʿu's-sahîh*, 4/1705.

Örneğin bir hadiste Hz. Peygamber yalnızca Allah rızası için birbirlerini ziyaret edenleri cennetlikler olarak müjdelemiştir.[100]

[100] Ebü'l-Kasım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Muʿcemü'l-kebîr* (Kâhire: Mektebetü ibni Teymiyye, 1994), 19/140.

İKİNCİ BÖLÜM

KLASİK KAYNAKLARDA BELLİ BAŞLI İHVÂNİYÂT BAHİSLERİ

Klasik Arap literatüründe ihvâniyâta dair oldukça zengin konu başlıkları ve bu başlıklar altında ele alınabilecek tali meseleler bulunmaktadır. III. Bölümde irdeleyeceğimiz, dostluğu dejenere eden ya da pekiştiren unsurlara geçmeden evvel, bu bölümde, ihvâniyât sahasının bir nevi genel giriş konuları sayılabileceğimiz bazı başlıklar üzerinde durulacaktır.

2.1. Dostluğun Değeri

İslamiyet'ten önce Arap toplumunda dostluğun önem ve değerini belirten ifadelerin sözlü edebiyat içerisinde epeyce işlenmiş olduğu görülmektedir. Öyle ki iyi bir dosta sahip olmak mutlu ve huzurlu bir hayat sürmenin en temel koşulu olarak görülmüştür.[101] Emsâl kitaplarında sıkça zikri geçen [اُنْصُرْ أَخَاكَ ظَالِمًا أَوْ مَظْلُومًا] *"Zalim de olsa mazlum da olsa dostuna arka çık*" sözü Cahiliye döneminde de çok popüler idi.[102] İslam'ın gelişiyle birlikte şeklin korunup ona yüklenen anlamın İslam'ın ahlak ilkeleri çerçevesinde revize edildiği bu ve emsali sözler Müslüman toplumların "dostluk" mefhumuna yaklaşımını olumlu manada pekiştirmiş, konuya dair kıymetli *edeb* malzemesinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Her şeyden önce Lokman Hekim tavsiyeleri arasında yer aldığı ifade edilen "*imandan sonra elde edilmesi gereken en önemli şeyin iyi bir dost edinmek olduğu*"[103] mealindeki bazı meşhur ve kadim sözler Asr-ı Saadet'te de yaşatılmaya devam etmiştir.

Buna ek olarak, Müslüman kültürde yetişmiş bazı ilim adamları dostluğun değerine ilişkin saptamalar yaparken söyleneni daha etkili kılma adına kimi dinsel kavramları ve ritüelleri de işin içine katarak mukayeselere gitmekte tereddüt etmemişlerdir. Sözgelimi

[101] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 267.
[102] el-Câhiz, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezdâd*, 66.; İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 3/19.; İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 1/251.; Ebü'l-Ferec el-Muâfâ b. Zekeriyyâ b. Yahyâ en-Nehrevânî, *el-Celîsü's-sâlihu'l-kâfî ve'l-enîsü'n-nâsıhu'ş-şâfî*, thk. Abdülkerim Sâmi el-Cündî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2005), 88.
[103] Şeyho, *Mecâni'l-edeb fî hadâ'ıkı'l-ʿArab*, 1/42.

Hasan-ı Basrî (öl. 110/728) ihmal edildiğini düşündüğü dostluğun önem ve değerini, İslami gelenekte Allah'ın rızasını kazanmanın önemli vesilelerinden biri sayılan nafile namazlarla ilişkilendirerek ilginç bir karşılaştırmaya gitmiştir:

لَأَنْ أَقْضِيَ لِأَخٍ مِنْ إِخْوَانِـي حَاجَةً أَحَبُّ إِلَـيَّ مِنْ أَنْ أُصَلِّيَ أَلْفَ رَكْعَةٍ.

Bir dostumun ihtiyacını görmek, nezdimde, 1000 rekâtlık namaz ibadetinden daha sevimlidir.[104]

Hz. Ali'ye göre ise "doğru arkadaş"a sahip olan kimseye Cehennem'de azap edilmeyecektir. O, ilginçtir ki bu iddiasını bir ayetle temellendirmektedir:[105]

﴿فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ وَلَا صَدِيقٍ حَمِيمٍ﴾

Şimdi artık bizim ne şefaatçilerimiz var, ne de yakın bir dostumuz.[106]

Yine ehli beyt imamlarından Caʿfer es-Sâdık (öl. 148/765) sultanların dahi işledikleri cürmün bir kefaretinin olduğunu şu veciz ifadeyle dillendirmiştir:

كَفَّارَةُ عَمَلِ السُّلْطَانِ الْإِحْسَانُ إِلَى الْإِخْوَانِ.

Sultanın (hata kabilinden) icraatlerinin kefareti dostlarına yapacağı ihsandır.

Bunun dışında dostluğun değerini ortaya koyan pek çok sıradışı değerlendirme, yorum, teşbih vb. de *edeb* kaynaklarında yer almaktadır. Bu yorumların bir bölümü dünyalık namına hemen herşeyi elde etmiş olan krallar ve halifeler gibi hükümdar sınıfından gelmektedir. Sözgelimi Halife Memûn (öl. 218/833), üzerinde oturduğu saltanat tahtını "gerçek bir arkadaş" ile takas edebileceğini ifade etmektedir.[107] Keza Halife Abdülmelik b. Mervan (öl. 86/705) da "*Hâlâ keyif aldığınız bir şey var mı, sultanım?*" sorusuna "*Evet*" deyip eklemektedir:

مُحَادَثَةُ الْإِخْوَانِ فِي اللَّيَالِي الْقُمْرِ عَلَى الْكُثْبَانِ الْعُفْرِ.

Mehtaplı gecelerde kızıl kum tepeleri üzerinde dostlarla hasbihal.[108]

---

[104] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 244.

[105] Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed İbn Müflih, *el-Âdâbü'ş-şerʿiyye* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.), 3/567.

[106] Şuâra, 26/101

[107] ez-Zemahşerî, *Rebîʿü'l-ebrâr*, 1/389.

[108] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/797.; Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred, *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Beyrut: Dârü'l-Fikri'l ʿArabî, 1997), 1/189.

Bazı edipler ise, dostluğun veya samimi bir dostun değerini ifade için cinas sanatının sihirli etkisinden yararlanmayı tercih etmiştir. Kaynaklarda yer alan birkaç anonim söz şöyledir örneğin:

لَا يُبَاعُ الصَّدِيقُ الْأَلُوفُ بِالْأُلُوفِ.

Candan bir arkadaş milyonlara değişilmez.[109]

اَلْحَاجَةُ إِلَى الْأَخِ الْمُعِيـنِ كَالْحَاجَةِ إِلَى الْمَاءِ الْمَعِيـنِ.

Kol kanat gerecek bir dosta duyulan ihtiyaç, hayat membaı suya olan ihtiyaçtan farksızdır.[110]

Bu arada ulema ve üdebanın "dost"un kıymetini anlatmak üzere akrabalık terminolojisine ait kimi kavramlar üzerinden birtakım mukayeselere gittiği de bilinmektedir. Klasik *edeb* kaynaklarının birçoğunda dost-kardeş, dost-akraba ve dost-sevgili ikilileri karşı karşıya getirilmiş, aralarında tercih her defasında ilkinden yana olmuştur.

İslam kültür ve edebiyatına yansıyan şekliyle, hakiki dostluk, Müslüman bilge şahsiyetlerin, yakın çevrelerine yaptıkları öğütlerde de öne çıkar. Sözgelimi Eksem b. Sayfî (öl. m. 612) bir evladına öğütte bulunurken "*Evlatlarım, akrabalık ilişkilerine bel bağlamayın; muhabbet kanalıyla birbirinize yaklaşın!*[111]

Hasan-ı Basrî'nin dostlarıyla olan ilişkisine bakıldığında da onları belirgin biçimde ailesinden ayrı tuttuğunu görürüz. Rivayete göre dostları kendisini ziyarete gelip yanında uzunca vakit geçirir, Hasan-ı Basrî de ziyaretçileriyle öyle ilgilenir, kendilerine öyle hizmet edermiş ki, bu durum, oğlu Abdullah'ın dahi hoşuna gitmeyerek sitemle "*İhtiyarı bunaltmayın!*" dermiş. Kaynakların belirttiğine göre o, bu durumu fark ettiğinde oğlunu şu sözlerle azarlamak zorunda kalmıştır: Dostlarıma ilişme, ahmak herif! Onlar bana sizden çok daha sevimli. Dostlarım bana Allah için muhabbet beslerken sizler ancak dünyalık için seviyorsunuz![112]

---

[109] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 1/361.

[110] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 1/405.; es-Seâlibî, *el-Letâ'if ve'z-zarâ'if*, 146.; el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 535.; ed-Demîrî, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*, 1/148.

[111] el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 6/252.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 4/375.

[112] Ebû Tâlib Muhammed b. Alî b. Atıyye el-Acemî Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, thk. Âsım İbrâhîm el-Keylânî. (Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2005), 2/369.

Dost ne varlığında dengi bulunan ne de yokluğunda yeri doldurulabilen çok kıymetli ve özel bir varlıktır. Müslüman edipler onun bu yönüne de dikkat çekmiş ve hikemiyat bağlamında şu gibi sözler söylemişlerdir:

لَيْسَ لِلصَّدِيقِ إِذَا حَضَرَ عَدِيلٌ وَلَا عَنْهُ إِذَا غَابَ بَدِيلٌ.

Dostun ne varlığında dengi ne yokluğunda emsali bulunur.[113]

Nevâdir kaynaklarında hikemi sözlerine sıkça rastladığımız Sokrat'ın ihvâniyât temalı az sayıdaki sözlerinden birinde "dost" olarak tanımlanan birinin çok özel bir muameleyi hak ettiği ifade edilmekte, onu diğer insanlarla aynı kefeye koymanın dostluk hukukuyla bağdaşmayacağı vurgulanmaktadır. Bu bağlamda Sokrat şöyle demiştir:

مَنْ كَانَ النَّاسُ عِنْدَهُ سَوَاءً لَمْ يَكُنْ لَهُ أَصْدِقَاءُ.

Katında, tüm insanların eşit olduğunu söyleyenin dostu yok demektir.[114]

Klasik *edeb* kaynaklarında dostlarla irtibat halinde olmanın bu hayatta sağlayacağı avantajlar; mal, makam ve şöhretle elde edilen faydalardan çok daha önemli görülmüştür.[115] Abbâsi devri meşhur komutanlarından Abdülmelik b. Sâlih (öl. 196/812) bu yaklaşımı şöyle formülüze eder:

مُشَاهَدَةُ الْإِخْوَانِ أَحْسَنُ مِنْ إِقْبَالِ الزَّمَانِ.

Dostları görme bahtiyarlığı, talihle gelen bahttan yeğdir.[116]

Dostun önem ve değerinin anlaşılmasında, yokluğunda hissedilen duyguların anlatımı da öne çıkmaktadır. Dosttan mahrum bir kişi genelde yarı dramatik sayılabilecek bazı kavramlar eşliğinde resmedilmiştir. Örneğin Hz. Ali, oğlu Hasan'a (öl. 49/669) arkadaşlığın önemini غَرِيبٌ (yabancı) kavramı üzerinden tarife çalışır. Ona göre dostu olmayan kişi, etrafında güvenebileceği kimsesi, dara düştüğünde kollayanı olmayan bir yabancıya benzer:

اَلْغَرِيبُ مَنْ لَيْسَ لَهُ حَبِيبٌ.

(Asıl) Gurbette olan, seveni ve dostu olmayandır.[117]

---

[113] es-Seâlibî, *el-Letâ'if ve'z-zarâ'if*, 146.
[114] Huneyn b. İshâk, *Âdâbü'l-felâsife*, thk. Abdurrahman Bedevî (Kuveyt: Ma'hedü'l-Mahtûtâti'l-'Arabiyye, 1985), 62.
[115] es-Seâlibî, *el-Letâ'if ve'z-zarâ'if*, 146.
[116] et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 4/160.; et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 64.
[117] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 1/362.; el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 2/107.

Meşhur sûfî İbnü'l-Cellâ (öl. 306/918) ise dostu olmayan kimseyi "*hayatın tadından mahrum*" bir zavallı mesabesinde görerek şöyle anımlar:

مَـنْ لَا إِخْـوَانَ لَـهُ فَـلَا عَـيْـشَ لَـهُ.

Bir dosta sahip olamayan, ağız tadıyla ömür sürdüm demesin![118]

İnsanoğlu hayatta mutlu ve huzurlu günler yaşadığı gibi sıkıntılı ve çile dolu günler de yaşayabilir. İnsanoğlu her iki durumda da değişmeyen bir hakikate ihtiyaç duyar: dost. Özdeyişleriyle tanınan hatip ve ahbar ravisi Şebîb b. Şeybe (öl. 170/786) dostları her tür koşul için bir zorunluluk addetmiş, onların iyi günde bir "ziynet" kötü günde ise dayanak olduklarını ifade etmiştir:

عَلَيْكَ بِالْإِخْوَانِ، فَإِنَّهُمْ زِينَةٌ فِـي الرَّخَاءِ وَعُدَّةٌ عِنْدَ الْبَلَاءِ.

Dostlarına sahip çık. Onlar bollukta zinet, darlıkta medettir.[119]

Edeb kitaplarında dostluk, yalnızca iki insan arasında kurulan bir gönül bağı olarak görülmemiş, bilakis hayatın bizatihi anlamı ve dinamiği olarak tasavvur edilmiştir.[120] Öyle ki, kişinin para kazanma hedefi dahi -bu tasavvurda- dostlara ikramda bulunmaya hasredilebilir.[121] Zira hayat dostlarla güzel ve anlamlı olup, onlar olmadan tadı tuzu yoktur.[122]

Dosta verilen değer kimi zaman da dönemin kültürüne uygun bir mizah anlayışıyla, müstehcen bir biçimde dile getirilebilmektedir. Bu tarz ifadeler güldürünün yanı sıra dostlar arasındaki samimiyete ve dostluklara verilmesi gereken değeri ortaya koyması bakımından da önemlidir. İlmi kimliğiyle bilinen Ali b. el-Caʿd (öl. 230/844-45) ile nahiv âlimi İbn Kâdim (öl. 251/865) arasında geçen diyalog bu kabildendir:

> Anlatıldığına göre Ali b. el-Caʿd 300 dinar vererek oldukça pahalı bir cariye satın alır. Buna şahit olan dostu İbn Kâdim şaşkınlığını gizlemeyerek, o kadar pahalı bir cariyeyi ne yapacağını sorar. Ali'nin cevabı şöyle olur: Dostların deneyebileceği türden bir şey olsaydı hiç şüphesiz onu sana denetirdim![123]

[118] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 171.
[119] es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 462.; es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 144.
[120] es-Seâlibî, *el-Letâ'if ve'z-zarâ'if*, 146.
[121] et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 2/64.
[122] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 271.
[123] et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 8/82.; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 2/145.

Yine bu bağlamda İmam Gazzâlî'nin *İhyâ*'sında paylaştığı bir anekdot dostluğa verilen kıymeti ortaya koyması bakımından oldukça manidardır:

> Eski zamanlarda bir dağda inzivaya çekilmiş iki dost yaşarmış. Bunlardan biri bir miktar et almak için şehre inmiş. Kasapta gözüne fettan bir kadın ilişmiş, sonra da ona âşık olmuş. Akabinde aralarında bir ilişki başlamış ve üç gün boyunca birlikte vakit geçirmişler. Ancak bu münzevi de işlediği kusurdan ötürü dostunun yanına bir türlü dönemiyormuş. Ne var ki sonunda dostu onu aramaya çıkmış; şehir eşrafına sora sora nihayet onu kadınla bir evde bulmuş. Hemen dostunu kucaklayıp öpmüş. Fakat (kadınla birlikte olan) dostu yaptığı işin utancından tanımazlıktan gelmiş. Durumun farkında olan dostu ona şöyle demiş: Kalk gidelim dostum. Neler olduğunu ve senin neden böyle davrandığını biliyorum. Ama şunu da bilmeni isterim ki: hiçbir zaman sana olan sevgim ve muhabbetim değişmedi, değişmeyecek de ne şimdi ne öncesinde. Gerçekten bu duygularında samimi olduğunu gören dostu onunla dağa geri dönmüş.[124]

Dostluğun değerini dostları olanlar ve dostluğun manasını idrak edenler bilir. Âlimliği kadar edebi şahsiyetiyle de öne çıkan Ebû Bekr Muhammed b. Dâvud'un (öl. 297/909) sergilediği nezaket dostluğun değerinin anlaşılması açısından güzel bir örnektir:

> Ebû Bekr Muhammed camiye gittiğinde her zamanki âdeti üzere "بَابُ الْوَرَّاقِينَ" kapısından girermiş. Bir zaman sonra bu âdetini değiştirip farklı bir kapıdan girmeye başladığını görünce talebesi merak edip bunun sebebini sormuş. Ebû Bekr Muhammed bunu şöyle izah etmiş: Evladım, geçen Cuma adetim olduğu üzere "بَابُ الْوَرَّاقِينَ" kapısından girecektim; iki gencin caminin girişinde sohbet etmekte olduğunu gördüm. Birlikte sohbet ediyor olmaktan duydukları keyif ve surur yüzlerine aksediyordu. Beni görünce Ebû Bekr Hoca geldi deyip birbirlerinden ayrıldılar. Bunun üzerine "*dostların ayılmasına neden olan*" bu kapıdan bir daha girmeyeceğime kendi kendime ahdettim.[125]

[124] el-Gazzâlî, *İhyâü ʿulûmi'd-dîn*, 2/184.
[125] Ebû Muhammed es-Serrâc, Cafer b. Ahmed b. Hüseyin, *Masâri'u'l-'uşşâk,* (Beyrut: Dârü Sâdır, ts.), 1/327.

2.2. Dost Edinmenin Faydaları

Edeb kitaplarının ihvâniyât bahisleri, dost edinmenin faydaları üzerine yapılmış sayısız değerlendirme veya estetik kalıplar içerisinde ifade edilmiş vecizelerle süslenmiştir. Belirli başlıklar altında kategorilendirilmesi mümkün görünen bu söz ve değerlendirmelerin bir bölümü, dostun kişi için temin ettiği maddi, bir bölümü ise manevi faydalara dönüktür.

Her şeyden önce dost, zor ve sıkıntılı zamanlarda kişiye sağlam bir "destek" ve "dayanak noktası" teşkil etmektedir. Bu, farklı ifade biçimleriyle en sık işlenen temalardan biridir. Dostun "güç" ve "dayanak" anlamı en özlü ifadelerinden birine İbnü'l-Muʿtezz'in (öl. 296/ 908) şu sözünde kavuşmuştur:

مَـنِ اتَّـخَـذَ إِخْـوَانًـا كَـانُـوا لَـهُ أَعْـوَانًـا.

Dost edinen, yardımcı (hâmi) edinmiş gibidir.[126]

Hz. Ömer'e nispet edilen bir sözde ise dostlarla karşılaşma kişiden hüzün ve kederi gideren bir nevi manevi tabibe benzetilmiştir:

لِـقَـاءُ الْإِخْـوَانِ جَـلَاءُ الْأَحْـزَانِ.

Dostlarla buluşmak dertleri savuşturur.[127]

Keza gündelik hayatın stres ve sıkıntılarının ancak sahici dostlar sayesinde hafifletilebileceği teması da bu bağlamda sık işlenen konulardandır. Buna dair iki vecize şöyledir mesela:

لَا تُسَاغُ مَرَارَةُ الْأَوْقَـاتِ إِلَّا بِحَلَاوَةِ الْإِخْوَانِ الثِّقَـاتِ.

Hayatın acı anlarına, ancak güvenilir dostların tatlı sohbetleriyle katlanılır.[128]

اَلْإِخْـوَانُ نُـزْهَـةُ الْـقُـلُـوبِ وَسُـلْـوَةُ الْـهُـمُـومِ.

Dostlar gönüllerin neşesi, gamların tesellisidir.[129]

---

[126] es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 461.;
[127] Ebü't-Tayyib Muhammed b. Ahmed b. İshâk b. Yahyâ el-Veşşâ, *ez-Zarf ve'z-zurefâ*, thk. Ebü't-Tayyib Muhammed b. Ahmed b. İshâk b. Yahyâ (Mısır: Mektebetü'l-Hancî, 1953), 26.;
[128] es-Seâlibî, *el-Letâ'if ve'z-zarâ'if*, 146.
[129] es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 461.; es-Se'âlibî, *el-Letâ'if ve'z-zarâ'if*, 144.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 4/374.

Dost edinme, sevinç ve kederi paylaşmak suretiyle türlü faydalar temin ettiği gibi, harici düşmanlara karşı sağlam bir istinat noktası teşkil etmesiyle de kişiye yararlar sağlamaktadır. Meşhur hadis hafızı Muhammed b. Yûsuf (öl. 212/827), dost edinmenin faydalarından birinin de düşman karşısında güçlü olma ve ona galebe çalma şeklinde tarif etmiştir:

مَنْ أَكْثَرَ مِنْ أَصْدِقَائِهِ رَكِبَ أَعْنَاقَ أَعْدَائِهِ.

Dostlarının sayısını çoğaltan düşmanının ensesine çöker.[130]

Dost edinmenin sağladığı türlü faydalar kimi zaman da hayvanlar âleminden yapılan ilginç analojilerle pekiştirilmiştir. Mesela bir anekdotta dostluğun sağladığı kaçınılmaz iltimas şöyle dile getirilmiştir:

> Kûfe valisi Muğire b. Şuʿbe'nin (öl. 50/670) yanına gelen dostları, muhafızların kendi dostlarına öncelik verdiklerinden şikâyette bulununca, Muğire bu durumun gayet doğal olduğunu şu sözleriyle dile getirmiştir:
>
> إِنَّ الْمَعْرِفَةَ لَتَنْفَعُ عِنْدَ الْكَلْبِ الْعَقُورِ وَالْجَمَلِ الصَّؤُولِ فَكَيْفَ بِالرَّجُلِ الْعَقُولِ؟!
>
> Aşinalık (tanışıklık) saldırgan bir köpek veya azgın bir devede dahi işe yarar da aklı başında bir adamda işe yaramaz olur mu hiç?![131]

2.3. Dost Türleri

Dostluk kavramını ihvâniyât bahisleri çerçevesinde ele alan klasik çağ üdebası, reel hayatta karşılaşılan her tür dostluk kategorisini dikkate alarak, hususiyetlerini tespite gayret etmişlerdir. Mesela bir tasnife göre üç tür dostluk ilişkisi söz konusudur. Bunlardan ilki "kardeşlik (اَلْأُخُوَّةُ)" olarak adlandıran dostluklardır. Dostluğun bu nevi, kökleri derinlerdeki bir meyveli ağaca benzetilmiştir. En temel karakteristiği asalet ve nezaket temeline bina edilmiş olmalarıdır. Karşılıklı muhabbet duygularıyla yoğrulmuş bu ilişkinin meyvesi erdem, takva gibi ulvi değerlerdir. Bu tür dostluklarda feragat, fedakârlık, dayanışma gibi hasletler son safhadadır. Herhangi bir sebepten ötürü dostluğun bu türüne bir halel

[130] es-Seʿâlibî, *el-Letâ'if ve'z-zarâ'if*, 145.
[131] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 1/388.; el-Müberred, *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb*, 1/78.; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 2/58.

gelecek ve mevcut sevgide bir nebze eksilme olacak olsa dahi, yine de dostluğun umumi hukuku yani sır saklama, vefa gibi erdemler muhafaza edilmeye çalışılır.

İkincisi: karşılıklı saygı ve iyi niyet üzerine bina edilmiş dostluklardır. Bu türden dostluklarda sınırlı bir dayanışma ve fedakârlıktan söz edilebilir. Üçüncüsü ise tamamen şekil ve gösterişten ibaret, içi boş dostluk ilişkileridir. Karşılıklı hoş sohbet olabilse de gerçek manada bir dayanışmanın olmadığı, bilakis fedakârlık gerektiren durumlarda mazeret mekanizmasının süratle çalıştığı sahte bir dostluk ilişkisidir.[132]

Dostluk ilişkilerini kendi içinde tasnif eden diğer bir isim de Hz. Ali'dir. Ona göre dostluklar iki temel kategori oluşturur: Birincisi إِخْوَانُ الثِّقَةِ "itimat ve güven"e dayalı dostluk. Bu tür dostluklar insanoğlunun bu hayattaki yegâne sığınağı, limanı, bir nevi ailesi, belki de maddi manevi tüm servetidir. Böyle bir dosta sahip olmak kibrit-i ahmer gibi çok nadir tesadüf olunan bir nesneye rastlamak gibidir ki uğurlarına para da harcanır, can da feda edilir; böylelerinin dostunu dost, düşmanını düşman bellemek icap eder. Dostun bu nevini varlıkta da darlıkta da kollamak, acısını paylaşmak, sırlarını muhafaza etmek bir vecibedir.

Hz. Ali ikinci dost türünü ise إِخْوَانُ الْمُكَاثَرَةِ olarak adlandırır. Bunlar, insanın birlikte olmaktan keyif aldığı, hasbihal edip şakalaştığı dostlarıdır. İnsan için bu ilişkiler de elzem olduğundan, dostluğun bu nevi de önemsenmeli ve ilişkileri sürdürmelidir. Ancak bu tür ilişkilerde kişi gereğinden fazla beklenti içine girmemeli, ilişkiyi doğal seyrine bırakıp karşılıklı nezaketi korumalıdır.[133]

Bilgiyi işlemede sistematik bir yöntem takip eden ve tasnif ameliyesine büyük değer veren Müslüman edip ve âlimler, dost kavramına yaklaşırken de onu -yukarıda iki örneğini verdiğimiz üzere- bu usule göre kategorilendirmeyi ihmal etmemiştir. Bu bapta dost türlerine ilişkin onlarca tasniften söz edilebilir. Ayrıca her bir tasnifin, tasnifi yapanın şahsi hayatına, gözlem ve tecrübelerine dair önemli ipuçları ihtiva ettiğini de düşünebiliriz. Yine mesela bir kategorizasyona göre dostlar üç çeşittir:

[132] İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 3/89.;
[133] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 4/358.

a) مُخَالِب (Üçkağıtçı): Senden istifade eden ama sana faydası dokunmayan dost.

b) مُحَاسِب (Hesâbî): Sana, senden faydalandığı ölçüde yararı dokunan dost.

c) مُرَاغِب (Hasbî): Seninle olan ilişkisini, hiçbir maddi menfaat temeline oturtmadan, sırf seni arzuladığı için sürdüren dost:[134]

Meşhur sûfi Bişr b. el-Hâfî'in (öl. 227/841) kategorizasyonda ise dostlar, kendisinden bekleneceği üzere, kısmen dünya-ahiret ikilemine göre tasnif edilmiştir. Buna göre, insanoğlunun şu hayatta üç ayrı dostu olmalıdır: Biri "*ahretlik*", diğeri "*dünyalık*", üçüncüsü "*ünsiyetlik*".[135]

Ancak bu gibi daha özel tasniflerin dışında kültürde ve edebiyatta karşılığı olan, genel kabul görmüş "*iyi ve kötü gün dostları*", "*eski dostlar*", "*zamane dostları*", "*sakil dostlar*" ve benzeri bir takım dost türleri daha vardır. Çalışmamızın bundan sonraki kısmında bunlar üzerinde durulacaktır.

2.3.1. Olumlu Dost Türleri

2.3.1.1. Kötü Gün Dostları

Dostu, ihvâniyât bahisleri çerçevesinde ele alan edipler zaman zaman ona dikotomik perspektiften de yaklaşmışlardır. Bu bağlamda farklı kültür ve edebiyatlarda rastladığımız "*iyi gün dostu*" ve "*kötü gün dostu*" ikilisiyle ilgili olarak klasik Arap edebiyatında sayısız manzum ve mensur edebi örneğe tesadüf olunmaktadır.

Gerçek adamlığın (mürûe) kıstası iyi günde ve kötü günde sergilenen dostluğun keyfiyetinin değişmemesidir. Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan bir tabir (فِي السَّـرَّاءِ وَالضَّـرَّاءِ) bu bağlamda ihvâniyât literatüründe sıkça kullanılmıştır. Yine aynı manaya gelmek üzere إِخَاء ve رَخَاء sözcükleri arasında bağ kurulmuştur. Mesela İbn Kurayye'nin (öl. 84/703), Haccâc'ın "*Asalet nedir?*" sorusuna verdiği yanıtta bunu görebiliriz:

صِدْقُ الْإِخَاءِ فِـي الشِّدَّةِ وَالرَّخَاءِ.

Samimi dostluk kendisini iyi günde de kötü günde de açık eder.[136]

---

[134] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/9.

[135] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 4/375.

[136] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 1/378.; el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 542.

İyi gün dostlarının en karakteristik özelliği sevgi ve muhabbetlerini çıkar temeli üzerine inşa etmiş olmalarıdır. Çıkar sona erdiğinde kurulu dostluk ilişkisi de son bulur. Kerem meziyetine diğer milletlerden daha fazla değer atfettiklerini söyleyen Arapların meşhur deyişinde bu mana şöyle ifade edilmiştir:

اَلْإِخْوَانُ عِنْدَ الْجِفَانِ كَثِيـرٌ وَعِنْدَ الْحَقَائِقِ قَلِيلٌ.

Sofralar kurulup kazanlar kaynayınca, çoğalır her daim dost geçinen sayısı
Hele çıksın hayatta zorluk üstüne zorluk, azalır o vakit dostların sayısı.[137]

Keza en kötü dost türünün rahat ve bolluk vakitlerinde dost bellediklerinin yakınından hiç ayrılmadığı halde; sıkıntı anlarında onları yüzüstü bırakarak kaçanlar olduğu şöyle anlatılmıştır:

شَـرُّ الْإِخْوَانِ الْوَاصِلُ فِـي الرَّخَاءِ، اَلْخَاذِلُ عِنْدَ الشِّدَّةِ.

En kötü dostlar iyi günde canciğer kuzu sarması olup,
kötü gün çattığında sırra kadem basanlardır.[138]

O nedenle edipler dostluk bağlarının kurulacağı temellerin iyi tespit edilmesi gerektiğinin altını çizmişlerdir. Çıkar ve menfaat üzerine kurulu dostlukların belirli bir süre sonra kaçınılmaz olarak son bulacağını, dolayısıyla bu türden dostluk ilişkileri başlatmaktan sakınmak gerektiğini tembihlemişlerdir.[139] Böylesi ilişkiler dostlukların ömrünü uzatan sevgi, muhabbet, vefa, sadakat gibi esaslardan uzak olduğundan yeri geldiğinde sözde dostunun yaşamasını ya da ölmesini müsavi görebilecek bir umursamazlığa kadar gidebilir. Bu mana *edep* kitaplarında veciz bir şekilde şöyle ifade edilmiştir:

إِذَا احْتَاجَ إِلَيْكَ عَدُوُّكَ أَحَبَّ بَقَاءَكَ، وَإِذَا اسْتَغْنَى عَنْكَ وَلِيُّكَ هَانَ عَلَيْهِ مَوْتُكَ.

Düşmanın sana ihtiyaç duyduğunda payidar olmanı ister;
sana ihtiyacı kalmayan dost içinse ölmen dahi .[140]

---

[137] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/20.
[138] el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 131.; Ebü'-Feth İsa b. el-Buhtürî Safiyyüddîn el-Halebî, *Ünsü'l-mescûn ve râhtü'l-mahzûn*, thk. Muhammed Edîb el-Câdir (Beyrut: Dârü Sâdır, 1997), 187.
[139] İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 3/95.
[140] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/20.; Muhyiddin Mehmed Hatibzâde, *Ravzu'l-ahyâri'l-müntehab min Rebîʿi'l-ebrâr* (Haleb: Dârü'l-Kalemi'l-ʿArabî, 2002), 170.;el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 2/83.

Nimetten istifade vaktinde ortaya çıkıp bela ve musibet anında sırra kadem basan dostlar üzerine çok şey söylenmiştir. Bu bağlamda iyi gün dostları, dünya kişiye sırtını döndüğünde onlar da yüz çevirip gitmektedir. Bu ana fikir, ikinci defa vezirliğe getirilen Yahyâ b. Ali'nin (öl. 300/912) aşağıdaki dizelerinde gayet güzel ifade edilmiştir:

مَا النَّاسُ إِلَّا مَعَ الدُّنْيَا وَصَاحِبِهَا فَحَيْثُ مَا انْقَلَبَتْ يَوْمًا بِهِ انْقَلَبُوا
يُعَظِّمُونَ أَخَا الدُّنْيَا فَإِنْ وَثَبَتْ يَوْمًا عَلَيْهِ بِمَا لَا يَشْتَهِي وَثَبُوا

İnsanlar sadece paralı pullu kimselerin yakınlarında olmayı sever
Paralar suyunu çektiğindeyse, durmaz onlar da, çekip gider
Sığdıramazlar erbab-ı serveti ne yerlere ne göklere
Hele küsmeye görsün dünya, çullanırlar üstüne.[141]

Keza Velîd de, babası Abdülmelik b. Mervân'ın "*İnsanların ekserisi nasıldır?*" sorusuna "*İnsanlar ya nimete göz diker ya da onun zail olması için çabalar*"[142] şeklinde bir yanıt vermiştir. Aşağı yukarı buna yakın bir hiciv vurgusu, türlü sebeplerle pozisyonu ya da sosyal itibarı değişen kimi devlet ricali tarafından da dizelere dökülmüştür. Bir örneği şu beyittir:

اَلنَّاسُ إِخْوَانُ مَنْ دَامَتْ لَهُ نِعَمٌ وَالْوَيْلُ لِلْمَرْءِ إِنْ زَلَّتْ بِهِ الْقَدَمُ.

Nimete gark olunca, hep dost sarar etrafı
Hele bir kaysın ayak, kimse anmaz insafı.[143]

2.3.1.2. Eski Dostlar

Bugün Müslüman Türk kültüründe varlığını hâlâ sürdüren "*Her şeyin yenisi, dostun eskisi*" atasözündeki mesaj, Arapların klasik emsal kitaplarında yer alan bazı mesellerin, hikemi sözlerin ya da ahlaki normlar öneren kimi anekdotların muhtevasındaki temel bir mesajla örtüşmektedir[144]: Zaman geçer, mevsimler değişir, mesafe açılır, insan yaşlanır, nesneler eskir; ama bir şey var ki o hep baki kalır: İhvan hukukuna titizlikle riayet eden eski dostlar. O nedenle mensur ve manzum edebiyatta, devlet ricalinin, kadim dostlarıyla iletişimlerini sağlayan kâtip ve hâcib sınıfı, yazışmalarda ya da kabullerde bu hukukun

[141] İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 2/348.; er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/224.; el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 598.; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 134.
[142] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/20.
[143] el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 597.; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 134.
[144] ez-Zemahşerî, Rebî'ü'l-ebrâr, 1/367; el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 2/45; er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/176.

her daim gözetilmesi gerektiği hususunda tembihlenmişlerdir. Mesela bunu Muâviye'nin (öl. 60/680) bir kâtibine öğüdünde görebiliriz. [145]

Âlimler de eserlerinde eski dostlar ile yeni dostları birbirinden ayıran temel hususlar üzerinde çokça durmuşlardır. Mesela onlara göre bu ikisini birbirinden ayıran en önemli farklardan biri, ilkinin kısa sürede ve son derece basit gerekçelerle uzaklaşabilme ihtimalidir. Eski dost zamana ve mekâna inat yerinde sebatla dururken "*yeni dost, esen bir rüzgârla uçup gidebilir*".[146] Ayrıca kadim dosta kıymet vermeyen kişinin, yeni edinilen dostlukları da uzun ömürlü olmaz. Temel vurgusu bu olan bazı anonim beyitlerde bunun örneklerine rastlayabiliriz:

كَيفَ يَبْقَى لَكَ الْجَدِيدُ مِنَ النَّا سِ إِذَا كُنْتَ تَطْرَحُ الخُلْقَانَا

Dostların eskisini fırlatıp atan sen
Yeniler sana kalır mı sanırsın?![147]

Sonradan edinilen dostluklarda samimi ilişkiler ne kadar ilerlerse ilerlesin hiçbir zaman eski dostlukların yerini ve içtenliğini alması beklenemez. Dostluk üzerine acı tatlı her türlü tecrübeyi etkili lafız ve teşbihlerle nazma döken şairler bazen eski dostlukları aşklardaki ilk göz ağrısına benzetirler. Mesela bu mana Ebû Temmâm'ın (öl. 231/846) dizelerinde şöyle vücut bulmuştur:

نَقِّلْ فُؤَادَكَ حَيثُ شِئْتَ مِنَ الْهَوَى مَا الْحُبُّ إِلَّا لِلْحَبِيبِ الْأَوَّلِ

İstediğin dilbere o gönlünü kaptır
Yine ilk göz ağrın ağır basacaktır.[148]

Keza Şair Ebu Şeyyas (öl. 63/683) da bu temaya benzer şekilde değinmiştir. Bir dizesinde eski dostlukları insanın doğup büyüdüğü, en güzel anılarının geçtiği ana ocağına teşbih ederek "*Her ne kadar insan başka diyarlara gidip mutlu mesut bir hayat sürecek olsa muhayyilesinin bir köşesinde ana ocağındaki o eski günlere duyulan hasretin ne ateşi söner, ne tadı gider"* mesajını verir:

كَمْ مَنْزِلٍ فِي الْأَرْضِ يَأْلَفُهُ الْفَتَى وَحَنِينُهُ أَبَدًا لِأَوَّلِ مَنْزِلِ

[145] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/26.; Hatibzâde, *Ravzu'l-ahyâri'l-müntehab min Rebîʿi'l-ebrâr*, 176.
[146] Hatibzâde, *Ravzu'l-ahyâri'l-müntehab min Rebîʿi'l-ebrâr*, 171.
[147] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/26.
[148] el-Câhiz, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezdâd*, 119.; el-Veşşâ, *ez-Zarf ve'z-zurefâ*, 1953, 100.; İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 4/58.;

Nice diyar dolaşsa da yiğit
Gözünde tüten ana ocağıdır.[149]

Klasik edebiyatta aforizmalarına bolca yer verilen ünlü filozof Sokrates'in bir nüktesinde trampa konusunda en büyük fiyaskonun, eski dostun yenisiyle takas edilmesi olduğu teması işlenmiştir. Hikâye şöyledir:

> Bir keresinde Sokrat'a "*İnsanlar içinde, pazarlık konusunda en büyük hüsran yaşayan kimdir?*" diye sorulmuş. Şöyle demiş: Kadim dostunu türedi arkadaşına satanlar![150]

2.3.1.3. Hakiki Dostlar

Tarihin her döneminde gerçek dostluğa ve hakiki dostlara duyulan özlem farklı şekillerde dile getirilmiş, ideal bir dosta sahip olma arzusu ihvâniyât bahislerinin eskimeyen mazmunları arasında yer almıştır. Yine sözlü ve yazılı edebiyatta, hakiki dostların yok denilecek kadar az olduğu hatta Kaf Dağı gibi ismi var cismi yok bir şey olduğu sıklıkla dile getirilmiştir. Örneğin bazı filozoflar gerçek bir dost bulmanın uçsuz bucaksız bir âlemde meçhul bir yolculuğa çıkmaya benzediğini ifade etmiştir.[151]

Basra dil mektebinin tanınmış âlimi Yûnus b. Habîb (öl. 182/798) dünyada nadiren rastlanan iki şeyden birinin "hakiki dostluk" olduğunu ifade etmiştir.[152] Keza Ruveym b. Ahmed'e (öl. 303/915-916) "*Neden kendine bir dost bulmaya çalışmıyorsun*" denildiğinde "*bulmaktan ümidimi kestiğimden*" cevabını vermiştir.[153] Fudayl b. ʿİyâz (öl. 187/203) ile hocası Süfyân-ı Sevrî (öl. 161/778) arasında geçtiği belirtilen bir diyalogda, talip olunan ideal dost modelinin çok nadir bulunabileceğinin altı çizilmektedir:

> Bir gün Fudayl b.ʿİyâz, hocası Süfyân-ı Sevrî'ye "*Üstadım, şöyle bana yola çıktığımda gözümü arkada bırakmayacak, çıkmadığımda da kendisine her hususta bel bağlayabileceğim birini önerseniz?*" demiş. Süfyân "*Senin o tarif*

[149] Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn* (Beyrut: Dârü ve Mektebetü'l-Hilâl, 2002), 3/207.; el-Veşşâ, *ez-Zarf ve'z-zurefâ*, 1953, 100.; er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/26.
[150] es-Sicistânî Ebû Süleymân Muhammed b. Tâhir b. Behrâm, *Sıvânü'l-hikme*, thk. Abdurrahman Bedevî (Tahran, 1974), 126.
[151] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 68.
[152] İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 3/146.; Safiyyüddîn el-Halebî, *Ünsü'l-mescûn ve râhtü'l-mahzûn*, 185.
[153] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 87.

> *ettiğin var ya*" demiş "*işte o, herkesin peşine düşüp de bir türlü bulamadığı yitik hazinedir!*"[154]

Burada Fudayl'ın isteği ilk bakışta sıradan, iyi bir dostta zaten her halükârda bulunması gereken bir nitelik gibi görünebilir. Ne var ki devrin ortam ve şartları düşünüldüğünde esasen bunun büyük fedakârlıklar gerektiren bir meziyet olduğu anlaşılır. Zira eski zamanlarda seyahate çıkmak genelde uzun bir zaman dilimi gerektirmekteydi. Kişinin geride bıraktığı ailesi, işleri ve sorumlulukları dikkate alındığında bunun bir dost için hiç de azımsanmayacak bir külfet olduğu düşünülebilir. O nedenle gerçek dostluğun icaplarının "hazar"da da "sefer" de de yerine getirilmesinin gerekliliği deyimsel bir ifadeye de kavuşturulmuştur.[155]

Gerçek dostluk kavramının birçok kimse tarafından inkâr edilmesinin temelinde çoğu zaman yaşanmış acı tecrübeler olduğu fark edilir. İhanet, zor zamanda sergilenen vefasızlık ve her defasında duyulan güveni boşa çıkartma gibi tutumlar dostluk olgusunun yalnızca bir kurgudan ibaret olduğu fikrini pekiştirmiştir. Bu manada bir bedevinin "*Dostlarınla aran nasıl?*" sorusuna verdiği şu yanıt hayli dikkat çekicidir:

> Hani dost nerede?! Bırak dostu, dosta benzeyen nerede?! Dosta benzeyeni de bırak, dosta benzeyeni andıran nerede?! Kin ve nefret ateşini harlayan, cümle âleme küçük düşüren, sonra da gelip baş nasihatçi kesilenler hep o dostluktan dem vuranlar değil mi?![156]

Gerçek şu ki, hakiki dostluğun mahiyeti hususunda ortak bir görüşten söz etmek mümkün görünmemektedir. İnsanlar dostluğu daha ziyade politik statüleri, meşrepleri, sosyo-ekonomik konumları vs.ye göre tanımlamaktadır. Mesela Abbasi halifesi Mutîʿ lillâh (öl. 364-974) bir dosttan beklentisini devlet adamı gözüyle yapmıştır. Ona göre gerçek bir dost düşmanına düşman, dostuna dost olandır. Düşmanına dost, dostuna düşman olan ise gerçek dostluğa layık değildir.[157]

---

[154] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/22.
[155] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/359.
[156] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 93.
[157] İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 2/226.; *el-Vatvât, Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha*, 543.; Ayrıca bkz: et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 169.

Fakat yine de *edeb* kitaplarında hemen her kesimin müttefik olduğu, "gerçek dost"u sahtesinden ayıran ortak bir nitelikten söz edilmektedir. Bu, adeta bir mihenk taşı gibi[158]hakiki dost ile dost olmayanı birbirinden temyiz etmeye imkân tanıyan "*kara günde yanında olma*" vasfıdır.[159]Kara/kötü gün, arkadaşlıkların iç yüzünü deşifre eden en gerçekçi dostluk sınavıdır. O nedenle kişinin başına gelen bela veya musibetin o kişiden ziyade dostları için bir imtihan olduğu söylenebilir.[160] Bu mazmun ve buna yakın manalar klasik ihvâniyât kültüründe çokça dile getirilmiştir. Bir örneği, son bölümü darbı mesel halini alarak asırlar ve nesiller boyu aktarılmakta olan şu ölümsüz beyitlerdir:

دَعْـوَى الْإِخَـاءِ عَلَى الـرَّخَـاءِ كَثِيـرَةٌ بَـلْ فِـي الـشَّدَائِـدِ تُـعْـرَفُ الْإِخْـوَانُ

İyi günde, dost görünen pek çoktur
Oysa hakikisi zor zamanda belli olur.[161]

İhvâniyât metinlerinde "zor zaman" ya da "kara gün" ile kastedilen, daha çok, kişilerin maddi sıkıntıları, hastalık durumları, bir makamdan azledilme, iftiraya maruz kalma, bir suçla itham edilme gibi hayatın seyri içerisinde gelişen sürpriz olumsuzluklardır.

Bunların dışında, ahlaki bakımdan zafiyet sergileme de birçok kimse için dostlukların bitirilmesinde geçerli bir neden olarak ileri sürülmektedir. Bu durum bilhassa dostlukların inşasında Allah korkusunun öncelikli kriter olduğunu düşünen züht erbabı için geçerlidir. Bununla birlikte yaşanmış birçok hadisenin yanı sıra, ariflerin de bu noktada yapılan hatalara temas etmiş olması, dostlukların inşasında belirleyici olanın her şeyden önce ivazsız muhabbet ve itimat olduğunu ortaya koymaktadır. Selefin önde gelen zahit âlimlerinden İbrahim en-Nehaî'nin (öl. 96/714) aşağıdaki sözü tam da bununla ilgilidir:

> Sakın ola dostluk bağlarını, bir dostunun işlediği bir günah sebebiyle kesip atmaya kalkma! Bugün günah işleyen yarın onu terk edebilir.[162]

Zünnûn-u Mısrî (öl. 245/859) de bu anlayışı destekler mahiyette şöyle demiştir:

---

[158] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 71.
[159] İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 2/162.;ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 1/390.; Safiyyüddîn el-Halebî, *Ünsü'l-mescûn ve râhtü'l-mahzûn*, 174.
[160] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 185.
[161] el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 1/291.
[162] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kutü'l-kulûb*, 2/367.

> Seni hatasız ve günahsız görmek isteyen bir dostluktan hayır gelmez.[163]

Yine bu bağlamda Ebü'd-Derdâ'nın (öl. 32/652) yaşadığı bir olay oldukça dikkat çekicidir:

> Rivayete göre Ebü'd-Derdâ, meclisine gelip gitmekte olan bir delikanlıya diğer sohbetdaşlarından daha fazla ilgi alaka gösterir ve zamanla aralarında bir muhabbet ve ünsiyet hâsıl olur. Bir zaman sonra bu genç büyük bir günah işler ve haberi de tez zamanda insanlar arasında yayılır.
>
> Genci çekemeyen bazı hasutlar Ebü'd-Derdâ'ya gelerek kendisine durumu anlatır, o delikanlıyla bağını koparıp meclisinden de tard etmesini isterler. Talebi hayretle karşılayan Ebü'd-Derdâ: Fesüphanallah, der, ne zamandan beri dostlar, günah sebebiyle dostluktan düşürülüyor?![164]

Müslümanlar nezdinde dostluk yalnızca bu dünya ile sınırlı bir birlikteliği tarif etmez. Dosta olan vefa, ancak o öldükten sonra da devam ettiği takdirde gerçek bir dostluktan söz edilebilir. Her şeyden önce bu vefa, vefat eden dostun aile efradına yönelik olmalıdır. İhtiyaçları noktasında destek çıkmak, maddi ve manevi sorunlarını çözmek bu vefanın başlıca şartları arasında gösterilmiştir, ki ancak bunlar sağlandığı vakit gerçek dostluktan bahsedilebilir.[165]

İnsan-ı kâmil yetiştirmede önemli bir mektep olan sûfîlik, hem sergilenen örnek davranışlar hem de sarf edilen irfan dolu sözler bakımından Müslüman toplumlarda canlı bir ilgi odağı olmuştur. Zeki Mübârek (öl. 1952) düşünce ve felsefeleri birçok bakımdan tenkide uğrayan bu zümreyi, özellikle dostluk felsefesi noktasındaki yaklaşımları bakımından ayrı bir yere koyarak şöyle övmektedir:

> Sûfîlerin söz ve düşünceleri birçok noktada tenkide açık olsa da dostluğa yaklaşımları, keza bu hususta sarf ettikleri sözler kuşkusuz dostluk mefhumuna yaraşır tarzdadır. Hatta dostluk üzerine yazanların çoğunun, sûfîlerin çocukları olduğunu söylersek mübalağa etmiş sayılmayız.[166]

---

[163] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kutü'l-kulûb*, 2/378.
[164] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kutü'l-kulûb*, 2/366.
[165] el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 1/207.
[166] Zeki Mübarek, *et-Tasavvufü'l-İslâmî fi'l-edeb ve'l-ahlâk* (el-Memleketü'l-Müttahide: Müessetü Hindavî lî't-Ta'lîm ve's-Sekâfe, 2017), 551.

Bu nedenle *edeb* literatürünün muhtelif konuları arasında sûfîlerin sözlerine oldukça fazla yer verildiği görülmektedir. Her şeyin merkezine Allah sevgisini koyan sûfî gelenek dostluk olgusunu da yine bu perspektiften ele alır. Dostluklar Allah'ın rızasını kazanmada önemli bir vesile olduğu gibi insanı kâmil olma yolunda da önemli bir etken olarak görülmüştür.[167] Her şeyden önce, insanın hayatında gerçek bir dosta sahip olması, Allah'ın o kimseye hayır murat ettiğinin bir işareti sayılmıştır.[168] Öyle ki gerçek dostlar arasındaki bağın ahiret hayatında da devam ettiğine inanılmıştır. Hatta bir hadise göre, bir kişi diğerinden önce vefat edip de kendisine "*Cennet'e gir*" denilecek olduğunda, o kişi önce dostunun durumunun ne olacağını, ona hangi makamın verileceğini sormakla işe başlamaktadır. Olur da dostunun makamının kendisinden düşük olduğunu öğrenecek olursa -hadisin beyanına göre- kişi, arkadaşının mertebesi de yükseltilene kadar bulunduğu noktada ısrar edecektir.[169]

Dostluğun böyle bir anlayış üzerinden temellendirilmesi belirli bir titizlik ve itinayı da ister istemez beraberinde getirmiştir. Sûfîler nezdinde gerçek dost, insanın kendi nefsinden daha üstün ve değerli görülmüştür. Zira:

إِنَّ النَّفْسَ أَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ، وَالْأَخُ الصَّالِحُ لاَ يَأْمُرُ إِلاَ بِالْخَيرِ.

İnsanın nefsi her dem kötülüğü emreder;
Gerçek dost ise bilakis sadece hayrı telkin eder.[170]

Dostlar arasında olması gereken öncelikli vasfın güven, güven duygusunun, üzerine temellendirildiği şeyin ise Allah korkusu olduğu belirtilmiştir.[171] Karakterlerin uyumu, sevgi, muhabbet gibi faktörler dostluk için gerekli koşullar olsa da tek başına yeterli değildir. Kusurları örtme, yardımını esirgememe, hataları affetme, mal-mülkten kısıntıya gitmeme, tarafların birbirlerinin eşya ve malları üzerinde tasarrufta bulunabilme salahiyeti gibi hususlar önemli kriterlerden sayılmıştır.[172] Bununla birlikte asıl önemli olanın

[167] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 1/406.
[168] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/360.
[169] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kutü'l-kulûb*, 2/361.
[170] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/6.; el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 535.; Hatibzâde, *Ravzu'l-ahyâri'l-müntehab min Rebîʿi'l-ebrâr*, 175.; el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 2/238.
[171] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 1/383.; Hatibzâde, *Ravzu'l-ahyâri'l-müntehab min Rebîʿi'l-ebrâr*, 179.
[172] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/363.; Ayrıca bk: es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 461.; Ebü'l-Berekât Bedrüddîn Muhammed b. Radıyyiddîn el-Gazzî, *Âdâbü'l-ʿişre ve zikri's-suhbe ve'l-uhuvve*, thk. Ömer Mûsâ Bâşâ (Dimeşk: Matbüati Mecmaiʿl-Lügati'l-ʿArabiyye, 1968), 42.

dostluk hukukunu ahirete kadar devam sürdürmek olduğu belirtilmiştir. Kişi ancak o vakit dostluğun gerçek manasın kavramış olur. Aksi taktirde hepsi boşa gitmiş olur.[173]

Hakiki dostluk belirli bir süreç neticesinde teşekkül eden ve zaman içerisinde olgunlaşan duygusal bir bağdır. Kayıtsız şartsız bir güvenin oluşması, ikili arasındaki deneyimlemelerin bir neticesidir. Bu güven tesis edildiğinde tarafların iç dünyalarında oluşabilecek suizanna mahal bırakılmamış olur. Gerektiğinde nasihat ve tenkit maksatlı davranışlar artık çekinmeden izhar edilebilir. Yanlış anlaşılma endişesini ortadan kaldırmaya çalışmak, iyi görünme çabası içerisine girmek gibi suni davranışlar tamamen zail olur.[174] Bu tarife uyan bir dostlukta, tarafların arasını ne fazla yakınlık ne de gözden ıraklık bozabilir.[175]

Aristo (m.ö.384-322), özü iki tarafın da iyi oluşundan kaynaklanan bu nevi dostlukları "iyiye/iyiliğe dayalı" dostluk kategorisinde değerlendirir. Bu nevi dostluğu temellendiren şey karşılıklı çıkar ilişkisi değil, tarafların birbirinde bulduğu erdemler dolayısıyla muhataplarına besledikleri saygıdır. İlk iki raşid halife arasında var olduğu ifade edilen dostluk, aşağıdaki anekdotta da görüleceği üzere, işte bu saygı temeline oturmuş bir dostluk örneğidir:

> Halife Ebû Bekir bir tanıdığına gönderilmek üzere bir mektup kaleme alır, mektupta arazinin kendisine tahsis edildiğini yazar. Ancak ulağa "Ömer de mektubun içeriğine bir göz atsın" diyerek onu Ömer'e gönderir.
>
> Ulak mektubu teslim edince, Ömer onu okur, lakin bazı yerlerini silme ihtiyacı duyar. Bu duruma şaşıran ulak mektubu kaptığı gibi soluğu Ebû Bekir'in yanında alır. Ömer'in mektubu okuyup müdahalede bulunduğunu söyledikten sonra, "*Vallahi hiç anlamadım efendim; Zat-ı aliniz mi yoksa Ömer mi halife?!*" diyerek şaşkınlığını dile getirir. Ebu Bekir'in buna yanıtı gayet öz olur: [هو، إلا أنه أنا] (Halife olan odur), ne var ki O da benim.[176]

Belirtmek gerekir ki dostluğun bu türünde tarafların aynı mezhebi, felsefi görüşü ya da inanç ilkelerini benimsemeleri şart değildir. *Edeb* kitaplarında kaydedilen iki zıt kutup,

---

[173] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/362.
[174] el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 3/106.; Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî b. (İbrâhîm b.) Temîm el-Ensârî el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb* (Beyrut: Dârü'l-Cîl, ts.), 1/225.; el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 2/156.
[175] es-Seâlibî, *el-Letâ'if ve'z-zarâ'if*, 146.; Aristo, *'İlmü'l-ahlâk ilâ Nikomakhos*, çev. Ahmed Lütfî es-Seyyid (Kâhire: Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, 1924), 2/230.
[176] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 119.

Kümeyt (öl. 126/744) ve Tırımmâh (öl. 125/743) arasındaki dostluk bunun çarpıcı bir örneğidir. Şöyle ki, Kümeyt Kûfeli müfrit bir Şii, Tırımmâh ise fanatik bir Harici olmasına rağmen aralarındaki dostluk bağı cefa ve eza ile asla örselenmemiş, hatta Arap kültür ve edebiyatında bir darb-ı mesel halini alacak kadar dillere destan olmuştur.[177]

Keza harici ulemasının önde gelen şahsiyetlerinden Abdullah b. İbâz (öl. 89/708) ile ilk dönem Şii kelamcısı Hişâm b. Hakem (öl. 179/795) arasında da benzer bir yakınlıktan söz edilir. Hişâm'ın ağzından hikaye edilen anekdot bunun güzel bir örneğidir:

> Abdullah ile aramızda -bir kez hariç- hiç sürtüşme ve tatsızlık olmamıştır. Onun da hoş bir hikâyesi vardır: Aramızda ticari ortaklık olduğundan ortak paramızdan bir cariye satın almıştık. Daha sonra bir taksimat sırasında o cariyenin benim payıma düşmesini talep ettiğimde Abdullah bana şöyle dedi: Hayatta olmaz, dostum. Zira sen benim nezdimde bir kâfir olduğundan, kızcağızın bir kâfir koynuna girmesine gönlüm razı olmaz![178]

2.3.1.4. Mizaç İtibariyle Birbirine Yakın Dostlar

Allah Teâlâ insanoğlunu birbirinden oldukça farklı mizaç ve tabiatlarda yaratmıştır. Hatta bazen bu durum farklılığın ötesine geçip bir zıtlığa dahi dönüşebilmektedir. Sözü edilen mizaç farklılıkları insan hayatının hemen her safhasında görünürlük kazanmakta; kılık kıyafet seçiminden boş zamanı değerlendirme tarzına, damak tadına bağlı alışkanlıklardan dost edinme biçimlerine kadar geniş bir yelpazede kendisini hissettirmektedir.

Mizaç ve temayülleri itibariyle birbirinden farklı kişilerin benzer şekilde düşünmesi ya da ortak hareket etmesi nispeten zordur. Buna mukabil mizaç itibariyle birbirine yakın kimseler daha kolay iletişim kurabilmektedir. İşte dostluk olgusuna da bu çerçeveden bakıldığında, kurulacak dostluklardaki en temel unsurun tabiat ve mizaçlardaki uyum olduğunu söyleyebiliriz.

Dostlar arasındaki uyum ya da uyumsuzlukları anlatmak üzere insanoğlu öteden beri çevresinde gözlemlediği canlılar dünyasından ilham almıştır. Bu bapta olumlu bir örnek "*çifte koşulmuş öküzler*" arasında gözlemlenen uyumdur. Esasen öküz, sürekli göz önün-

[177] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 1/369.
[178] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/15.

de olması, toprağın sürülüp işlenmesi yoluyla tarıma ve insan hayatının idamesine sağladığı katkı dolayısıyla zoografi kitaplarında ibretlik hikâyelere sıkça konu edilmiş, edebiyat ve hikmet cephesi de bu mübarek hayvanın yaşam tarzı ve çalışma koşullarından istifade etmiştir. Bu noktada Demîrî'nin ihvâniyât bahisleri çerçevesinde aktardığı bir anekdot kayda değerdir. Esasen hikâyede gözlemde bulunan kişi, yani anekdotun aktarıcısı büyük sahabe Ebü'd-Derdâ'dır. Allah dostlarının bir boyundurukta çifte koşulmuş öküzler gibi olmasını salık veren hikâyede başvurulan vechü şebeh hayli ilginçtir:

> Bir gün Ebü'd-Derdâ bir boyundurukta çifte koşulmuş iki öküzün toprağı sürmekte olduğunu görüp izlemeye koyulmuş. Derken öküzlerden birinin vücudunu kaşımak için durduğunu, buna bağlı olarak diğerinin de beklediğini fark etmiş. Bu sahneden çok etkilenen Ebü'd-Derdâ'nın gözlerinden yaşlar süzülmeye başlamış. Bundan kendisine de bir pay çıkararak şöyle demiş: Hak dostları da işte bunlar gibi olmalı, Allah için çalışmalılar. Biri durdu mu öbürü de uyum sağlayarak duraklamalı. Zira ihlas denilen şey uyum sağlamak ve ayak uydurmakla hâsıl olur. Dostluğunda samimi olmayan (dostluk şeriatında) münafık sayılır.[179]

Yukarıda zikredilenden farklı olarak, karakter ve mizaç farklılığının, dostlukların idamesi noktasında doğurduğu güçlük de öteden beri dostluk ilişkilerinde ele alınan temalardan biri olmuştur. Arap hikmeti huyu suyu, soyu sopu, mizaç ve karakteri birbirinden farklı kimselerin uyuşmazlığını anlatmak üzere, her zaman olduğu gibi, en etkili mesellerini yine tabiatta gözlemlediği yakın örneklerden devşirmiştir. Mesela tabiatta avcı ilişkisi içinde yaşayan şahinlerle bağırtlak kuşları bu amaca hizmet eden elverişli birer örnektir:

إِنَّ الْبُـزَاةَ الْـبِـيـضَ لَا تَـأْلَـفُ الْـقَـطَـا.

Ak şahinler bağırtlak kuşlarıyla aynı dala tünemez.[180]

Farklı mizaç ve meşreplere sahip kimselerin dostluk ömürleri hayli kısadır. Esasen böylesi yakınlaşmalar -kuvvetle muhtemel- geçici ortak menfaatlerden ya da bazı müşterek hususiyetlerden kaynaklanabilmektedir. Kadim Arap hikmeti bu temayı tabiattan aldığı hakikate mutabık örneklerle ifade ededursun, *Hayâtü'l-hayavân*'da yer alan aşağıdaki anekdotta, her kuş türünün ancak kendi türüyle hareket edeceği, uçup konacağı

[179] ed-Demîrî, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*, 1/260.
[180] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/8.

temasına (اَلطُّيُورُ عَلَى أَشْكَالِهَا تَقَعُ) sembolik değil, tabiinden Mâlik b. Dinâr'ın (öl. 131/748) şahsi gözlemine dayalı reel bir boyut da eklenmiştir:

> Mâlik b. Dinâr bir karganın bir güvercinle hareket ettiğini görünce nasıl olup da anlaşabildiklerine çok şaşırmış. Yanlarına iyice yaklaştığındaysa kuşların uçamayıp topalladıklarını fark etmiş. O zaman da şöyle demiş: Meğer bu ikisini bir arada tutan keramet topallıkmış![181]

Farklı tabiata sahip insanlarla dostluk etmeye kalkışmak kişinin başına türlü belalar açabilir. Memlüklerin meşhur edip ve şairi İbn Hicce el-Hamevî (öl. 837/1434), eserinde bu temaya dair de birkaç beyit zikretmiştir. Bunlar içerisinde çarpıcı bir örnek şudur:

جَهْدُ الْبَلَاءِ صُحْبَةُ الْأَضْدَادِ فَإِنَّهَا كَـيٌّ عَلَى الْفُؤَادِ

Zıtlarla dostluk oldum olası zordur
Dostluğun böylesi yürek dağlayan kordur.[182]

Râgıb el-İsfehânî de, kişinin, meşrebine uygun kimselerle dostluk kurması gerektiği bahsini ele aldığı كَوْنُ الْإِنْسَانِ مُصَاحِبًا شَكْلَهُ başlığı altında benzer örnekler sıralar. Onun, ilgili yerde aktardığı cinaslı anonim bir söz oldukça etkileyicidir:

اَلشَّدُّ بِالْقَـدِّ أَهْوَنُ مِنْ مُصَاحَبَةِ الضِّـدِّ.

Deriden tulumla yola çıkmak, aksi mizaçlı biriyle yoldaşlık etmekten yeğdir.[183]

Mizaç bakımından birbirine uyumlu/uyumsuz tarafların kurduğu dostlukların tasvirinde ilginç teşbihlerden yararlanıldığı da dikkat çekmektedir. Mesela "yama" metaforu üzerinden yürütülen bir teşbihte, mizaç yakınlığının önemi şöyle bir ifade estetiğine kavuşmuştur:

> Arkadaş elbisedeki yamaya benzer. Yama, üzerine vurulduğu kumaşla uyum halinde olursa sırıtıp kendini belli etmez. Bu ikisi uyumsuz olduğundaysa bas bas bağırıp sahibini rezil eder.[184]

---

[181] ed-Demîrî, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*, 1/369.
[182] Ebü'l-Mehâsin Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Alî b. Abdillâh b. Hicce el-Hamevî İbn Hicce, *Hizânetü'l-edeb ve gāyetü'l-ereb* (Beyrut: Dârü ve Mektebetü'l-Hilâl, 2004), 1/210.
[183] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/8.
[184] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 81.

Hz. Peygamberin bir hadisinde insanların altın ve gümüş madenleri gibi farklı tabiatlara sahip olduklarından bahsedilmiştir. Keza ruhlar da bir bölükteki askerlere teşbih olunmuştur. Bunlardan bazısının birbiriyle tanışıp kaynaştığı bazısının ise uzlaşamadıklarından yollarının ayrıldığı ifade edilmiştir.[185] Hadis şârihleri bu hadiste insanların tabiat ve meziyetleri itibariyle birbirleriyle kaynaştıklarına dikkat çekmişlerdir. İbn Abbâs'ın başından geçen bir hadise bunu destekler mahiyettedir: [186]

> Bir gün meclisinde oturduğu sırada İbn Abbas'ın gözüne dışarıdaki bir adam ilişir. "*Öyle zannediyorum şuradaki adamın bana bir muhabbeti var*" deyince meclistekiler şaşırarak bunu nereden bildiğini sorarlar. İbn Abbas'ın cevabı şöyle olur: Çünkü ben de ona karşı bir muhabbet hissediyorum. Hz. Peygamberin şu sözünü de mi işitmediniz?! "*Ruhlar askeri birlikleri andırır. Birbirleriyle uyuşanları kaynaşır, uyuşamayanları ayrışır*".[187]

Sahip olunan ahlaki değerler de dostlukların oluşumunda önemli bir etkendir. Erdemli kimseler kendileri gibi erdem sahipleriyle dostluk kurarken, düşük ahlaklı kimseler de yine kendileri gibi olanlarla temas kurarlar. Zekâ ve ferasetiyle meşhur İyâs b. Muâviye'ye (öl. 122/740) nispet edilen aşağıdaki hadise, ahlaken birbirine yakın kişiler arasındaki etkileşimi göstermesi bakımından ilgi çekicidir:

> Rivayete göre İyâs b. Muâviye bir gün bir beldeyi ziyarete gider. Birkaç gün sonra beldenin ileri gelenleriyle sohbeti sırasında "*Şehrinizin iyilerini ve kötülerini iki günde tanıdık, elhamdülillah*" şeklinde bir laf eder. Meclistekiler: Bu kadar kısa bir sürede bu nasıl mümkün oldu diye hayretle sorar. İyâs da yanıt verir: Buraya gelirken kafile içeresinde hem erdemli hem de ahlaksız insanlar vardı. Şehrinize girince her biri kendi cinsini bularak dağıldı.[188]

Kötü arkadaşlarla bağ kurmanın, kişiyi kötü sonuçlarla karşı karşıya bırakacağını anlatan bir başka anekdotta ise, hikâye kahramanının dilinden dökülen sözcüklere belirgin bir nedamet ve sitemin hâkim olduğu görülür:

---

[185] el-Buhârî, *el-Câmiʿu's-sahîh*, 4/133.
[186] Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî* (Beyrut: Dârü'l-Maʿrife, 1959), 6/369.
[187] Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *Ravzatü'l-ʿukalâʾ ve nüzhetü'l-fuzalâʾ*, thk. Muhammed Muhyiddîn b. Abdilhamîd (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.), 108.
[188] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/7.

Bir gurup hırsız yakayı ele verince sonlarının geldiğini anlar. İçlerinden biri içine düştüğü hali düşünüp hâzirûna da ibret olması için "*Bendeniz kankalarıma oldum olası şarkı söylerdim, n'olur şu an son bir şarkıyı fazla görmeyin bana*" diyerek izin ister. Cellatlar izni verir, o da yalnızca şu dizeleri okur:

عَنِ الْمَرْءِ لَا تَسْأَلْ وَسَلْ عَنْ قَرِينِهِ فَكُلُّ قَرِينٍ بِالْمُقَارَنِ يَقْتَدِي

Bilmek istersen kişiyi, kendisini değil, dostunu sor
Zira her dost, kendine benzeyenin izinden yürür.[189]

2.3.2. Olumsuz Dost Türleri

2.3.2.1. Zamane Dostu

"Zaman" mefhumu her kültür ve edebiyatta "iyi" olanı dejenere eden temel bir faktör olarak görüldüğü gibi, Asr-ı saadetin hemen sonrasındaki kuşaklardan itibaren de dostların vefasızlığından, sadakatsizliğinden, ihanetinden dem vurulduğu dostluk-zaman ilişkisi üzerinde durulmuştur. Sözgelimi Hz. Ali'nin dilinde, zamane dostlarının beşeri kusurların peşine düşme vasfı ilginç bir teşbih üzerinden yerilmiştir:

إِخْوَانُ هٰذَا الزَّمَانِ جَوَاسِيسُ الْعُيُوبِ.

Zamane dostlar ayıp ve kusur müfettişleridir.[190]

İlk dönem züht yaşantısının mümessillerinden Mâlik b. Dînâr ise zamane dostlarını "*kokusu hoş ama tadı tuzu olmayan çarşı-pazar çorbası*"na benzetmektedir.[191]

Durum Arap edebiyatında da pek farklı değildir. Gerek nazım gerek nesir türünde "zaman"ın ifsat ettiği şeylere dair hatırı sayılır bir edebi malzeme vardır.

Hemen her nevi edebi türde sıkça dile getirilen ana temalardan birine göre "*bugün için kendileriyle dostluk kurduğumuz kimseler, eskinin dostlarından oldukça farklıdır*". Gerek özlü söz formunda gerekse anekdot biçiminde yansıtılmaya çalışılan bu temada dostların

[189] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/8.
[190] Hatibzâde, *Ravzu'l-ahyâri'l-müntehab min Rebîʿi'l-ebrâr*, 173.; Şeyho, *Mecâni'l-edeb fî hadâ'ıkı'l-ʿArab*, 2/67.
[191] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 99.

şikâyet edilen yönleri değişik şekillerde vurgulanmaktadır. Örneğin alliterasyon tekniğiyle kurulu özlü bir söze göre "*Zamane dostlarının çoğu haindir"* [إِخْوَانُ هٰذَا الزَّمَانِ خُوَّانٌ]".[192] Şair Ebû Nüvâs (öl. 198/813) ise zamane dostlarından gördüğü mağduriyeti kendisine her dem hatırlatması için yüzüğünün kaşına şu cümleyi nakşettirmiştir:

إِخْـوَانُ هٰـذَا الـزَّمَـانِ دُودٌ وَوِرْدٌ وَزُؤَان.

> Bu zamanın dostları (insanı içten içe kemiren) kurtçuklara, (menfaat için) suyun başında toplaşan hayvanlara keza (içine karıştığı buğdayın kalitesini bozan) delice otuna benzemektedir.[193]

Zamane dostlarına yöneltilen eleştiri oklarından biri de sahip olunan dünyevi imkânların paylaşımı noktasındaki duyarsızlıklardır. Örneğin anonim karakterdeki bir hikâyede, kendini dost olarak tanımlayan birinin dostluğu empatiden yoksunluğu noktasında sorgulanmaktadır:

> Adamın biri yolda karşılaştığı bir arkadaşına "*(Allah için) seni seviyorum*" deyince beriki "*Yalan söylüyorsun*" demiş "*gerçekten sevseydin, altındaki kısrak koşum takımlarıyla çalım satarken bendeniz burada ceketsiz olmazdım!*"[194]

Yine ünlü Yunan filozofu Pitogoras'a (öl. mö. 495) nispetle rivayet edilen bir diğer anekdotta da maddi imkânların paylaşımı noktasındaki bencilliğin, gerçek dostluğu zedeleyen bir kusur olarak görüldüğü anlaşılmaktadır:

> Bir gün Filozof Pitogoras sürekli beraber olan, birbirlerinden hiç ayrılmayan iki adam görmüş ve merak edip "*Bu ikisi birbirinin nesi olur?*" diye sormuş. Onlar da "*Aralarında herhangi bir yakınlık yok, sadece arkadaşlar*" demişler. Bunun üzerine Pitogoras "*Madem arkadaşlar*" demiş "*neden biri zengin de diğeri züğürt?!*"[195]

Sahabeden Ebü'd-Derdâ da zamane dostlarının tutumlarından şikayetçidir. Bu kimselerin öne çıkan en bariz özellikleri sözleriyle sevgi ve muhabbet naraları atmalarına rağmen gerçekte bundan yoksun olmalarıdır. Ebü'd-Derdâ bu hususta ki muzdaripliğini şöyle dile getirir: *Dostlarımız bize dürüst davranmıyorlar. Bir taraftan Allah için sevdiklerini söylüyorlar, diğer taraftan dünyalıklarını bizden kaçırıyorlar. Bir araya geldiğimizde "seni*

[192] Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Resâilü's- Seâlibî*, ts., 43.
[193] et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 6/80.
[194] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 99.
[195] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 4/354.

Allah için seviyorum Ebü'd-Derdâ" diyor, bir ihtiyacım olup da kendisinden talep ettiğimde derhal geri duruyor.[196]

Zamane dostlarını iğnelemenin pratik bir yolu, eski dostlar ile şimdiki dostlar arasında mukayeselere gitmek şeklindedir. Mesela Aʿmeş (öl. 148/765) şöyle demektedir:

> Öyle kimseler tanıdım ki, biri birkaç ay görmediği bir dostuyla karşılaştığında ona sadece "*Nasılsın ne var ne yok?*" sorularını sormakla yetinir, buna karşın o dostu malının yarısını isteyecek olsa bile tereddütsüz verir. Diğer taraftan bugün öyle insanlarla karşılaşıyorum ki, dün görüştüğü bir dostuyla bugün rastlaşacak olsa evindeki tavuğuna kadar her ayrıntıyı sorar, ama bir buğday danesi isteyecek olsa onu dahi ondan esirger.[197]

Zamane dostları, çirkin tutumları dolayısıyla ilim ve müzakere meclislerinin de sohbet konusu olmuş, buna dair de *edeb* kitaplarında anekdotlar aktarılmıştır. Ebû İshâk el-Fezârî (188/804), İbn ʿUyeyne (öl. 198/814) ve Abdullah b. Mübârek'in (öl. 181/797) bulunduğu bir ortamda cereyan ettiği rivayet olunan aşağıdaki diyalog bunun güzel bir örneğidir:

> Bir keresinde Ebû İshâk, İbn ʿUyeyne ve Abdullah b. Mübârek ilmi meseleleri müzakere etmek üzere bir araya gelmişler. İbn Mübârek konuşması sırasında Hz. Dâvûd'un
>
> يَا رَبِّ أَعُوذُ بِكَ مِنْ جَلِيسٍ مُمَاكِرٍ، عَيْنُهُ تَرَانِي، وَقَلْبُهُ يَرْعَانِي،
> إِنْ رَأَى حَسَنَةً كَتَمَهَا، وَإِنْ رَأَى سَيِّئَةً أَذَاعَهَا.
>
> Ya Rab! Gözü kulağı bana kesilmiş, gördüğü bir iyiliği ketm, kötülüğü ise ifşa eden hilekâr dostlardan sana sığınırım.
>
> sözünü meclistekilere nakledince, Ebû İshâk "*Ne iyi dostmuş bu böyle!" deyivermiş.* İbn ʿUyeyne "*Hz. Dâvûd'un kendisinden Allah'a sığındığı kimse için "Ne güzel dost" diyorsun, öyle mi?*" diye itiraz etmiş.
>
> Ebû İshâk "*Aynen öyle*" deyip meramını açıklamış: Bu kimse hiç olmazsa gördüğü bir kusur ve hatanın ifşasını yapıyor. Şimdikilerse, maazallah, daha hiç görmedikleri şeyin yaygarasını koparıyor![198]

İnsanoğlu öyle veya böyle, çevresinde huy, karakter ve meşrepçe kendine uygun dostlar edinmeye çalışırken seçiminde bazen isabet bazen de hata eder. Eskiler her

[196] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 191.
[197] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 376.
[198] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 4/362.

hâlükârda bir dost edinmek gerektiğine, kriterlerin kısmi bir miktarını karşılasa da yine de bir dosta her zaman ihtiyaç duyulacağına dikkat çekmiş, hiç dostu olmamaktansa kusurlu da olsa birkaç dosta sahip olmanın lüzumunu vurgulamışlardır. Aşağıdaki bedevi nüktesi de buna dairdir:

> Bedevinin birine sormuşlar: *Hiç dostun var mı?*
> – Harbisini soruyorsanız, maalesef; ama yarım yamalak diyorsanız bir tane var.
> – Öyle birinin sana ne kadar faydası olabilir ki?
> – Yırtık pırtık bir elbisenin çıplak birine faydası kadar![199]

2.3.2.2. Sakil Dost

Dostlukların her zaman ideal manada olmadığı bilinen bir gerçektir. Dostların birbirlerinde gördüğü birtakım kusurlar çoğu zaman dostluğun temel taşları olan güven ve vefa sebebiyle görmezden gelinir yahut da aradaki bağı koparmayacak şekilde probleme dönüştürülmeden geçiştirilir. Buna mukabil bazı özellikler de vardır ki esasen ilk etapta büyük bir sorun gibi görülmese de diyalogu bir gönül ilişkisinden tahammül ilişkisine dönüştürür.

Bahsettiğimiz bu özelliklerin başında, klasik Arap edebiyatı kaynaklarında sıklıkla ثَقِيلٌ (çoğulu ثُقَلَاءُ , nadiren ثِقَالٌ) biçiminde tanımlanan mizahi tipolojiye ait nitelikler gelmektedir. Sakîl terimini Türkçe tek bir sözcükle ifade edebilmek mümkün görünmemektedir. Fakat çağrıştırdığı manalar şöylece sıralanabilir: Bulunduğu ortamın tadını kaçıran, havasını berbat eden, en keyifli meclisleri bile kasvete boğan, sırnaşık, düşüncesiz, vurdumduymaz, davranışlarıyla başkalarını rahatsız ve taciz eden, soru ya da isteklerinde ısrarcı davranan, sıkboğaz eden, bunaltan, sözü haddinden fazla uzatan kişi. Dikkat edilirse tüm bu tanımlamalar, karakterimizin "negatif enerji kaynağı" olarak tavsifine imkan tanımaktadır.

Sözü edilen olumsuz nitelikleri bünyesinde cem eden sakîl mizaçlı biriyle dostluk kurmak bir kenara, onunla aynı ortamda nefes almak dahi tahammülü güç bir durumdur. Hatta

[199] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 87.

bazı edipler, bu tür kimselerle oturup kalkmanın insan ruhuna olumsuz yansıyacağını belirtmişlerdir.[200] Bununla birlikte sosyal hayatta sakîl mizaçlı bu gibi kimselerle de dostluk kurulduğu, ama ekseriya onların bu yönüne tahammül edildiği dikkati çekmektedir. Bunun bir neticesi olarak *ihvâniyât* bahislerini ele alan eserlerde sakîl şahsiyetlere dair bizzat tecrübe edilmiş ilginç olaylar ya mizahi üslupla kaleme alınarak ya da yeni baştan kurgulanarak aktarılmıştır.

Sakîllerle kurulu dostluklarda öne çıkan en büyük rahatsızlıkların başında, lafın gereğinden fazla uzatılması, yapılan ziyaretlerin gereğinden fazla uzun tutulması gelmektedir. Bu durum zaman zaman öyle çekilmez bir hal alabilmektedir ki bazı edipler bunu uzun süre geçmeyen nezle ya da göz iltihabına teşbih etmişlerdir. Mesela Abdullah b. Nasr er-Reyyâş (öl.?) bir beytinde sükalâ tayfasını belirtilen iki rahatsızlık ile şöyle mukayese etmiştir:

لِـي صَاحِبَانِ عَلَى هَامَتِي جُلُوسُهُمَـا مِثْلُ حَـدِّ الْوَتَدِ
ثَـقِـيلَانِ لَا يُرْتَجَى مِنْهُمَـا فَـهٰـذَا الزُّكَامُ وَهٰذَا الرَّمَـدُ

İki dostum var, her dem ensemde
Onlarla birliktelik kazık gibi batıyor
Kurtuluşu olmayan iki sakîldir onlar
Biri nezleyi, diğeri göz iltihabını andırıyor.[201]

Bekr b. Abdullah el-Müzenî'yle (öl. 108/726) ilişkilendirilen aşağıdaki rivayetin de bu açıdan oldukça popüler hâle geldiğini söyleyebiliriz. Buna göre, Bekr b. Abdullah el-Müzenî, kendisine geçmiş olsun ziyaretinde bulunan, lakin bu ziyareti gereğinden fazla uzatan dostlarına şunu söylemiştir:

اَلْـمَـرِيـضُ يُـعَـادُ وَالصَّـحِـيـحُ يُـزَارُ.

Hasta kişiye sadece geçmiş olsun demek için (kısa süreliğine) uğranılır.

[200] İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 1/427.; es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 180.; er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/802.; ez-Zemahşerî, *Rebîʿü'l-ebrâr*, 2/229.

[201] el-Meydânî, *Mecmaʿu'l-emsâl*, 1/414.; İbnü'l-Merzubân el-Muhavvelî, *Zemmü's-sükalâ*, thk. Memun Mahmûd Yâsîn (Şârika: Müessesetü ʿUlûmi'l-Kur'ân, 1991), 24. er-Rayyâş burada, sakîl kimseleri tanımlamada yaygın biçimde kullanılan bir temanın gücünden yararlanmaktadır. Birçok edebî parçada, sakîl, (سُخْنَةُ الْعَيْنِ) yani göze kaçan bir toz şeklinde betimlenmiştir. er-Rayyâş da, kendi dostunu, göz açısından oldukça sıkıntılı bir rahatsızlıkla (göz iltihabı) özdeşleştirmiştir.

Sağlıklı kişiler ise (saatlerce) ziyaret edilir.[202]

Şâir Beşşâr (öl. 167/783) ise yanında kazık çakıp saatlerce oturan bir dostundan kurtulmak için sıra dışı olduğu kadar ironik de sayılabilecek bir yönteme başvurmuştur. Klasik mizahi edebiyatın önemli temalarından biri olan yellenmeye dair de rivayet olunan meşhur hikâye şöyledir:

> Kendisini ziyarete gelen sakîl tıynetli bir adam kalkmak nedir bilmeyince, Beşşâr çözümü gazını salıvermede bulmuş. Beriki, ilk seferinde Beşşâr'ın kazara yellendiğini sanarak duymazlıktan gelmiş, ikincisinde de hüsnüzannını korumuş. Lakin hadise üçüncü defa tekrar edince adam "*Bu da ne böyle Ebû Muâz?!*" diye taaccübünü ifade etmiş. Beşşâr "*Bir şey mi gördün ya da duydun?*" diye pişkince sormuş. Sakîl "*Yok, sadece duydum!*" deyince Beşşâr lafını tamamlamış: "*Görmedikçe inanma dostum!*"[203]

Sakillik, özellikle bir hasta ziyareti ya da taziye meclisinde çekilmez bir hal alabilmektedir. Klasik nevadir anlatıları içerisinde buna dair de örneklere rastlanır. Örneğin meşhur sûfîlerden Serî es-Sekatî (öl. 251/865) bir dost meclisinde bizzat tecrübe ettiği bir hadiseyi şu şekilde anlatır:

> Tartûs nam mevkide bir tür ishal hastalığına yakalanmıştım. Bir grup kari dostum da geçmiş olsun demek için yanıma uğramışlardı. Ne var ki ziyaretleri uzunca sürdü ve bu durum beni epey rahatsız etti. Bir ara içlerinden biri bana dönüp "*Mahzuru yoksa bir dua ediverseniz Hazret*" deyince ben de fırsatı ganimet bilip hemen ellerimi havaya kaldırdım ve yalvardım: "*Ey Ulu Rabbim! Biz kullarına şu hasta ziyaretinin âdâbını öğretiver!*"[204]

Şayet bir sakîlden kurtulma imkânı bulunmuyorsa ya da bir menfaatin temini böyle bir kimsenin yanında olmayı gerekli kılıyorsa, bu durumda kişi kendisini teselli edecek birtakım argümanlar geliştirme yoluna gitmektedir. Hikayelerde buna dair kurguların da güzel örnekleri sunulmuştur:

---

[202] İbn Kuteybe, *'Uyûnü'l-ahbâr*, 3/52.; İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 2/284.; et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 3/182.

[203] el-Muhavvelî, *Zemmü's-sükalâ*, 39.

[204] Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, Bessâm Abdulvehhâb el-Cânî, *Ahbârü'z-zırâf ve'l-mütemâcinîn* (Beyrut: Darü İbn Hazm, 1997), 94.

> Bir adam ihtiyacını görmek için sakîl meşrep bir dostunu ziyarete giderken, dostlarından birinin de kendisine refakatçi olmasını istemiş. Dostu "*Biliyorsun, soğuk, çekilmez, sakîl herifin tekidir, n'olur beni mazur gör*" demiş. Teklifi yapan ısrarcı olmuş: "*Farz et ki, her gün iki defa ziyaret etmek zorunda olduğun helâya gidiyorsun!*"[205]

Haklarında bu kadar menfi düşünülen sakîlin, bir sebeple ziyarete gelemeyecek olması ise, tahmin edileceği üzere, müjdeli bir haber olarak görülmektedir. İki önemli klasikte yer alan anonim bir nükte şöyledir mesela:

> Sakîl tabiatlı biri, yeterli sıklıkta ziyaret edemediğini düşündüğü bir dostundan özür dileyince, beriki şunu söylemiş:
>
> مَا رَأَيْتُ إِحْسَانًا يُعْتَذَرُ مِنْهُ سِوَى هٰذَا.
>
> Yapılan bir iyilikten dolayı özür dilendiğini hiç görmedim. Bu hariç![206]

Sakîl güruhunu hicvederken kullanılan yaygın bir üslûp 'soğuk (بَارِدٌ)' ve 'soğukluk (بَرْدٌ/بُرُودَةٌ)' kavramlarından ya da bu anlamları çağrıştıran اِسْتِثْقَالٌ ve اِسْتِبْرَادٌ sözcüklerinden yararlanılmıştır. هُوَ جَبَلُ هَمَذَانَ وَمَاءُ سِيدَانَ (O, Hemedan Dağı gibi sakîl, Sîdan suyu gibi soğuk bir insandır) sözü[207]bu bağlamda hatırlanabileceği gibi, özellikle şairlerin, sakîl dostlarını taşlarken onların yine soğuk ruh iklimlerini hedef aldıklarına işaret etmek gerekir. Bunun güzel bir örneği, Mutîʿ b. İyâs'ın (öl. 166/783), ʿAbbâd adındaki sakîl bir dostu için söylediği mısralarda görülebilir:

قُلْ لِعَبَّادٍ أَخِينَا يَا ثَقِيلَ الثُّقَلَاءِ
أَنْتَ فِي الصَّيْفِ سَمُومٌ وَجَلِيدٌ فِي الشِّتَاءِ
أَنْتَ فِي الْأَرْضِ ثَقِيلٌ وَثَقِيلٌ فِي السَّمَاءِ

Kardeşimiz ʿAbbâd'a söyle: Ey sakîller sakîli!
Sen yazda Sam yeli, kışta ise buz kesensin
Kabul et ki hem yerde hem gökte sakilsin![208]

[205] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/802.
[206] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/27.; el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 571.; Hatibzâde, *Ravzu'l-ahyâri'l-müntehab min Rebîʿi'l-ebrâr*, 180.
[207] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/801.
[208] ez-Zemahşerî, *Rebîʿü'l-ebrâr*, 2/232.; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 276.

Bir sakîlin insan ruhuna verdiği eziyeti tanımlarken lirizmin gücünden olabildiğince yararlanan klâsik dönem üdeba ve şuarası, nazım ve nesir karışımı üsluplarında yetkinliklerini başarıyla sergilemişlerdir. Bu bağlamda, klâsik Arap mizahının önde gelen nüktedanlarından Ebü'l-ʿAynâ (ö. 283/896), arkadaşsız kalmanın (vahşet hâli), sıkıcı biriyle muhabbet etmeye (sohbet hâli) tercih edilmesi gerektiğini şu sanatlı cümlesiyle dile getirmiştir:

رُبَّ وَحْشَةٍ أَمْتَعُ مِنْ جَلِيسٍ، وَوَحْدَةٍ أَنْفَعُ مِنْ أَنِيسٍ.

Nice yalnızlık bir dostla birliktelikten yeğdir.[209]

Muaşeret edilen bir dostun gösterişli ve tekellüflü sofralar hazırlaması, izzeti ikramda aşırıya kaçması da bazılarınca bir nevi sakillik olarak değerlendirilmiştir. Genelde bu tür şeyler kişinin kendisini rahat hissetmesini engeller. Söz gelimi Câʿfer es-Sâdık (öl. 148/765), yanlarında en fazla rahatsız olduğu dostlarının tekellüfte abartıya kaçanlar; buna karşın en çok keyif aldığı kimselerin de yalnızken ki rahatlığı kendisine verenler olduğunu söylemiştir.[210]

2.3.2.3. Faydasız Dost

Dostluk ilişkilerinden söz edilirken *fayda* kavramının zikredilmesi genelde "çıkar" gibi olumsuz bir çağrışımı akla getirdiğinden başlangıçta insana sevimsiz gelebilmektedir. Zira faydalı/faydasız dost tanımlaması daha ziyade bir çıkar ilişkisini çağrıştırır. Oysa faydalılık ve yarar sağlama insanın tabiatında var olan kaçınılmaz bir niteliktir. Her dostluk ilişkisi –asgari düzeyde de olsa- bir fayda temeline oturur. Hatta denilebilir ki dostlukların devamlılığı mevcut bir faydanın kemiyet ve keyfiyetiyle orantılıdır. Dostluk ilişkilerinde fayda kavramının olumsuz algılanmasına yol açan asıl şey ise, kuşkusuz kişinin kendi çıkarı için başkasına zarar veren şahsi menfaat ya da istismar gibi kavramları da çoğu kez kelimesiyle ifade etmesinden kaynaklanmaktadır.

Ahlakta fayda/menfaat temelini esas alan filozofların düşüncelerine bakıldığında ise, fayda ve menfaatin aslında eş zamanlı olarak her iki tarafa yarar sağladığı, hatta toplumun

[209] Ebû İshâk İbrâhîm b. el-Kâsım Rakîk el-Kayravânî, *Kutbü's-sürûr fî evsâfi'l-enbizeti ve'l-humûr.*, ts., 87.
[210] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/378.; el-Gazzâlî, *İhyâü ʿulûmi'd-dîn*, 2/189.

yararına olan şeylerin öncelikle bireyler arasındaki karşılıklı fayda-yarar ilişkisinden geçerek sağlandığı ifade edilmiştir.[211]

İster dünyevi ister uhrevi, dostluk münasebetlerinin temel dinamiklerine bakıldığında da bir fayda-yarar ilişkisi gözlemlenebilir. Konumuz olan faydasız dostluk meselesine gelindiğinde de böyle bir münasebetin zaten gerçek manada bir dostluk sayılamayacağı tezimizin birçok başlığı altında dolaylı olarak irdelenmişti. Bununla birlikte birçok arkadaşlık ilişkisinin realitede fayda ve yarardan ya büsbütün uzak ya da olabildiğinde asgari düzeyde olduğu bilinen bir gerçektir. Bu manada mesela, küçük bir fedakârlığı dahi dostlarından esirgeyen, zor zamandaki talepleri kulak ardı eden nice birliktelikler faydasız dostluk ya da arkadaşlık kategorisinde değerlendirilmiştir.[212]

Selef döneminin önde gelen âlimlerinden Meymûn b. Mihrân (öl. 117/735) bu türden ilişkileri halis dostluk ya da arkadaşlık olarak tanımlamaz; bilakis varlığı ve yokluğu müsavi bir birliktelikten ibaret görür, o kadar:

صَدِيقٌ لَا تَنْفَعُكَ حَيَاتُهُ لَا يَضُـرُّكَ مَوْتُهُ.

Varlığı işe yaramayan dostun, yokluğu da bir şey kaybettirmez.

Başta sûfîler olmak üzere, konuya dini perspektiften yaklaşan ulemanın geneli de kurulacak dostlukların çerçevesini uhrevi boyuta indirgemiş görünmektedir. Buna göre tesis olunacak dostluklar uhrevi bir amaca hizmet etmiyor, bir diğer ifadeyle Allah'ın rızasını kazanmaya vesile olmuyorsa daha işin başında "*faydasız dostluk kategorisi*"ne dâhil edilmelidir.

Klasik dönem üdebası, insana tahammülü en güç gelen bela ve sıkıntıların bir bir listesini çıkarmış ve bu listede faydasız dostlukları en can yakıcı musibetler arasında kategorize etmiştir. Buna göre sürekli uyumsuzluk göstermese bile, maddi ve manevi hiçbir yararı dokunmayan, meşhur tabirimizle elini hiçbir zaman taşın altına sokmayan kimseler faydasız dost olarak tarif edilmiştir.[213]

---

[211] Zekeriyyâ İbrâhim, *el-Müşkiletü'-hulukiyye* (Kâhire: Mektebetü Mısır, ts.), 149.

[212] el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 2/50.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 1/244.;Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb* (Kâhire: Dârü'l-Kütüb ve'l-Visâki'l-Kavmiyye, 2002), 8/182.

[213] Ebû Bekr Cemâlüddîn Muhammed b. Abbâs et-Taberî el-Hârizmî, *Müfîdü'l-ʿulûm ve mübîdü'l-hümûm* (Beyrut: el-Mektebetül-ʿUnsuriye, ts.), 251.

Edeb eserlerinde faydasız dostlukların eleştirildiği sitem dolu birçok dizeye rastlanır. Bu dizelerin birçoğu da müteakip çağlarda Müslüman toplumların darb-ı mesel kültüründe capcanlı yaşamaya devam etmiştir. Birkaç güzel örneği şu gibi sözlerdir:

لَعَمْرُكَ مَا وُدُّ اللِّسَانِ بِنَافِعٍ إِذَا لَمْ يَكُنْ أَصْلُ الْمَوَدَّةِ فِي الْقَلْبِ

Andolsun ki dilde kalan tüm sevgiler beyhude
Kök salıp tutunmayınca derûn-i kalpte.[214]

لَحَى اللّٰهُ مَنْ لَا يَنْفَعُ الْوُدُّ عِنْدَهُ وَمَنْ حَبْلُهُ إِنْ مَدَّ غَيْرُ مَتِينِ

Sevgisi faydasız dostu helak etsin Yüce Rab
Helak olsun yine himmeti yoksun ahbap!

Faydasız dostlara yönelik hiciv toplumun her kesiminde üretilmiş, hatta İmam Şâfiî (öl. 204/820) dahi buna dair görüşlerini nazım yoluyla anlatmayı denemiştir. Bir dörtlüğü şöyledir:

إِذَا الْمَرْءُ لَا يَرْعَاكَ إِلَّا تَكَلُّفَا
فَدَعْهُ وَلَا تُكْثِرْ عَلَيْهِ التَّأَسُّفَا
فَفِي النَّاسِ أَبْدَالٌ وَفِي التَّرْكِ رَاحَةٌ

Sana zorla dost olanı, koyuver gitsin; üzülme de
Ona bedel nice ihvan, hep sırada, bekleyişte
Yine ruha huzur vardır, böyle dostu terk etmede![215]

2.3.2.4. Sinsi Dost

Dost görünümlü düşmanlar zahirde dost veya arkadaş izlenimi veren ama özünde hasmane duygular barındıran ikiyüzlü insanlar için kullanılan bir tanımlamadır. En tehlikeli düşman sınıfının bu nevi insanlar olduğu beşer tarihince müsellemdir. Zira tarihte en büyük yıkımların, iktidar çöküşlerinin, devlet ricalinin katledilmesinin gerisinde hep bu "dost görünümlü düşmanlar" diğer bir ifadeyle sahte dostlar vardır. Julius Sezar'ın (öl.

[214] el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/186.;İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 3/89.; et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 348.; el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 59.
[215] Ahmed b. İbrâhîm b. Mustafâ es-Seyyid el-Hâşimî, *Cevâhirü'l-edeb* (Beyrut: Müessesetü'l-Meârif, ts.), 2/484.

mö. 44) son nefesini verdiği sırada kendisine ihanet eden en yakın arkadaşı Brutus'e hitaben söylediği "*Sen de mi Brutus?*" klişesi, konumuz olan dost görünümlü düşman imajını evrensel düzeyde en güzel tanımlayan, tarihe mal olmuş bir deyim ifadedir.[216]

Hz. Peygamberi fırsat doğdukça arkadan hançerlemeye çalışan münafıklar zümresi de bu sözde ve sahte dostların tipik örneğidir. Keza Bağdat'ın Moğol hükümdarı Hülâgû (öl. 663/1265) tarafından istila edilip taş üstünde taş, omuz üzerinde baş bırakmadığı İslam tarihinin en trajik dönemi de yine "dost görünümlü düşmanlar eliyle oluşmuştur. Tarih kaynaklarında belirtildiğine göre malum işgalin başarıya ulaşmasında en önemli pay Halife Müstaʿsım Billâh'a (öl. 656/1258) baş vezirlik yapan İbnʿ Alkamî'nin Moğollarla iş tutarak ihanet etmesi olmuştur.[217]

Klasik Arap edebiyatı eserlerinde "dost görünümlü düşman" konusu genelde ihvâniyât bahisleri çerçevesinde ele alınmışsa da bazı müelliflerin bu hususta müstakil çalışmalar yaptığı da bilinmektedir. Örneğin IV. yüzyıl müelliflerinden Merzübânî (öl. 384/994), kendi tecrübelerinden de yola çıkarak, çoğu insanın muzdarip olduğu bu konuya dair ağır sitem, zem ve hakaret dolu kitabı *Fadlu'l-kilâb 'ala kesîrin mimmen lebise's-siyâb*'ı telif etmiştir.

Müellif eserinin başında, kendisini böyle bir konuda yazmaya iten temel saiki gerçek dostlukların tükenişi olarak beyan eder. Eserde kötü dostlardan, dostların vefasızlığından, dost görünümlü düşmanların hilelerinden bahsetmiş, ardından köpeklerin vefa ve sadakatlerini yücelten söz ve anekdotlara yer vererek ağır karşılaştırmalar yapmıştır. Merzübânî eserinde, kıssadan hisse olması bakımından, İblisi bile hayrete düşüren dost görünümlü hasetçi bir düşmanın hikâyesine de yer verir ki hayli ilginçtir. Özetle şöyledir hikâye:

> Adamın biri İblise bir şekilde mektup ulaştırarak onunla önemli bir hususta görüşmek istediğini belirtir, İblis de görüşmeyi kabul eder. Görüşmede şu diyalog yaşanır:
>
> İblis: Halin keyfin nasıl?
>
> Adam: Efendim, benim bir komşum var. Eksik olmasın bendenizi çok sever ve bana karşı oldukça mükrim davranır. Hem bana hem evlatlarıma karşı son

[216] Bu olay Vikipedi'de efsane olarak anlatılmıştır. bk. "Marcus Junius Brutus", *Vikipedi*, 26 Mayıs 2022.
[217] Ebü'l-Fidâ' ʿİmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ali Şîrî (Beyrut: Darü İhyâi't-Türâsi'l-ʿArabî, 1988), 13/234.

derece şefkatlidir. Bir ihtiyacım olsa koşar. Paraya sıkışacak olsam pintilik etmez, verdiği borcu tahsilde de hiç acele etmez. Seyahate çıksam gözüm arkada kalmaz; ailemin tüm ihtiyaçlarını karşılar, bir dediklerini iki etmez.

Adam, komşusunun erdemlerini İblise bir bir anlattıkça İblis "*Güzel! Âlâ! Fevkalade!*" diyerek avucunu ovuşturmaktaymış.

Nihayet sözünü bitirince İblis, adama kendisinden ne istediğini sormuş. Adam "*Efendim*" demiş "*sizden isteğim; malı mülkü neyi varsa bu zatın tüm servetini yok etmeniz ve muhtaç hale düşürmeniz. Zira hem varlıklı oluşu hem de sıhhat ve afiyet içinde bulunuşu beni kahrediyor*".

İblis, bu hasut adamın arzusunu dinleyince yüksek sesle ifritlerini etrafına toplayıp onlara "Meğer beterin de beteri varmış. Baksanıza Allah Azze ve Celle benden daha şerli kullar da halk etmiş![218]

Dost görünümlü düşmanlarda görülen zahir batın tutarsızlığı türlü şekillerde ortaya çıkar: Yüze gülüp arkadan gıybetini etmek, hile ve desiselerle arkadan iş çevirmek, sırları ifşa etmek, zora düşenin zaafından istifade etmek vs. şekillerinde.[219] Keza elde edilen başarılara sevinemeyen, mutluluklara iştirak edemeyen kimselerin dosttan çok düşman olduğu da ifade edilmiştir:

كُـلُّ صَدِيقٍ لَا يُوَاتِيكَ عَلَى مَسَـرَّتِكَ فَهُوَ عَدُوٌّ لَكَ.

Sevincine ortak olmayan her dost hakikatte düşman sayılır.[220]

Bilgeler, şerrinden en çok sakınılması gereken kimseler listesinin başına bu nevi insanları yerleştirdiği gibi[221], bu temaya şairlerin hikemi şiirlerinde de çokça yer verildiği görülür. Mesela Abbasi devrinin özgün şairlerinden Ebû Nüvâs (öl. 198/813) bela ve musibetlerin, dost görünümlü düşmanları afişe eden bir nevi mihenk taşı olduğuna bir dizesinde şöyle dikkat çeker:

إِذَا امْتَحَنَ الدُّنْيَـا لَبِيبٌ تَكَشَّفَتْ لَـهُ عَنْ عَـدُوٍّ فِـي ثِيَـابِ صَدِيـقِ

Sınayacak olursa âlemi aklı başında biri
Çıkarır açığa dost kılığındaki namerdi.[222]

[218] el-Merzubânî, *Fadlü'l-kilâb ʿalâ kesîrin mimmen lebise's-siyâb*, 1/32.
[219] el-Merzubânî, *Fadlü'l-kilâb ʿalâ kesîrin mimmen lebise's-siyâb*, 1/33.
[220] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 1/385.
[221] el-Merzubânî, *Fadlü'l-kilâb ʿalâ kesîrin mimmen lebise's-siyâb*, 1/34.
[222] el-Câhiz, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezdâd*, 166.; İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 3/123.; er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/403.; ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 1/50.

Şair Ebû Saʿd el-Mahzûmî'nin (öl. 230/845), acımasız hicivleriyle bilinen ve kendisine yapılan iyiliklere kötülükle mukabele eden meşhur Şair Diʿbil'i (öl. 246/860) ağır şekilde hicvettiği aşağıdaki dizelerin konusu da yine bu dost görünümlü düşmanlardır:

عَـدُوٌّ رَاحَ فِـي ثَـوْبَـيْ صَدِيـقٍ شَـرِيكٌ فِي الصَّبُوحِ وَفِـي الْغَبُـوقِ
لَهُ نَظَرُ الشَّفِيـقِ بِـمُـقْـلَـتَيْـهِ وَلَـيْـسَ وَرَاءَهُ نَـظَـرُ الـشَّـفِـيـقِ
لَهُ وَجْهَـانِ ظَـاهِـرُهُ ابْـنُ عَـمٍّ وَبَـاطِـنُـهُ ابْـنُ زَانِـيَـةٍ عَـتِـيـقُ
يَـسُـرُّكَ ظَـاهِـرًا وَيَـسُوءُ سِـرًّا كَـذَاكَ يَـكُـونُ أَبْـنَـاءَ الـطَّـرِيـقِ

Dost libası giymiş bir düşmandır o
Hem sabah hem akşam sofrada biter
Gözlerinde merhametli bir dost edası
Hakikatte merhametle uzaktır arası
İkiyüzlüdür: bir yüzü amcazade
Öbür yüzü tescilli veled-i zina
Seninleyken seni zahirde mutlu eder
Gıyabındaysa seni üzer hem ne üzer.[223]

Bazı durumlarda ise şerrinden emin olunamayan kimselere dost görüntüsü vermek bir zorunluluk olarak karşımıza çıkar. Kolayca ikiyüzlülük ve samimiyetsizlik olarak değerlendirilebilecek böyle bir davranış temelde kişinin kendisini koruma amacına hizmet eder. Kadir kıymet bilmeyen, farklı bakış açılarına tahammülsüz, her an ne yapacağı belli olmayan kimselere karşı dostane bir edaya bürünmek, aşırıya kaçılmamak koşuluyla, şerlerinden emin olmak için zorunlu görülmüştür.[224] Nitekim sahabeden Ebü'd-Derdâ bazı kimselerin yüzüne gülmek durumunda kaldığını, halbuki içten içe onlara buğuz ettiğinden söz etmektedir.[225] hadis hafızı ʿİkâl b. Şebe'nin (öl. 158/775) anlattığı aşağıdaki hadise bu hususa güzel bir örnek teşkil etmektedir:

> Bir gün babamın terkisinde yolda giderken karşıdan katırı üzerinde Şair Cerîr (öl. 110/728) belirdi. Babam Cerîr'i selamlayıp onunla son derece nazik bir üslup içerisinde konuştu. Cerîr ayrıldığında "*Pes doğrusu baba! Bize etmediği laf kalmamışken ona bu kadar nazik ve mültefit davrandın ya, aşk*

[223] el-Merzubânî, *Fadlü'l-kilâb ʿalâ kesîrin mimmen lebise's-siyâb*, 1/34.; et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 74.; es-Seâlibî, *Simârü'l-kulûb fi'l-mudâf ve'l-mensûb*, 267.
[224] İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 2/185.; Ebû Hilâl el-Askerî, *Kitâbü's-sınâʿateyn*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Beyrut: el-Mektebetül-ʿUnsuriye, ts.), 310.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 4/370.
[225] İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 3/27.

olsun!" dediğimde sitemime yanıtı şu oldu: Ne yapaydım evladım, yarayı azdırması için eline bir de koz mu vereydim?![226]

2.4. Dost Seçimi

Ahlak bahislerinin klasik soru-cevap mantığı içinde kurgulandığı, anekdotların da buna göre seçilip derlendiği metinlerde, dost seçimine ilişkin daha çok [مَنْ أَصْحَبُ؟], [مَنْ أُعَاشِـرُ؟] , [أَيُّ الْإِخْوَانِ أَخْلَقُ بِـ ...؟] , [أَيُّ الْإِخْوَانِ أَحَقُّ بِـ ...؟] gibi klişeler kullanılmıştır.

Pek çok meşhur Müslüman şahsiyet, hayatta en zor şeylerden birinin "dost seçi-mi" olduğu hususunda ittifak halindedir. Örneğin cömertliğiyle maruf Hâtim et-Tâi'nin oğlu Adî (öl. 67/686) kendince üç zorluğu şöyle sıralamaktadır: Dost seçimi, ihtiyaç sahibini eli boş çevirme, namerde muhtaç olma.[227] Tabiîn neslinin önde gelen müfessirlerinden Mücâhid b. Cebr (öl. 103/721) ise, tezgâhtaki meyveleri satın alırken gösterdiği titizliğin bir benzerini dost seçimi hususunda da sergilediğinden söz eder.[228]

Kısa vadede yapılan dost tercihleri kişiyi hayal kırıklığına uğratabileceğinden sağlıklı bir seçim, yerine göre imtihanlarla dolu meşakkatli bir süreci gerektirir. Her şeyin yenisinin, dostun ise eskisinin makbul olduğunu söyleyen Türk atasözünün benzer örnekleri Arap mesel kültüründe de bilinmektedir. Sözgelimi bir kelam-ı kibarda şöyle denilmektedir:

اِخْتَـرْ مِنْ كُلِّ شَـيْءٍ جَدِيدَهُ وَمِنَ الْإِخْوَانِ أَقْدَمَهُمْ.

Her şeyin yenisini seç, dostun ise en eskisini.[229]

Bu manada Arap dostluk edebiyatında bu tema üzerinde de sıkça durulmuş, konuya uygun anekdotlar nakledilmiştir. Yahyâ b. Ziyâd el-Hârisî (öl.160/776) ile Abdullah b. el-Mukaffaʿ (öl. 142/759) arasında gerçekleşen bir yazışmada bunun güzel bir örneğini buluruz:

> Bir keresinde Yahyâ b. Ziyâd el-Hârisî henüz tanıştığı Abdullah b. el-Mukaffaʿya "*Sizinle dostluk bağlarını kuvvetlendirip samimiyet ve itimat temelinde zat-ı âlinizle birlikte olmayı arzuluyorum*" mealinde bir mektup göndermiş. Ancak Abdullah'tan yanıt gelmeyince bu defa ikinci mektubunda sitem ve serzenişlerde bulunmuş. Bunun üzerine Abdullah,

[226] İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 3/28.
[227] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 301.
[228] el-Veşşâ, *ez-Zarf ve'z-zurefâ*, 1953, 15.
[229] el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 2/45.

birini dost kabul bellemenin son derece zor bir karar olduğunu ifade sadedinde şu sözü söylemiş:

إِنَّ الْإِخَاءَ رِقٌّ، وَكَرِهْتُ أَنْ أُمَلِّكَكَ رِقِّي قَبْلَ أَنْ أَعْرِفَ حُسْنَ مَلَكَتِكَ.

Dostluk bir nevi esarettir. Bendeniz sizi hakkıyla tanımadan esiriniz olmayı göze alamadım![230]

Dost seçiminde insanı aldatan birçok faktör bulunmasına rağmen muhtemelen bunların hiç birisi sözde dindarlık veya softalık kadar kişiyi yanıltmamıştır. Bunun farkında olan gerçek sûfîler ve dindar şahsiyetler, dost seçiminde belki de kendilerinden idealize edilmesi beklenen "âbidlik" ve "zahitlik" gibi olguların aksine asıl önemli olanı belirtmeye çalışmışlardır. Sözgelimi Cüneydi Bağdâdî (öl. 297/909) "*Terbiyeden yoksun bir âbid ile arkadaşlık etmektense, terbiye görmüş bir günahkârla dostluk kurmayı yeğlerim*" demek suretiyle dost seçiminde belirleyici olanın "nezaket" ilkesi olduğunu vurgulamıştır.[231]

Öteden bu yana hakiki dostluklar ile sözde dostluklar arasında mukayeseler yapılagelmiştir. Sığ bir arkadaşlık ilişkisinin tarafları bağlayıcı unsurlarından pek söz edilemezken, samimiyet temeline oturmuş bir dostluğun gerektirdiği pek çok fedakârlık ve hasletten dem vurulmuştur. Bunların en başında insanın, dostuna yapmacıklıktan uzak, meziyet ve kusurlarıyla kendisini olduğu gibi tanıtması gelmektedir. Yalnızca meziyetlerin dışa vurulduğu bir tanışma süreci sonunda gerçek bir dostluğun temeli atılamaz. O nedenle üdebâ zümresine mensup birinin "*Kimlerle gerçek manada dostluk edilir?*" sorusuna verdiği bir yanıtta bu hususu öne çıkardığını görürüz:

مَنْ لَا يَحْتَاجُ إِلَى أَنْ تَكْتُمَهُ شَيْئًا مِمَّا يَعْلَمُهُ اللّٰهُ تَعَالَى مِنْكَ.

(Dostluğuna yanaşılacak kişi) kendisinden, Allah'ın senin hakkında bildiğini gizlemeye çalışmadığın kimsedir.[232]

Meşhur hatip Yahyâ b. Muʿâz'ın (öl. 258/872) bir sözünde ise dostluklarda olması gereken fedakârlıkların bir bölümü şöyle sıralanmaktadır: "*Ziyaretine gelmeyen, seninle oturup dertleşmeyen, ihsan-ü ikramda bulunmayan kimse olsa olsa yolda merhabalaştığın bir adamdır, dostun değil!*"[233]

---

[230] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 41.
[231] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 72.
[232] el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 1/66.
[233] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 296.

İnsan davranışlarının arka planını beden dilinden hareketle teşhis etme, kadim ulema nezdinde makbul ve muteber bir çaba ve uygulamaydı, üstelik bu vadide hiç de azımsanmayacak oranda telifler ortaya konulmuştu. Örneğin ilmü'l-kıyâfe ve ilmü'l-firâse olarak adlandırılan iki disiplinin ilgi alanı tam da bu noktada temerküz etmekteydi. İlginçtir ki bu yöndeki değerlendirmeler sadece bu iki disipline ait eserlerle sınırlı kalmayıp pek çok *edeb* kaynağında da buna dair yorum ve örneklere rastlanmaktadır. İşte bunların bir bölümünde, muhatabın fizyonomisinden hareketle hakiki "dost" olup olmadığının saptanabileceğine dair ifadeler yer almaktadır. Mesela, Ebû Mücnib adındaki bir zatın, kendisinden hiç hazzetmediğini söyleyen bir adama "*Zaten bunun emarelerini yüzünden okuyabiliyorum*" dediği kaydedilmiştir.[234] Keza İbnü'l- Mukaffaʿ bir kimsenin gerçek manada dost olup olmadığını gösteren fizyonomik işaret ve alametlere dair uzunca bir liste verir.[235]

Keza göz ve bakışların da insanoğlunun duygularını, ayna misali yansıttığı kabul edilmiştir. Gerçek bir dostu sahtesinden ayırmak için gözlere ve bakışlara dikkat kesilmek yeterli gelebilir. Mesela bununla ilgili şu gibi özlü sözler nakledilmektedir:

اِعْتَبِرْ مَا فِي قَلْبِ أَخِيكَ بِعَيْنِهِ، فَالْعَيْـنُ عُنْوَانُ الْقَلْبِ.

Dostunun ne hissettiğini gözlerinde ara. Zira göz kalbin tercümanıdır.[236]

شَاهِدُ الْحُبِّ وَالْبُغْضِ اللَّحْظُ، فَاسْتَنْطِقِ الْعُيُونَ تَعْلَمِ الْمَكْنُونَ.

Bakışlar, (iç âlemdeki) sevgi ve nefreti yansıtan aynadır.
Gözleri konuştur ki sırlara muttali olasın![237]

Yine insanın muhatabına ilk etapta hissettiği duygular da önemli bir kıstas olarak görülmüş, büyük bir olasılıkla karşı tarafın hislerinin de de bir paralellik olacağı söylenmiştir. Bu bapta Muhammed b. Hanefiyye'nin (öl. 81/700) saptaması şöyledir:

اِعْـرِفِ الْمَوَدَّةَ لَـكَ فِـي قَلْبِ أَخِيكَ بِـمَا لَـهُ فِـي قَلْبِكَ.

Dostunun sana olan muhabbetini anlamak istersen, yüreğinde ona duyduğun muhabbeti esas al. Sen ona karşı ne hissediyorsan o da sana karşı onu hissediyordur.[238]

---

[234] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 49.; Ebû Ahmed el-Askerî, *el-Masûn fi'l-edeb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kuveyt: Matbaatü Hükûmeti'l-Kuveyt, 1984), 224.
[235] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 178.
[236] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/9.; Hatibzâde, *Ravzu'l-ahyâri'l-müntehab min Rebîʿi'l-ebrâr*, 99.
[237] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ,* 2/9.;
[238] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 4/365.

Edinilecek dostta aranan kriterler bakımından en hassas davranan kesimlerden biri de muhtemelen sûfîlerdir. Zira onlar, genel olarak insanı özelde ise dostu/arkadaşı, her zaman kişi ile Allah arasındaki ilişkiyi zedeleyebilecek potansiyel bir risk olarak görmüşlerdir. O nedenle bir dostta aradıkları en önemli meziyet, ilahi ilhamın makesi durumundaki kalp aynasını lekelememesidir.[239] İlk dönem hatip ve zahitlerinden İbnü's-Semmâk (ö. 183/799) da gerçek bir dostluk için taraflarda şu gibi vasıfların bulunmasını şart koşmuştur: (Dost adayı) dini bütün aklıselim bir şahsiyettir. Yanındayken bıktırmaz, hukukunu gözetir. Uzaktayken unutmaz, her dem iştiyak duyar. Varlıkta ve yoklukta, acı günde tatlı günde bu hukuku çiğnemez. Yardımını esirgemez, söylemiyle değil eylemiyle destek olur. Kendi iyiliklerini başa kakmazken, dostunun fedakârlıklarını yücelten kadirşinas bir şahsiyettir.[240]

Tarih, bilhassa akrabalıktan kaynaklı dostluk ilişkilerinin, bireylerin ilkesel duruşunu bozmada etkili bir faktör olduğunun örnekleriyle doludur. Bu yüzden İslam ahlakiyatçıları ve *edeb* sahası müellifleri hısımlık, hemşerilik, meslektaşlık gibi hiçbir dostluk biçiminden etkilenmeyecek evrensel ve ideal bir etik duruşun altını çizmişlerdir.[241] Başta Nuh peygamberin kıssasında yer alan bir mazmundan hareketle ulema sürekli olarak "*kişinin, hakikate karşı gözünü yumanla arasına –evlat bile olsa- mesafe koyması gerektiği*" düşüncesini işlemiştir. Bu bağlamda dostluğun hak ve hakikat noktasında bir anlam taşıyacağı, buna mukabil batıl uğrundaki birlikteliklerin gerçek manada bir dostluk sayılamayacağı söylenebilir.

2.5. Dostların Sayısal Durumu

Klasik Arap edebiyatı kaynaklarına göz atıldığında, dostların sayısal bakımdan çokluğunun kimi bilge ve edipler tarafından övüldüğü, buna karşın diğer bazıları tarafından ise yerildiği görülür. Yapılan açıklamalar ve getirilen yorumlar birbirine tezatmış izlenimi verse de aslında meselenin tamamen konuya farklı açılardan yaklaşılmasından kaynaklandığı fark edilebilir. Sözgelimi Hz. Ömer, dostların kemiyetçe çok oluşunu eleştirirken bir genellemede bulunarak şöyle demiştir:

اَلْإِخْوَانُ بِمَنْزِلَةِ **النَّارِ**: قَلِيلُهَا مَتَاعٌ وَكَثِيرُهَا **بَوَارٌ** .

[239] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 231.
[240] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 4/377.
[241] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/10.

Dostlar ateş gibidir: (İhtiyaç nispetindeki) azlığı fayda sağlar.
(İhtiyaç fazlası) çokluğu ise yıkıma sebebiyet verir.[242]

Tevhîdî'nin *el-Besâir ve'z-zehâir*'inde bir bedeviye nispetle aktardığı bir diğer özlü söz de Hz. Ömer'in sözüyle benzerlik arz eder. Farklılaşan tek sözcük aynı zamanda kafiyeyi belirleyen kısımdır:

اَلْإِخْوَانُ بِمَنْزِلَةِ النَّارِ: قَلِيلُهَا مَتَاعٌ وَكَثِيرُهَا صُدَاعٌ .

Dostlar ateşe benzer: Azı yarar; çoğu zarar.[243]

Hz. Ömer yukarıdaki yergili yaklaşımının nedenini açıklamamıştır. Ancak dostluğun insana hem maddi hem de manevi bir takım mühim sorumluluklar yüklediği düşünüldüğünde, sayısal çokluğun kişinin başına epey bir külfet getireceği aşikârdır. Belki de bu durumu en iyi anlatan hikemi sözlerden birisi, sahabeden Amr b. As (öl. 43/664) tarafından aşağıdaki vecizede ifade edilmiştir:

مَنْ كَثُـرَ إِخْوَانُهُ كَثُـرَ غُرَمَاؤُهُ.

Dostu çok olanın alacaklısı da çok olur.[244]

Ulemadan bazısı ise dostların sayıca fazla oluşunun sakıncalarını başka bazı nedenlere bağlamışlardır. Bir tür güven ve sadakat akdi olan dostluk ilişkisi uzun emekler neticesinde olgunlaşmaktadır. Çok sayıda kimseyle dostluk ilişkisinin, bazı yanılgıları da beraberinde getirdiği görülmektedir. O nedenle bilginler, yaşanılan tecrübelerden hareketle insanın başına gelen bela ve sıkıntıların çoğu kez arkadaş veya dosttan kaynaklandığının altını çizmişlerdir. Dolayısıyla arkadaşların sayıca azlığı, nitelikli dostlukların kurulabilmesi için daha doğru bulunmuş, keza yaşanabilecek hayal kırıklıkları için de bir tedbir olarak algılanmıştır.[245]

Bununla birlikte diğer bazı bilginler, olabildiğince fazla sayıda dost edinmenin avantajları üzerine yazıp çizmiş, çevresindekileri de buna teşvik etmişlerdir. Meseleye daha ziyade uhrevi kaygılarla yaklaşan bu zümre, en başta Hz. peygambere nispet edilen bir rivayeti

[242] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 49.
[243] et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 9/39.; et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 49.
[244] es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 31.; es-Seâlibî, *el-Letâ'if ve'z-zarâ'if*, 147.; es-Seâlibî, *Tahsînü'l-kabîh ve takbîhu'l-hasen*, 1/62.
[245] et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 5/137.; ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 1/371.

esas almış görünmektedir ki buna göre dostların sayıca bereketi mahşer gününde eziyet edilmeye mâni bir perde teşkil etmektedir:

أَكْثِرُوا مِنَ الْإِخْوَانِ فَإِنَّ رَبَّكُمْ حَيِيٌّ كَرِيمٌ يَسْتَحْيِي أَنْ يُعَذِّبَ عَبْدَهُ بَيْنَ إِخْوَانِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ.

Dostlarınızı sayıca çoğaltın. Zira Rabbiniz hayâ ve izzet sahibi olup Kıyamet gününde bir kimseyi dostları önünde azap etmekten hicap eder.[246]

Bir başka rivayette ise iyi bir müminin ahirette şefaat hakkının olduğu, dolayısıyla dostların çok olmasının şefaatten istifade olasılığını artırdığı belirtilmektedir.[247] Ayrıca mümin bireyin, mümin dostu aracılığıyla maddeten ve manen güçleneceği hususu da veciz üsluptaki şu hadiste dile getirilmiştir:

اَلْمُؤْمِنُ كَثِيرٌ بِأَخِيهِ.

Mümin, kardeşi (dostu) sayesinde güç kuvvet kazanır.[248]

2.6. Akıllı Düşman-Ahmak Dost Düalitesi

Edeb literatüründe dostluklarından uzak durulması gerekenlerin başında ahmaklar sınıfı zikredilmiştir. Ahmaklığın ve belirtilerinin neler olduğu, onlarla hemhal olup arkadaşlık etmenin insan üzerindeki olumsuz etkileri öteden beri izah edilmeye çalışılmıştır.[249] Örneğin Arap dehalarından Ahnef b. Kays (öl. 67/686-87) ahmak biriyle sohbet etmenin bulaşıcı bir hastalık gibi muhataplarına sirayet ettiğini, hatta olumsuz etkilerinin akıl üzerinde doğrudan görülebildiğini söylemiştir.[250] Câhiz ise ahmaklarla geçirilen kısa bir sürenin etki bakımından âlimlerle geçirilen bir ömre bedel olduğunu, zira insan doğasının iyi şeylerden ziyade kötü şeylerden etkilenmeye daha müsait olduğunu belirtmiştir.[251]

İyi niyet, ahlak, güzel görünüş, bilgece konuşma vb. hasletler zaman zaman ahmaklık defosunu gizleyen faktörler olabilmektedir. Hatta çoğu zaman ahmaklar eliyle meydana gelen zararlar iyi niyetle yapılmıştır. Ahmakların bu yönüne dikkat çeken ulema şöyle

[246] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 1/355.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 4/350.; Hatibzâde, *Ravzu'l-ahyâri'l-müntehab min Rebîʿi'l-ebrâr*, 169.
[247] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/360.; el-Gazzâlî, *İhyâü ʿulûmi'd-dîn*, 2/171.
[248] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/360.; Ebû Abdillâh Zü'l-vizâreteyn Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Saîd es-Selmânî İbü'l-Hatîb Lisânüddîn, *Reyhânetü'l-küttâb ve nücʿatü'l-müntâb.*, thk. Muhammed Abdullah Anân (Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1980), 1/381.
[249] bk: el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn.*, 2/155.
[250] el-Müberred, *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb*, 2/115.
[251] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/27.

demiştir: *"Sakın ola ahmaklaklarla dostluk kurmayın. Onlar fayda vereyim derken zarar verirler".*[252] Dolayısıyla kronik bir durum olarak değerlendirilen ahmaklık tedavisi pek mümkün görülmemiştir. Bu yüzden Lokman Hekim'e kadar götürülen en eski vasiyetnamelerden itibaren[253] Arap bilgeleri, kendisiyle dostluk kurulacak kişilerin tespitinde son derece titiz davranılması gerektiği doğrultusunda tavsiyeler sunmuş ve bunları üslup bakımından hayli sanatlı bir şekilde ifade etmişlerdir. Birkaç örnek vermek gerekirse:

قَطِيعَةُ الْأَحْمَقِ مِثْلُ صِلَةِ الْعَاقِلِ.

Akılsız biriyle irtibatı kesmek, akıllı biriyle yakınlık kurmak gibi yerinde bir harekettir.[254]

لَأَنَا لِلْعَاقِلِ الْمُدْبِرِ أَرْجَى مِنَ الْأَحْمَقِ الْمُقْبِلِ.

Akıllı birinin bana sırtını dönmesini, ahmak birinin kucak açmasına tercih ederim.[255]

Dostluk ilişkisi kurmak bir yana, bir ahmakla aynı ortamı paylaşmak ve hemhal olmak büyük tehlike olarak görülmüştür. Zira her şeyden önce Arap ediplerinin ve bilgelerinin gözünde ahmaklık ve aptallık kelimenin tam anlamıyla "bulaşıcı"dır. Gerek Arap emsalinde ve gerekse kelam-ı kibar örneklerinde bu temayı işleyen pek çok söze rastlanabilir. Şu örneklerde olduğu gibi:

عُقُولُنَا قَلِيلَةٌ، فَإِذَا جَلَسْنَا مَعَ مَنْ هُوَ أَقَلُّ عَقْلًا مِنَّا ذَهَبَ ذَلِكَ الْقَلِيلُ.

Kendi aklımız (zaten ancak kendimize yetecek ölçüde) sınırlı ve kısıtlıdır. O nedenle akılca kendimizden daha zayıf biriyle yakınlık kurduğumuzda o mevcudu da yitiririz.[256]

Buna karşılık bir ahmağın yanından uzaklaşmak adeta bir zafer olarak tarif edilmiştir:

مُجَالَسَةُ الْأَحْمَقِ خَطَرٌ وَالْقِيَامُ عَنْهُ ظَفَرٌ.

Ahmakla oturup kalkmak bir fecaat; ondan uzak durmaksa bir kazançtır.[257]

Bilginler bir kimsenin "akıllı can düşmanı"nı dahi kendisiyle istişare edilecek kıymetli zevat arasında zikrettikleri halde "ahmak", fayda yerine zarar temin edeceği gerekçesiyle

[252] el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 2/70.; en-Nehrevânî, *el-Celîsü's-sâlihu'l-kâfî ve'l-enîsü'n-nâsıhu'ş-Şâfiî*, 252.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 1/361.
[253] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/27.; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*, 3/355.
[254] İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 2/110.
[255] el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 2/70.
[256] Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Ahbârü'l-hamkâ ve'l-mugaffelîn*, thk. Abdulemir Ali Mehna (Dârü'l-Fikri'l-Lübnânî, 1990), 39.
[257] et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 6/18.; ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 2/43.;el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 6/35.; Hatibzâde, *Ravzu'l-ahyâri'l-müntehab min Rebî'i'l-ebrâr*, 187.

bu listeden çıkartılmıştır. Klasik ahlak ve *edeb* kitaplarında bu ana fikri işleyen pek çok özlü söz yer almaktadır. Birkaç örnek şöyledir:

اِسْتَشِرْ عَدُوَّكَ الْعَاقِلَ، وَلَا تَسْتَشِرْ صَدِيقَكَ الْأَحْمَقَ!

Aklı başında düşmanınla istişare et; ama ahmak dostuna sakın danışma![258]

جَالِسِ الْعُقَلاَءَ أَعْدَاءً كَانُوا أَمْ أَصْدِقَاءَ، فَالْعَقْلُ يَقَعُ عَلَى الْعَقْلِ.

İster düşmanın ister dostun olsun her hâlükârda aklı başında kimselerle oturup kalk. Zira akıl aklı bulur.[259]

Edipler meşhur "akıllı-ahmak" düalitesine ek olarak aklın dostluk kurmadaki payını anlatmak üzere "yarım akıllı", "yarı ahmak" gibi orijinal kategoriler de geliştirmişlerdir. Bir anekdotta meşhur kadı Şureyh'in (öl. 80/699) buna dair bir tespiti yer almaktadır:

> Kûfe kadısı Şüreyh bir mecliste *"Yarı ahmak biriyle beraber olmaktansa ahmak biriyle beraber olmayı tercih ederim"* deyince meclistekiler "*Yarı ahmak ile neyi kastediyorsun, Ebû Ümâme?*" demişler. Şüreyh yanıtlamış: "*Akıllı numarası yapan ahmakları*".[260]

2.7. Dost Meclislerinin Tasviri

Klasik edebiyatın tasvir sahasında önümüze koyduğu malzemenin belirli bir bölümünde, dostlar arası ziyaretleşmelerde muhatap olunan ilgi, itibar ve izzet-i ikram gibi konuların edebi bir üslup içerisinde anlatıldığı görülür. Mihmandar konumundaki şahsın dostlarına verdiği değerin bir işareti olarak bu anlatımlarda belirli unsurlar neredeyse standart olarak zikredilmiştir. Dostların ağırlandığı meclisin fiziksel bakımdan ferahlığı, moral açıdan sağladığı huzur durumu, kurulan mükellef sofraların kusursuzluk düzeyi, ortamın neşe iklimini besleyen musiki, nükte ve şakalarla coşturdukça coşturan samimi muhabbetler, cennetvari bir havanın oluşmasını sağlayan (kadın-erkek) hizmetçi kadrosu vs. bunlardan bazılarıdır. Mesela ünlü müzisyen İshak el-Mevsıli bir süredir görmediği bedevi bir dostuna nerede olduğunu sorduğunda, kendisinden şu cevabı almıştır:

كُنَّا فِـي مَجْلِسٍ نِظَامُهُ السُّـرُورُ بَيْـنَ قِدْرٍ تَفُورُ وَكَأْسٍ تَدُورُ وَغِنَاءٍ يَصُورُ وَحَدِيثٍ لَا يَجُورُ وَنَدَامَى كَـأَنَّهُمُ الْبُدُورُ.

---

[258] et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 1/203.; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 6/34.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 3/245.

[259] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/8.; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*, 3/235.

[260] İbn Kuteybe, *'Uyûnü'l-ahbâr*, 2/47.; ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 2/39.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 3/268.

> Öyle bir meclisteydik ki ortama neşe hâkimdi; tencereler kaynıyor kadehlerin biri gelip biri gidiyordu. Şarkılar kulakların pasını siliyor, muhabbetler cana can katıyordu. Ve bütün bu ortama ay yüzlü parlak nedimler hizmet ediyordu.[261]

Buna benzer bir diğer meclis tasviri örneği de ünlü musikişinas İshak el-Mevsı-lî'ye nispetle aktarılmaktadır. Rivayete göre kendisi bir dostuna "*Hayırdır görüşeme-dik, dün nerelerdeydin?*" deyince, beriki, ağırlandığı ortamı edibane bir üslupla şöylece tasvir eder:

> أَطْعَمَنِي بَنَاتِ التَّنَانِيرِ وَأُمَّهَاتِ الْأَبَازِيرِ وَحَلْوَاءَ الطَّنَاجِيرِ وَسَقَانِي رُعَافَ الْقَوَارِيرِ، وَأَسْمَعَنِي غِنَاءَ الزَّرَازِيرِ عَلَى الْعِيدَانِ وَالطَّنَابِيرِ مِنْ نَوَاعِمِ كَالْحَرِيرِ مُلِكَتْ بِأَوْقَارِ الدَّرَاهِمِ وَالدَّنَانِيرِ.
>
> (Bulunduğum meclisin mihmandarı) bendenize sımsıcak fırın yemekleri, bahartların hasını, tencere tencere tatlılar ikram edip, lebalep dolu testilerle de şaraba kandırdı. Ayrıca kese kese dirhem ve dinarla ele geçecek, ipek gibi dilberlerin icra ettiği ut ve tanbur fasıllarıyla da kulağımın pasını sildi.[262]

Dost meclislerinin en önemli niteliklerinden biri de resmiyetten ne kadar uzak tutulmaya çalışılırsa çalışılsın, mürûe gereği misafirlere mümkün mertebe hizmet ettirilmemesidir. Bunun güzel örneklerinden birisi, Hulefâ-i Raşidin'in beşincisi addedilen Halife Ömer b. Abdülazîz (öl. 101/720) ile ilgili şu hadisedir:

> Ömer b. Abdülazîz bir mecliste dostlarıyla vakit geçiriyormuş. Bir ara kandilin ateşi sönünce hemen yerinden fırlayarak kandili yakmış. Dostlarından biri "*Ne diye zahmet ettin ki, bana söylemen yeterliydi*" deyince Ömer bu konudaki prensibini şöyle açıklamış: Dostlara hizmet ettirmek bize yaraşmaz azizim![263]

Bir dost tarafından görkemli şekilde ağırlanma, yeri geldiğinde anılmaya değer bir davranış olabilmektedir. Vefalı dostlar, kendilerini ağırlayanların asil davranışlarını medih sadedinde zikretmekten haz duymuş, bazen bu zikredişi, hususan üslup bakımından özenli ve sanatsal bir keyfiyete büründürmüşlerdir. Örneğin, İshâk el-Mevsılî'nin bir rivayetinde buna dair bir tasvirin seci ile örüldüğü görülmektedir:

---

[261] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 4/382.;

[262] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 3/229.; es-Seâlibî, *Simârü'l-kulûb fi'l-mudâf ve'l-mensûb*, 277.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 9/118.

[263] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/18.

İshâk el-Mevsılî anlatıyor: Bir keresinde muhabbetimin olduğu bir bedeviye "*Hayrola, dün pek ortalıklarda görünmedin?*" dediğimde bana şunu söyledi:

كُنْتُ عِنْدَ بَعْضِ مُـلُـوكِ سُـرَّ مَـنْ رَأَى
فَـأَدْخَلَنِي إِلَـى قُـبَّـةٍ كَـإِيـوَانِ كِسْـرَى
وَأَطْـعَـمَـنِـي فِـي صِـحَـافٍ تَـتْـرَى
وَغَـنَّـتْـنِـي جَـارِيَـةٌ سَـكْـرَى
تَـلْـعَـبُ بِـالْـمِـضْـرَابِ كَـأَنَّـهُ مِـدْرَى
فَـيَـا لَـيْـتَـنِـي لَـقِـيـتُـهَـا مَـرَّةً أُخْـرَى.

Samarra krallarından birinin konuğuydum
Kisranın eyvanı gibi bir çadıra konuldum
Ard arda gelen tepsilerle doyuruldum
Bir mestane cariye sildi kulağımın pasını
Öyle vurmakta mızraba, ki adeta kaşağı
Keşke rastlasam ona, bir kez daha, ilahi.[264]

Tüm bunlara ek olarak, ifade etmek gerekir ki gerçek dost meclislerinde, bir meclisi görkemli kılan hususiyetlerin bazısından ödün verilebilir ve bu durum hakiki dostların keyfini kaçırmaz. Kalpler bir olduğunda meclisin kusurlarının göz ardı edilebileceğinin en güzel ifadelerinden biri, ünlü sözlükçü Halil b. Ahmed tarafından dile getirilmiştir. Hikâye şöyledir:

Bir dostu Halil b. Ahmed'i ziyarete gelmiş. O sırada evinin meclisi hane halkıyla dolup taşıyormuş. Halil, dostuna "*Gel şöyle semtime oturuver*" deyip toparlanmış. Misafiri nezaket gösterip "*Rahatsız etmeyeyim*" deyince de şunu söylemiş:

إِنَّ الدُّنْيَا بِحَذَافِيرِهَا تَضِيقُ عَنْ مُتَبَاغِضَيْنِ؛ وَإِنَّ شِبْرًا فِي شِبْرٍ لا يَضِيقُ عَنْ مُتَحَابَّيْنِ.

Birbirinden hoşlanmayan iki kişiye bütün dünya *dar*; birbirini seven iki dosta ise bir karışlık yer *meydan* olurmuş.[265]

[264] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 4/382.
[265] et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 3/127.; ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 1/357.

2.8. Dostluğun Bazı Mukayeselere Konu Oluşu

Kategorik olarak farklı olsalar da Arap edebiyatı kaynaklarında dost ile sevgili, dost ile kardeş, dost ile akraba arasında mukayeselere gidildiği görülmektedir. Tüm bu mukayeselerde genelde "dost"un sevgiliye, kardeşe ve akrabaya üstün tutulması klasik edebiyat açısından önemli ve ilginç bir yaklaşımdır. Belirtilen kaynaklarda dost lehine ağır basan tercih, tarafgir hislerle yapılan bir yorum ya da dostluğun önem ve değerini ortaya koyma maksatlı söylenmiş abartılı ifadeler olmayabilir. Zira bu bağlamlarda, genelde aktarılan düşüncenin gerekçesi zikredilmekte ya da buna açık bir ima yapılmaktadır. Anekdotların genel karakteri itibariyle yaşanmış hayat hikâyelerinden derlenmiş olması da bu dediğimizi doğrulamaktadır.

İbnü'l-Mukaffaʿ *el-Edebü'l-kebîr* adlı meşhur eserinde yapmış olduğu mukayeselerde dost mefhumunu mümkün olan en üst seviyeye taşımıştır. Ona göre dostluk öylesine temel ve sağlam bir bağ oluşturur ki buna zarar verebilecek her tür şeyi bertaraf etmek esas olmalı, bu gayeye matuf olarak taraflar da birbirine olabildiğince müsamahakâr davranmalıdır. İbnü'l- Mukaffaʿya göre, insanın şeref ve haysiyetine halel getiren en önemli faktörlerden biri çatırdayan dostlukların akabinde ortaya çıkan dedikodu, itham ve iftiralardır. O halde kişi bu bağı, ne efendi-köle ilişkisi gibi satış yoluyla ne de nikâh akdi gibi boşama yoluyla sonlandırılabilir görmemelidir.[266]

Klasik *edeb* ürünlerindeki dost-kardeş mukayeselerinde üstünlüğün hep dosttan yana olduğu görülür. Ulemanın bir kısmı bunu açıkça dile getirirken, bir kısmı daha da ileri giderek kimi dostlukların ebeveyn-evlat bağından daha üstün olduğunu belirtmiştir.[267] Allah için olan dostluklar bu kategoride değerlendirilmiştir. Hasan-ı Basrî bunu şöyle gerekçelendirir: Eşlerimiz ve çoluk çocuğumuz bizi dünyaya bağlanmaya sevk ederken, dostlarımız bize ahirete hazırlık yapmayı hatırlatır.[268] Yine bu çerçevede ihvâniyât eserlerinde ediplerin, dostu kardeşe yeğleyen sanatlı ve manalı teşbihlerine rastlanır. Aşağıda yer alan bir "zımni teşbih" örneğinde dost ile kardeş arasındaki mukayesesinin ruh-beden düalitesi üzerinden yürütüldüğü görülür:

---

[266] Ebû Muhammed (Ebû Amr) Abdullah İbnü'l-Mukaffaʿ, *el-Edebü'l-kebîr ve'l-edebü's-sagîr* (Beyrut: Dârü Sâdır, ts.), 104.
[267] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 257.
[268] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/267.

اَلْأَخُ نَسِيبُ الْجِسْمِ وَالصَّدِيقُ نَسِيبُ الرُّوحِ.

Kardeş bedenin, dost ruhun ikizidir.[269]

Görüldüğü üzere, teşbihte karındaşlık fani olan bedenle ilişkilendirilerek arada-ki bağın biyolojik olduğu; buna mukabil "dostluk" ölümsüz olan ruhla bağdaştırılarak baki olanın fani olana üstün olduğu vurgulanmıştır. Bazense dostlukla inşa olunan bağın kanla tesis olunan bağdan daha güçlü olduğu, kelimeler arası fonetik yakınlıklarla anlatılmıştır:

قُرْبَةُ الْوِدَادِ أَقْرَبُ مِنْ لُحْمَةِ الْوِلَادِ.

Dostlukla sağlanan yakınlık, doğumla gelen yakınlıktan evladır.[270]

Kimileri ise çoğu kimseye daha gerçekçi ve cazip gelebilecek bir yaklaşımla kardeşliği dostluktan evla görmüş, lakin ardından hemen bu üstünlüğü kardeşler arasında dostluk ilişkisinin bulunup bulunmaması şartına bağlayarak zımnen de olsa tercihlerini "dost"tan yana yapmışlardır.[271] Keza köklü ve kadim dostlukların bir zaman sonra bir nevi hısımlığa dönüşeceği bir şu özdeyişte dile getirilmiştir:

إِذَا قَدُمَتِ الْمَوَدَّةُ تَشَبَّهَتْ بِالْقَرَابَةِ.

Sevgi eskidiğinde akrabalığa benzer.[272]

Aşk lügatte "muhabbette haddi aşmak" şeklinde tarif edilmiş ve birçok kimse tarafından sevginin zirve noktası olarak görülmüştür.[273] Klasik literatürde sevgiliye yazılan şiir ve mektupların muhtevası göz önüne alındığında, "aşk" temeline oturan bir ilişkinin ilk etapta rakipsiz olduğu söylenebilirse de samimiyet, vefa temellerine oturan bir dostluk karşısında zaman zaman ikinci planda kalabildiği de görülmektedir. Nitekim âşık sözlerinde ve sevgili-dost mukayeselerine dair kaleme alınan edebi parçalarda bu denileni doğrular nitelikte örnekler mevcuttur. Bu manada bir bedevinin "*Dostunu mu yoksa sevgilini mi daha çok seviyorsun?*" sorusuna verdiği cevap bunun tipik bir örneğidir:

---

[269] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/6.; el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb*, 3/810.; el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 575.
[270] es-Seâlibî, *el-Letâ'if ve'z-zarâ'if*, 146.
[271] el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 535.
[272] es-Seâlibî, *el-Letâ'if ve'z-zarâ'if*, 145.
[273] İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyîsi'l-lüga*, 4/321.

> Be adam! Dost insanın her şeyidir. Neşesinde ve ızdırabında, varlık ve yoksulluk zamanlarında hep o vardır. Dost aklın bahçesi ruhun ırmağıdır. Sevgili göze hitap eder. Aşkından deli divane olduğun vakitler ondan uzakta olduğundadır. Dostun ve sevgilinin kıyası oldu mu hiç?[274]

Keza Caʿfer es-Sâdık'ta dost ve sevgili arasında mukayese yapmıştır. Ona göre insanın dostuyla şakalaşması, hasbihal etmesi sevgiliyle oynaşmasından gönle daha tatlı ruha daha hoştur. Zira sevgiliyle aranda geçen bir konuşma ve şakalaşmayı dostuna anlatıp paylaşabilirsin. Ne var ki dostunla aranda geçenler için aynı durum söz konusu değildir.[275]

2.9. Vuslat ve Firkat

Ait oldukları dönemin zihin ve duygu dünyasını tasvir ve tercüme noktasında önemli bir kaynak olan edebi eserler firkat (ayrılık) ve vuslat (kavuşma) temasına da oldukça detaylı yer ayırmışlardır. Konunun etkileyiciliği, Mütenebbî'nin (öl. 354/965) divanında yer alan firkat temalı bir beytin, sadece klasik divanların tozlu sayfalarında kalmayarak, günümüz insanın duygu dünyasını hala güçlü bir şekilde etkiliyor olmasından da anlaşılmaktadır. Ne ilginçtir ki Mütenebbî'nin muhayyilesi, dostlarını her dem çevresinde bulan kimseyi, Azrail'e karşı muhkem kaleler içerisinde tasavvur etmiştir:

لَوْلَا مُفَارَقَةُ الْأَحْبَابِ مَا وَجَدَتْ لَهَا الْمَنَايَا إِلَـى أَرْوَاحِنَا سُبُلا

Dostlardan ayrılık olmayaydı elbet
Yol bulamazdı cana ölüm denen musibet.[276]

Bunun temel saikleri arasında, Ortaçağ Müslüman coğrafyasında firkat ve vuslatı netice veren yolculuk, savaş, ticari hayat, sürgün gibi bir takım zorunluluklardan kaynaklı içtimai ve insani faktörler gelmektedir. Sadece üdeba ve şuaranın değil, toplumun entelektüel ya da sıradan hemen her kesiminden insan, bu iki temaya dair nazım ya da nesir türündeki zengin müktesebata bir şekilde katkıda bulunmuştur.

Ayrılık, klasik terminoloji ile "firkat", her şeyden önce *edeb* kitaplarında dünyada insanoğlunun başına gelebilecek en büyük acı, neredeyse ölüme eş değer tek felaket olarak

[274] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 119.
[275] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 169.
[276] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/71.; es-Seâlibî, *el-Letâ'if ve'z-zarâ'if*, 235.; İbn Hicce, *Hizânetü'l-edeb ve gāyetü'l-ereb*, 1/136.

tanımlanmıştır.[277] Hatta demiri eriten iki şeyden biri maddi ateş ise diğeri manevi ateş olarak görülen firkat yani ayrılık olgusudur. Keza Kur'ân-ı Kerîm'de kıyamet sahnelerine dair zikredilen bir ilham ve iktibastan hareketle, firkat de bebeklerin saçlarını ağartan dehşetli bir felaket olarak tasvir edilmiştir.[278] Bu bapta, kelamcı olduğu kadar edebiyatçı kimliği ile de tanınan en-Nazzâm'ın (öl. 231/845), konuya dair başvurduğu bazı teşbih ve teşhisler de son derece keder yüklü bir tablo çizmiştir. Şöyle ki:

> Ayrılığın müşahhas bir sureti olsaydı, hiç kuşkusuz bu, kalpleri ürperten, dağları yerinden oynatan, közü sönmek bilmeyen ateşten çok daha dehşetli bir şey olurdu. Her halde Allah Cehennem ehlini, ayrılık ateşiyle (nâr-ı firak) cezalandıracak olsaydı, yandıkları Gayyâ ateşini istirahatgâh addederlerdi.[279]

Bu gibi sebeplerden olsa gerek, üdebanın olumsuz bir yorumu teşbih üzerinden anlatmak istediklerinde başvurdukları metaforlardan biri de "ayrılık"tır. Birçok eserde zikredilen أَنْتَنُ مِنْ رِيحِ الْفِرَاقِ "*Hicran kokusundan daha nahoş*", أَطْوَلُ مِنْ يَوْمِ الْفِرَاقِ "*Ayrılık anından daha uzun*" أَفْظَعُ مِنْ حَرْقِ الْفِرَاقِ "*Ayrılık ateşinden daha beter*" gibi ibareler, kudema tarafından en çok nefret edilen/hoşa gitmeyen şeylere ıtlak olunmuştur.[280] Buna karşılık kimi haz ve sevinç tanımlamaları, visal vaktinin insan psikolojisi üzerinde yarattığı olumlu etki ile mukayese edilmek suretiyle أَرْوَحُ مِنْ يَوْمِ التَّلَاقِ "*Kavuşma anından daha keyif verici*" , أَلَذُّ مِنْ سَاعَةِ التَّوَاصُلِ "*Vuslat anından daha mutlu eden*"[281] şeklindeki bazı ifadelerle anlatılmıştır.

Ebü'l-Abbâs ed-Dabbî (öl. 178/794 [?]) gibi bazı büyük ediplerinse, ayrılık, gurbet, gaybet gibi hallerin insan psikolojisinde yaratabileceği tahribatı daha sanatlı bir üslupla anlatmaya çalıştıkları görülür. Örneğin Dabbî'nin, günbatımı sırasında ufka hâkim olan sararma halini, hüsn-ü ta'lile başvurarak "ayrılık acısı" faktörüyle yorumlaması dikkat çekicidir:

لَا تَـرْكُـنَـنَّ إِلَـى الْـفِـرَا قِ فَـإِنَّـهُ مُـرُّ الْمَـذَاقِ

[277] el-Hârizmî, *Müfîdü'l-ʿulûm ve mübîdü'l-hümûm*, 251.; Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî İbn Hazm, *Tavku'l-hamâme*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: el-Müessesetü'l-ʿArabiyye li-Dirâsât ve'n-Neşr, 1987), 215.
[278] es-Seâlibî, *el-Letâʾif ve'z-zarâʾif*, 272.
[279] es-Seâlibî, *el-Letâʾif ve'z-zarâʾif*, 235.
[280] Ebû Hilâl el-Askerî, *Cemheretü'l-emsâl*, 2/13.; et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 4/85.
[281] et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 4/85.

فَالشَّمْسُ عِنْدَ مَغِيبِـهَـا تَصْفَرُّ مِنْ فَرَقِ الْفِرَاقِ

Meyletme firkate sen, ıstırabına yok âlemde eş
Sararır firak acısıyla, gurup vaktinde Güneş? [282]

Diğer taraftan bazı ediplerin firkat mefhumunu, klasik dönemin edebiyat geleneğinde sıkça rastlanılan paradoksal bakış açısıyla da ele aldıkları görülmektedir. Evvel emirde firkat, özlem gibi, insanın sevdikleriyle beraber olduğunda yeterince hissedemediği bir duygudur. Dolayısıyla firkat tecrübe edildiğinde, bu vesileyle vuslatın da kadri kıymeti anlaşılır. Yüz eskimesi, haddinden fazla aşinalık ve bunların neticesinde hâsıl olan bıkkınlık gibi muhabbete halel getiren durumlar ancak firkat ile zail olur, mevcut muhabbet de bu sayede tazelenir.[283] Sair zamanlarda gösterilmeyen sevgi ve muhabbetin önemli bir yansıması olan sarılıp kucaklaşma da keza yine bu evrede kendisini daha fazla gösterir. İbnü'r-Rûmî'nin (öl. 283/896) aşağıdaki dizelerinde anlatılmak istenen tam olarak budur:

فَإِذَا كَانَ فِـي الْفِرَاقِ عِنَـاقٌ جَـعَـلَ اللّٰهُ كُـلَّ يَـوْمٍ فِـرَاقَـا

Eğer ayrılıkta (yar ile) kucaklaşma var ise
Öyleyse her günü firkat kılsın bize Hak![284]

Yukarıda firkat kavramına yapılan güzellemeler esasen vuslat mefhumunu yerme gayesi gütmemektedir. Daha ziyade firkat vesilesiyle hâsıl olan bir takım olumlu hissiyat ve edimlere dokunularak teselli aranmış gibidir. Bununla birlikte bazı ediplerin -paradoksal yaklaşımla- bizzat vuslatı hedef alarak zemmettikleri de görülmektedir. Mesela edip İbnü'z-Zencî (öl. 416/1025) sözlerine "*Allah firkatten razı olsun*" şeklinde başlar; ayrılığın güzel taraflarına değindikten sonra ise "*Vuslatın da canı cehenneme*" der ve yüklendikçe yüklenir. İbnü'z-Zencî'ye göre "vuslat" esasen anlık mutluluktur; gerçekte ise uzun süren mutsuzluklara gebedir.[285]

O yüzden bazı edipler henüz hâsıl olmayan firkatin kaygısını duyarak kendi kendilerine şu minvalde telkinlerde bulunmuşlardır: "*Sakın dost ve sevdiklerinle geçirdiğin mutlu zamanlara aldanma, sonu naçar ayrılık acısı olacaktır.*"[286] Bunların dışında, ulemadan pek

[282] Ebû Mansûr, *el-Îcâz ve'l-iʿcâz*, 196.; es-Seâlibî, *el-Letâʾif ve'z-zarâʾif*, 236.; es-Seâlibî, *Hâssü'l-hâs*, 166.
[283] es-Seâlibî, *Tahsînü'l-kabîh ve takbîhu'l-hasen*, 1/34.
[284] Ebû Hilâl el-Askerî, *Dîvânü'l-meʿânî* (Beyrut: Dârü'l-Cîl, ts.), 1/270.
[285] es-Seâlibî, *Tahsînü'l-kabîh ve takbîhu'l-hasen*, 1/34.
[286] es-Seâlibî, *Tahsînü'l-kabîh ve takbîhu'l-hasen*, 1/34.

çok kimse de muhtemel firkat dolayısıyla duyulan keder üzerine beyitler nazmetmiş, vecizeler söylemiştir.

2.10. Dostlukların Sınanması

Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan Hz. Yusuf kıssası dolayısıyla dostların ve kardeşlerin sınanması temasına hem dini hem de edebi kültürde ayrı bir önem ve değer atfedilmiştir. Bazı değerlendirmelere göre en çetin sınav düşmanla değil dostla verilen sınavdır.[287] Bu hakikat, kardeşlerinin ihaneti sebebiyle zindana düşen Hz. Yusuf'un, zindanın kapısına kazıdığı belirtilen bir cümlede gayet güzel özetlenmiştir:

هٰذِهِ مَنَازِلُ الْبَلْوَى وَقُبُورُ الْأَحْيَاءِ وَتَجْرِبَةُ الْأَصْدِقَاءِ وَشَمَاتَةُ الْأَعْدَاءِ.

Bu zindanlar imtihan mahalleri, dirilerin kabristanı, dostlukların mihenk taşı, düşmanlarınsa neşe ve keyif kaynağıdır.[288]

Sınanmadan kurulan dostlukların temelce zayıf olup nihayetinde pişmanlıkla sonuçlanacağına dair çok şey söylenmiştir. Bu manda, *edeb* kitaplarında dostlukların inşa sürecinde nelere dikkat edilmesi gerektiği noktasında çok önemli tavsiyeler yapılmıştır. Bu tavsiyelerin en başında dostluğun sınanması zikredilmiştir. Hatta hakiki manada muhatabı tanımanın ancak sınama yoluyla gerçekleşebileceği [أَوَّلُ الْمَعْرِفَةِ الْاِخْتِبَارُ] ifade edilmiştir.[289] Dolayısıyla sınanmamış bir dostluğu göklere çıkarmanın anlamsız ve yanlış bir tutum olacağı söylenmiştir [لَا تَمْدَحْ قَبْلَ أَنْ تَخْتَبِرَ!].[290]

Keza dostluğun en önemli temellerinden sayılan güven ve muhabbetin de ancak dostluklar sınandıktan sonra teessüs edebileceği belirtilmiştir. Bu hususa dikkat çeken edipler dostluğun inşasında takip edilmesi gereken süreci bir özdeyiş ile şöyle dile getirmişlerdir:

مَنْ لَمْ يُقَدِّمِ الْاِمْتِحَانَ قَبْلَ الثِّقَةِ وَالثِّقَةَ قَبْلَ الْأُنْسِ أَثْمَرَتْ مَوَدَّتُهُ نَدَمًا.

---

[287] Safiyyüddîn el-Halebî, *Ünsü'l-mescûn ve râhtü'l-mahzûn*, 171.
[288] el-Câhiz, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezdâd*, 72.; İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 1/149.; et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 8/39.; el-Hârizmî, *Müfîdü'l-ʿulûm ve mübîdü'l-hümûm*, 527.
[289] İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 1/154.; İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 3/15.; Ebû Hilâl el-Askerî, *Dîvânü'l-meʿânî*, 2/96.
[290] İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 3/22.

> Sınamadan güvenmeye, güvenmeden de muhabbet duymaya kalkan ancak nedamet devşirir.[291]

İhvâniyât kaynaklarında dostların nasıl sınanacağı hususunda da birçok yöntem önerilmiştir. En belli başlılarından biri, kendisiyle dostluk kurulan kişinin önceki ahbaplık ilişkilerine bakmaktır. Muhtemeldir ki onlarla tecrübe edilen menfi veya müspet ilişkiler, sergilenen davranış ve tutumlar yeni dostluklar için de belirleyici olacaktır. Bu, karşı tarafın daha iyi tanınmasına ve ona göre tavır alınmasına olanak sağlayacaktır.[292]

Öfke testi de kurulacak dostluklar için önemli bir kıstas olarak görülmüştür. Çoğu zaman, insanın ahlakını dışa vuran bir nevi turnusol işlevi görür öfke. Kişinin gerçek manada erdem sahibi olup olmadığı bir öfke patlaması anında ortaya çıkabilir. Fudayl b. ʿİyâz dost seçiminde karşı tarafın öfke sınırlarının bilinmesini oldukça önemsemiştir. Hatta bu hususta karşı tarafı kasten öfkelendirerek olabileceklerin gözlemlenmesini dahi önermiştir. Dostluk istikametinde atılacak adım ancak bundan sonra belirlenmelidir.[293] Bu bağlamda Hz. Ömer'in bir kimseyi tanımada ortaya koyduğu prensipler de İslam kültüründe adeta bir düstur olarak benimsenmiştir. Söz konusu prensiplerin zikredildiği aşağıdaki rivayet oldukça manidardır:

> Adamın biri bir hasbihal sırasında Hz. Ömer'e "*Filanca kişi çok güvenilir adamdır, özü sözü birdir*" şeklinde methe koyulur. Hz. Ömer "Birlikte seyahat ettiniz ya da aranızda bir emanet alışverişi oldu mu?" deyince adam "*Hayır*" der. Bunun üzerine Hz. Ömer "*O halde onu övmen doğru olmaz;*" der "*zira sen onu tanımış değilsin. Muhtemelen seni bu kanaate iten onu camide çokça ibadet ederken görmüş olman. Hâlbuki bu (tek başına yeterli) bir ölçü değil!*[294]

Görüldüğü üzere, ancak kendisiyle seyahat edilen, alışveriş yapılan, keza sıkıntıya düşüldüğünde imdada koşan biri, dostluğunu kanıtlamış sayılır. Bu takdirde de böyle bir kimseyi yaşça büyük olması halinde bir baba, küçük olması halinde bir evlat, akran olması halinde ise bir kardeş bilmek gerekir.[295]

---

[291] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 272.; es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 464.; el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb*, 3/891.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 4/363.
[292] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/9.
[293] İbn Müflih, *el-Âdâbü'ş-şerʿiyye*, 3/581.
[294] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/453.
[295] en-Nehrevânî, *el-Celîsü's-sâlihu'l-kâfî ve'l-enîsü'n-nâsıhu'ş-Şâfiî*, 579.

Dostlukları türlü sınavlarla perçinlenmiş kimseleri birbirine düşürmek ise mümkün olmaz. Edebiyat kitaplarında nakledilen aşağıdaki anekdot bunun güzel bir örneğidir:

> Hâtim et-Tâî (ö. 578) ve Evs b. Hârise (öl.?), aralarından su sızmayan iki canciğer dosttu. Bir gün Numân (??), o esnada yanında bulunan arkadaşlarına "*Ben bu iki dostu birbirine düşürebilirim*" deyip akabinde doğruca Evs'in yanına varmış. Ona "*Hâtim, sağda solda kendisinin senden daha üstün olduğunu söylüyor, haberin var mı?*" demiş. Evs hiç tereddüt etmeden "*Allah iyiliğini versin, hakikati söylemiş ya!*" deyip gerekçesini de "*Vallahi ben, karım ve çocuklarım onun köleleri olsaydık bile, o, bir gün içinde hepimizi azat ederdi!*" sözüyle ortaya koymuş.
>
> Umduğunu bulamayan Numân soluğu doğruca Hâtim'in yanında almış. Ona da benzer sözler sarf etmiş. Ancak bu defa da Hâtim "*Valla doğru*" demiş "*Evs kim, ben kim?! Evs'in 10 evladı var ve bunların en kötüsü bile benden kat kat iyidir!*"
>
> Bunu duyan Numân itiraf etmiş: Herhalde yeryüzünde böyle başka iki dost daha yoktur![296]

2.11. Dostların Kaybı

Dostluk edebiyatında dost kazanma sanatı kadar önemli bir diğer konu da "*sahip olunan dostları kaybetmeme*" becerisidir. İnsan, hayatta kaybettiği pek çok şeyin yerine alternatifini, hatta daha iyisini ve yenisini koyabilir. Ama bu, kaybı "*uzuvlardan birinin kaybı*" [297]gibi görülen dost için geçerli değildir.[298] Bu yüzden arkadaşlarını terk etmek suretiyle dostluk hukukunu çiğneyenler, sosyal hayatta mukabele-i bil misil ilkesiyle cezalandırılırlar [اَلتَّارِكُ لِلْإِخْوَانِ مَتْرُوكٌ].[299]

Edipler, ister vefat yoluyla isterse çeşitli nedenlerden ötürü yolların ayrılması şeklinde olsun dostluğun sona ermesini, dolayısıyla bir dostun yitirilmesini büyük bir kayıp olarak görmüşlerdir. İnsanların en zavallısına "dost kazanmayı beceremeyenler" diyen edipler, daha acınası olanları "sahip oldukları dostları da kaybedenler" olarak nitelemişlerdir.

---

[296] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/9.
[297] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 291.; İbn Müflih, *el-Âdâbü'ş-şer'iyye*, 2/175.
[298] el-Mâverdî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, 172-173.
[299] es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 461.; es-Seâlibî, *el-Letâ'if ve'z-zarâ'if*, 144.; el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 535.

Keza Buna dair meşhur Grek filozofu Diyogenes'in (öl. m. ö.412) bir hikmetinde bu tema şöyle işlenir:

> Bir gün meşhur Yunan filozofu Diyogenes'e "*Neden dostların yaşamına duyulan sevinç ve neşe, ölümlerine duyulan hüzün ve kederden daha az olmaktadır?*" diye sorulunca şöyle bir yanıt vermiştir: Çünkü dostum yaşarken birgün onun nasıl olsa öleceğini biliyor olmam sevinç ve neşemi her zaman eksiltmiştir. Buna karşın ölecek olduğunda artık yaşamayacağını bilmem de beni kederden kedere sürüklemektedir.[300]

Vatanından uzakta kalanın gurbeti günün birinde sona erebilir, lakin dostunu yitirenin gurbeti ebedi olup esasen gurbet dediğimiz şey de budur. Dostluk edebiyatının manzum ve mensur kaynaklarında bu temayı işleyen sayısız ibare ve ifade aşağı yukarı şu üslupta tasarlanmıştır: [اَلْغَرِيبُ مَنْ لَيْسَ لَهُ حَبِيبٌ].[301]

"Dost kaybı" mazmunu, muhtevasındaki dramatize dolayısıyla klasik edebiyatta en genel anlamda keder ve sıkıntıların boyutunu anlatmak üzere bir metafor olarak da sıklıkla kullanılmıştır. İnsanın yüreğine en çok dokunan, onu ezen, üzen acı bir realite olarak, tarih boyunca türlü teşbih, tasvir ve üsluplarla anlatılmaya çalışılmıştır dost kaybı. Kaynaklarda buna dair rastladığımız birkaç örnek şöylece sıralanabilir:

- اَلْقَبْرُ أَفْسَحُ مِنَ الْهَجْرِ.
- الْمَوْتُ خَيْرٌ مِنَ الْفَوْتِ.
- غُصَصُ الْفِرَاقِ شَـرٌّ مِنَ السِّيَاقِ؟
- فِرَاقُ الْأَحْبَابِ، سِقَامُ الأَلْبَابِ.
- فِرَاقُ الْحَبِيبِ يُشِيبُ الوَلِيدَ وَيُذِيبُ الْحَدِيدَ.
- حَقُّ الْفِرَاقِ أَنْ تَطِيرَ لَهُ الْقُلُوبُ وَتَطِيشَ مَعَهُ الْعُقُولُ.
- (...) أَطْوَلُ مِنْ يَوْمِ الْفِرَاقِ.
- (...) أَفْظَعُ مِنْ حَرْقِ الْفِرَاقِ.
- (...) أَنْتَنُ مِنْ رِيحِ الْفِرَاقِ.

[300] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 294.
[301] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 1/362.; el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 2/107.

Kuşkusuz, belaların en büyüğü ve yıkıcısı ise, yeri doldurulması mümkün olmayan bir dostun vefat yoluyla kaybıdır.[302] Ahmet b. Hanbel (öl. 241/855) gibi âlimler dostların vefatını geri kalan dostlar için bir zillet başlangıcı olarak nitelerler.[303] Bu nedenle olsa gerek insanoğlunun yakınlarını kaybettiğinde üzüntüsünü belli etmeyip metanet sergilemesi her ne kadar övgüye değer bir haslet olarak görülmüşse de dostlar bundan istisna edilmiştir.[304]

Ayrılık acısını oldukça etkileyici tasvir eden teşbihlerden biri de İbnü'l Esîr'in dostlarına yazdığı bir mektupta geçmektedir. İbnü'l Esîr meşhur eseri *el-Meselü's-sâʾir fî edebi'l-kâtib ve'ş-şâʿir* adlı eserinde teşbih türlerini ele alırken pek nadir görülen müfredin mürekkebe teşbihinde şu örneği verir:

الْفِرَاقُ شَيْءٌ لاَ كَالْأَشْيَاءِ وَصَاحِبُهُ مَيِّتٌ لاَ كَالْأَمْوَاتِ وَحَيٌّ لاَ كَالأَحْيَاءِ وَمَا أَرَاهُ إِلاَّ كَنَارِاللّٰهِ الْمُوقَدَةِ الَّتِي تَطَّلِعُ عَلَى الْأَفْئِدَةِ

> Ayrılık öyle bir şey ki hiçbir şeye benzemez. Ayrılığı tadan ölü gibidir fakat hiçbir ölüye benzemez; diri gibidir fakat hiçbir diriye benzemez. Ayrılık hakkında diyebileceğim tek şey "O, Allah'ın, yüreklere işleyen tutuşturulmuş ateşidir."[305]

2.12. Dostların Düşmana Dönüşmesi

Atasözleri varlığımızda yer alan "*Eski dost düşman olmaz*" hikmetli sözü oldukça idealize edilmiş bir dostluk mefhumunu anlatır. Zira tarihte yaşanmış birçok hadise ve tecrübe dostların da günün birinde düşmanlaşabildiğini hatta kadim düşmanlara kıyasla sonradan düşmanlaşanların daha tehlikeli olduğunu göstermektedir. Dostlukların çok kırılgan bir yapıya sahip olduğunu belirten bilge vezir Büzürcmihr, dostun düşmanlaşmasının düşmanın dost hale dönüşmesinden çok daha kolay olduğunu söyler ve bunun sebebini de şu müteselsil teşbihler üzerinden izah eder:

إِنْفَاقُ الْمَالِ أَهْوَنُ مِنْ كَسْبِهِ، وَهَدْمُ الْبِنَاءِ أَسْهَلُ مِنْ رَفْعِهِ، وَكَسْرُ الْإِنَاءِ أَيْسَرُ مِنْ إِصْلَاحِهِ.

---

[302] Safiyyüddîn el-Halebî, *Ünsü'l-mescûn ve râhtü'l-mahzûn*, 187.
[303] İbn Müflih, *el-Âdâbü'ş-şerʿiyye*, 175/2.
[304] İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 3/20.; es-Seâlibî, *el-Letâʾif ve'z-zarâʾif*, 145.; Keza bk: et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 51.
[305] Ebü'l-Feth Ziyâüddîn Nasrullah b. Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Meselü's-sâʾir fî edebi'l-kâtib ve'ş-şâʿir*, thk. Muhammed Muhyiddîn b. Abdilhamîd (Beyrut: el-Mektebetül-Asriyye, 1999), 1/395.

> Parayı harcamak kazanmaktan; binayı yıkmak inşa etmekten, bir kâseyi kırmak da onu tamir etmekten çok daha kolaydır.[306]

Câhiz ise risalelerinde, zarar verme potansiyeli bakımından "*düşmana dönüşen bir dost*"un, sıradan bir düşmandan çok daha tehlikeli olduğu üzerinde durmuştur. Zira genelde köklü ve samimi dostluklarda en mahrem sırlar dahi paylaşılır, taraflar birbirlerinin tüm kusur ve zaaflarına muttali olurlar. Kin ve nefret duygularının beslediği onulmaz bir "husumet" zuhur ettiğinde bütün bu hususlar, karşı tarafa zarar vermek üzere değerlendirilmeye elverişli birer koza dönüşür. Câhiz, insanoğlunun pençesine düşebileceği bu zafiyeti daha da irdeleyerek şöyle der:

> İnsanoğlu kimi zaman da ilişkinin iyi zamanında dostunda gözlemlediği zafiyetleri, hataları, kusurları belleğine nakşedip saklar ki zamanı geldiğinde bunları o kimsenin aleyhine kullanabilsin.[307]

Her ne kadar bu sözün muhatapları dostluğu hak etmeyen habis ve namert karakterde kimseler olsalar da Câhiz, her hâlükârda tedbirin elden bırakılmamasını öğütlemektedir.

Edipler kaleme aldıkları eserlerde dostluğun düşmanlığa evrilme süreç ve gerekçelerini de irdelemişlerdir. Genel manada dostluk ilişkilerini bu duruma getiren sebepler arasında; muhatabın değer verdiği bazı şeylere değer atfetmeme, muhatabı küçük veya basit görme, umursamama gibi bazı negatif tutumlar sayılmıştır. Hatta Emevî devletinin yıkılmasına neden olan gerekçeler arasında, sayılan bu gibi hususların olduğu bizzat Ebû Müslim el-Horasanî (öl. 137/755) tarafından dile getirilmiştir. Zira gerek Emevî hanedanı gerekse de devlet erkânı, kendilerine sadakatle bağlı dostlarını ihmal etmiş, argo deyimle "çantada keklik" görmüş; onlardaki dostluk ve bağlılık olgusunun hiçbir zaman örselenmeyeceğini düşünerek hata etmiştir.[308]

Belirtilen bu tema, kimi şairlerin beyitlerinde de dile getirilmiştir. Örneğin *edeb* kitaplarında anonim olarak yer alan bir şiirde şair, işaret ettiğimiz bu gibi hususları sitem makamında şöyle dillendirmiştir:

أَتَـرْجِـعُ أَحْـبَـابٌ بِـنَـقْـصٍ وَذِلَّـةٍ وَتَـرْجِـعُ أَعْـدَاءٌ بِـفَـضْـلٍ وَعِـزَّةِ

[306] et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 4/169.; et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 63.; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 7/32.
[307] Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *Resâ'ilü'l-Câhiz*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Mektebetü'l-Hancî, 1964), 1/158.
[308] et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 5/132.; ed-Demîrî, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*, 1/18.

إِذَا كَانَ هٰذَا فِـي الْأَحِبَّةِ فِعْلَكُـمْ فَلَا فَـرْقَ مَا بَـيْـنَ الْعَدَا وَالْأَحِبَّـةِ

Düşman bile lütuf ve keremle dosta dönerken
İhanet ve zilletle adavet eder mi hiç dost?
Buysa şayet dosta muameleniz
Öyleyse yoktur dost ile düşman arasında bir fark.[309]

Önem atfedilen dostlukların sona ermesi, aradaki muhabbet sırrının ortadan kalkması anlamında kadim kültür [بَالَتْ عَلَيْهِ الثَّعَالِبُ] "*o şeyin üzerine tilkiler işedi*" deyimini kullanagelmiştir. Tilkilerin, üzerine çiş yapma ameliyesi "*kutsiyetin ortadan kalkması*" anlamında sembolik bir mana ifade eder ki ihvâniyât bahislerinde de bu temaya hiciv sadedinde sıkça yer verilir. Bu bapta Humeyd b. Sevr'in aşağıdaki dizeleri dikkate değerdir:

أَلَـمْ تَـرَ مَا بَـيْـنِـي وَابْـنِ عَـامِـرٍ مِنَ الْـوُدِّ قَدْ بَالَتْ عَلَيْهِ الثَّعَـالِبُ
وَأَصْبَحَ صَافِـيَ الْوُدِّ بَيْنِي وَبَيْنَهُ كَأَنْ لَمْ يَكُنْ، وَالدَّهْرُ فِيهِ عَجَائِبُ

İbn Âmirle olan dostluğumu görmüyor musun?
Üstüne çiş etti hain tilkiler onun
Hakla yeksan oldu o deruni muhabbet
Devir böyle, hiç etmeyesin hayret![310]

2.13. Dosta Karşı Tedbirli Olma

Edeb kitapları bir yandan bize dostlukların makul düzeyde bir sadakat ve teslimiyet içermesi gerektirdiğini öğütleyen vecize ve anekdotlar aktarırken, diğer yandan yine de ihtiyatın elden bırakılmaması, hatta yakın dostlara karşı daha bir tedbirli olunması gerektiği hususunda tavsiyelerde bulunur.[311] Zira dostlukların tarihi, en çetin husumetlerin, eski bir tarihte tecrübe edilmiş en samimi yakınlıklardan doğabildiği popüler kültürde de ifade edilmektedir:

لَا تَكُونُ الْعَدَاوَةُ الْخَالِصَةُ وَالْبَغْضَاءُ الصَّادِقَةُ إِلَّا مِنْ مَوَدَّةٍ عَظِيمَةٍ وَصَدَاقَةٍ قَدِيمَةٍ.

En büyük husumet ve amansız nefret ancak çok büyük bir sevgi ve kadim bir dostluktan zuhur edebilir.

[309] Hatibzâde, *Ravzu'l-ahyâri'l-müntehab min Rebîʿi'l-ebrâr*, 171.
[310] el-Meydânî, *Mecmaʿu'l-emsâl*, 1/284.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 4/373.; ed-Demîrî, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*, 1/259.
[311] el-Veşşâ, *ez-Zarf ve'z-zurefâ*, 1953, 32.

İslam ahlakçıları ve edipler ise, insanoğlunun karakterindeki değişkenliği ele alırken, Arap linguistlerin tahlillerinden yararlanmayı ihmal etmezler. Onlara göre insanın davranış ve eylemlerine yön veren merkezi organ "kalb"in o güven vermeyen, kararsız ve istikrarsız tabiatı bizzat ismi olan sözcüğün derununda gizlidir. Zira قَلْبٌ sözcüğü قَلَبَ fiilinden türemiştir ki o da "*değiş(tir)mek, vazgeçmek, caymak, ters yüz etmek*" gibi anlamlara gelmektedir.[312] Dostun mahiyetinde gözlemlenen bu radikal değişimin fayda istikametinden zarar istikametine dönüşü sayısız manzum ve mensur anlatıma konu edilmiştir ki, bir güzel örneği *el-Mihlât*'ta yer verilen şu kıtadır:

فَـاحْـذَرْ عَـدُوَّكَ مَـــرَّةً وَاحْـذَرْ صَدِيقَـكَ أَلْـفَ مَـرَّةٍ
فَـلَـرُبَّـمَـا انْقَلَبَ الصَّدِيـقُ فَـكَـانَ أَعْـلَـمَ بِـالْـمَـضَـرَّةِ

Düşmanından sadece bir
Dostundan bin sakın dur
Bakarsın dost, düşman olur
Seni can evinden vurur.[313]

İnsanoğlu öteden beri en samimi dostlukların dahi temelden sarsılıp bozulabildiğini, hatta bazı arkadaşlıkların amansız bir düşmanlığa evrildiğini tecrübe etmiştir. O nedenle olmalı ki, azılı bir düşmanla arayı düzeltmenin, mevcut dostlukları aynı güven düzeyinde sürdürmekten çok daha kolay olduğu söylenmiştir. Mesela ünlü dil âlimi Halil b. Ahmed'in bir teşbihinde bu gerçek şöyle gerekçelendirilmiştir: *Çünkü bir kumaşı yırtmak, dokumaktan çok daha kolaydır*.[314]

Bilindiği üzere yakın dostluklarda taraflar birbirlerinin mahrem bilgilerine, başka kimseyle paylaşmadıkları çok özel sırlara muttali olurlar. Bu aynı zamanda güçlü ve zayıf yanları hususunda tarafların karşılıklı olarak ellerine bir nevi koz vermektedir. İşte kadim dostlukların temeli sarsıldığında ortaya çıkan en büyük risk, bu özel bilgilerin farklı amaçlarla deşifre edilme ihtimalidir. İnsanoğlunun uzun tarihinin en kritik tecrübeleri arasında, ne yazık ki, kadim dostlar arasındaki bilgilerin birer şantaj malzemesine dönüşmesi

[312] İbn Müflih, *el-Âdâbü'ş-şerʿiyye*, 3/568.
[313] *el-Mihlât*, s.48.
[314] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 45.; eş-Şerîşî, *Şerhu makâmâti'l-Harîrî*, 3/189.

de vardır. el-ʿÂmilî, samimiyetsiz dostların, dostluk zamanlarında tecrübe edilen yaşantıları husumet vakitlerinde kullanmak üzere nasıl not edildiğini aktardığı bir dörtlükte şöyle anlatır:

اِحْـذَرْ صَـدِيـقًـا مَـاذِقًـا مَـزَجَ الْـمَـرَارَةَ بِـالْـحَـلَاوَةِ
يُحْـصِـي الذُّنُـوبَ عَلَيْكَ أَيَّـامَ الـصَّدَاقَـةِ لِـلْـعَـدَاوَةِ

Samimiyetsiz dosttan sakın
Çünkü hayrı şerle mezceder
Husumet vakti için
Günahları kaydeder.[315]

Hayatın alt üst oluşlarına dair gerçek yaşam kesitlerinin yer aldığı *edeb* kaynakları, bize, bu konu etrafında şekillenmiş sayısız yaşam tecrübesi sunar. O nedenle gerek selef ulemasından gerekse de hayatın bilgelik pınarından beslenen pek çok güngörmüş zatın, dostlarının şerrinden muhafaza için Allah'a dua ettiği nakledilir. Hepsinin de gerekçesi ortaktır: İnsanoğlu, can düşmanına karşı bir şekilde önlem alabilir, lakin sadakatine bel bağlayarak sırlarını tevdi ettiği dostlarının, ne ölçüde çirkefleşebileceğinden emin değildir.[316] Bu bapta bazı zevatın, bir hayat düsturu olmak üzere, hanesinin kapısına şu gibi yazılar nakşettiği rivayet olunmaktadır:

جَزَى اللّٰهُ مَنْ لَمْ نَعْرِفْهُ وَلَمْ يَعْرِفْنَا خَيْـرًا؛
فَإِنَّنَا مَا أُوتِينَا مِنْ نَكْبَتِنَا هٰذِهِ إِلَّا مِنَ الْمَعَارِفِ.

Kendisini tanımadıklarımızdan da, bizi tanımayanlardan da Hak razı olsun;
Zira başımıza ne geldiyse hep bu tanışlar yüzünden geldi![317]

Bütün bunlardan ötürü, hayata dair yaşam tecrübelerini okurlarıyla paylaşan kadim ulema, ünsiyet, mizaç ve diğer koşullar gibi birtakım sebeplerle hızlı kurulan dostlukların ihtiyatla karşılanması gerektiğine dikkat çekmiş, ayrıca uzun zaman isteyen bu süreçte azami tedbirli olunması tavsiye olunmuştur.[318]

Dostlukların kopuşunda ya da ilişkilerin sona ermesinde en belirleyici faktörün güven istismarı olduğu da anlaşılmaktadır. Bu yüzden eskiler, tam emin olunmadan mutlak teslimiyetin sakıncaları üzerinde çokça durmuşlardır. Güveni test edilmemişlerin yanında

[315] *el-Mihlât*, s.48.
[316] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 62. Keza bk: et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 125.
[317] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 65.
[318] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 4/363.

sergilenen rahatlık kişinin başına sorunlar açabilir. Bu rahatlığı bir nevi "avret" olarak gören Eflâtun'un şöyle dediği rivayet olunmaktadır:

اِنْبِسَاطُكَ عَوْرَةٌ مِنْ عَوْرَاتِكَ، فَلَا تَبْذُلْهُ إِلَّا لِمَأْمُونٍ عَلَيْهِ.

Rahat ve tekellüfsüz hareket etme bir nevi senin mahremin sayılır;
dolayısıyla onu güvenmediğin kimselerin yanında sergileme!

Kişinin, en büyük darbeyi en yakın ve en güvendiklerinden alabileceği teması, emsal ve hikemiyat kültüründe gerekçeleriyle birlikte ele alınmış konulardır. Birkaç örnek vermek gerekirse:

اِحْذَرْ مَنْ تَأْمَنُهُ، فَوَدَائِعُ النَّاسِ لاَ تَضِيعُ إِلاَّ عِنْدَ الثِّقَاتِ.

Asıl güvenip bel bağladıklarına karşı temkinli ol.
Zira emanetler (sırlar) mutlak itimat ettiğin kimseler nezdinde heder olur. [319]

قَـلَّ مَنْ يُؤْذِيكَ إِلاَّ مَنْ تَعْرِفُهُ.

Kişi cefayı oldum olası "tanıyorum" sandıklarından görür.[320]

Kişinin etrafını çevreleyenlere alabildiğine toleranslı ve verici oluşu da etrafında menfaatçi kümelenmelere yol açabilir. Kişi, takınacağı tedbir tavrı ile bu hususta bazı suiistimallerin önünü alabilir.[321]

2.14. Dostluğun Birçok Şey İçin Kriter Olması

Dostluk üdeba, ulema ve hükema tarafından insanların sahip olduğu bazı erdem ve meziyetleri saptamada adeta bir mihenk taşı gibi görülmüştür. *Edeb* kaynaklarında ulema ve üdebaya nispetle rivayet olunan ve bir tür karakter tahlili addedebileceğimiz özlü sözlerde, kişinin dostluk mefhumuyla ya da dostlarıyla olan alakasının öne çıkarıldığı dikkat çekmektedir. Buna göre bir kimsenin ahlak ve karakteri üzerine yapılacak değerlendirmelerin hareket noktalarından biri de o kişinin "dostluk" aynasındaki yansımalarıdır.

Örneğin ulemadan bazısı, bir kimsenin "akıl" ve "izan" seviyesini, o kimsenin dostlarına karşı muamelesi üzerinden ölçülmesi gerektiğini söylemiştir. Keza bu kimsenin dindarlık, nezaket, vefa, hayırseverlik gibi diğer durumları da dostlarıyla olan ilişkileri üzerinden

[319] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/23.
[320] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/23.; Hatibzâde, *Ravzu'l-ahyâri'l-müntehab min Rebîʿi'l-ebrâr*, 173.
[321] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/21.

tanımlanacak, İslam'ın itibar ettiği bir akla sahip olup olmadığı da buna göre hükme bağlanacaktır.[322] Aynı şekilde kişinin akıl kıtlığı da yine dostluk teması üzerinden değerlendirilebilmektedir. Mesela Fudayl b. ʿİyâz bir kimsenin budalalığını dostluk ilişkilerindeki sayısal duruma endekslemiştir. Ona göre bir kimsenin çok fazla dostu ya da ahbabı olduğunu söylemesi tipik bir budalalık alametidir.[323]

Bu yaklaşım, söz konusu şahsın bir zahit olması dolayısıyla ilk planda kişisel olduğu izlenimi vermekteyse de esasen dostluk tecrübesi uzun zaman gerektiren, fedakârlık isteyen hatta kimi durumlarda travmatik sonuçlar doğuran bir süreç olduğundan, salt nicelik ile övünüp avunmak çoğu zaman ilgili şahsın basitliğinin bir işareti olarak değerlendirilebilir.

Makamât sahibi Muhammed el-Harîrî (öl. 516/1122) ise insanın kemalata ermesini üç esasa bağlamıştır ki bunların başında da insanın erdem sahibi dostlarıyla yapacağı sohbet gelmektedir. Kişi bu sayede ahlaken olgunlaşıp kötü hasletlerden sıyrılabilir.[324]

İbnü'l-Enbârî'ye (öl. 328/940) göre de bir kimsenin asalet ve alicenaplığının iki göstergesinden biri memleketine olan hasreti, diğeri ise dostlarına karşı özlemidir.[325] Gerçekten de her iki hususiyet, özü itibariyle vefa, sorumluluk, fedakârlık gibi doğrudan asaletle ilişkilendirilebilecek niteliklerdir.

Yaşamı gerçek manada değerli kılan şeyin dostluk olduğunu saptayan şahsiyetlerden biri de siyasi ve askeri deneyimlerinin yanı sıra sosyal hayata dair derin tecrübelere de sahip meşhur Sasani veziri Büzürcmihr'tir. Bu büyük devlet adamına göre, şayet kişinin, sorunlarını istişare edeceği, sıkıntıya düştüğünde uğruna malını ve canını feda edebileceği bir dostu yoksa, o kişi kendisini gerçek manada yaşıyor görmemelidir. Zira dostluk gibi, hayatı anlamlı kılan büyük bir nimetten mahrum olan kimse bir nevi ölü mesabesindedir.[326]

Dostluk ilişkisi, insanın sahip olduğu ahlak ve erdemlere işaret edebileceği gibi karakterindeki defoları dışarıya vurması bakımından da hayli önemlidir. Kişinin arkadaşlarını

[322] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 260.
[323] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/22.
[324] el-Gazzî, *Âdâbü'l-ʿişre ve zikri's-suhbe ve'l-uhuvve*, 38.
[325] el-Gazzî, *Âdâbü'l-ʿişre ve zikri's-sohbe ve'l-uhuvve*, 57.
[326] Şeyho, *Mecâni'l-edeb fî hadâʾıkı'l-ʿArab*, 2/108.

hesaba çekmesi, güven üzerine kurulu sahici dostluğa aykırı olduğundan alçaltıcı bir haslet olarak görülmüştür.[327] En kötüsü ise, statü bakımından yukarıda olanlara tevazu gösterip müdahanede bulunmak, buna karşın dostlarını zelil ve küçük düşürecek davranışlardan geri durmamaktır.[328]

Hangi din ve meşrebe sahip olunursa olunsun, mutluluk insanoğlunun hayatta peşinde koştuğu hedeflerden biridir. Şehir hayatının insan tabiatını yozlaştıran türlü hile ve desiselerinden uzak bir yaşam süren bedeviler Müslüman kültürün önemli bir parçasını temsil ederler. Onların bozulmamış saf tabiatı, hemen her konuya dair söylediklerinin medeniyet merkezleri olan şehrin sakinleri tarafından dikkate alınmasını sağlamıştır. Örneğin konuyla bağlantılı olarak, kendisine gerçek saadetin ne olduğu sorulan bir bedevinin yanıtında, mutluluğun kriteri olarak "dostlarla birlikte olma"nın sayılması, onun garazsız ve ivazsız bakış açısının net bir yansımasıdır:

(اَلسُّرُورُ هُوَ) الْكِفَايَةُ فِي الْأَوْطَانِ وَالْجُلُوسُ مَعَ الْإِخْوَانِ.

Mutluluk kendi vatanında yetinmek
ve dostlarla hemhal olup hasbihal etmektir.[329]

Keza gerçek dostlara sahip olma, Yunan filozoflarına nispetle aktarılan "*gerçek mutluluğun nerede olduğu*"na dair verilen edebi ve belağı cevaplar listesinde de baş sıralarda yer almaktadır.[330] Yine anonim olarak zikredilen nice sözde de, kişiyi, eskilerin tabiriyle "vahşet" yani yalnızlık duygusundan kurtaracak yegane şeyin dostluk olduğuna açık vurgular yer almaktadır.[331]

Sağlıklı dostluk ilişkileri geliştirme, şaşırtıcı biçimde, kişisel günahların yanı sıra, belirli statüde bulunan kimselerin bu günahlarının bağışlanmasına da aracılık etmektedir. İşlenen günahların kefaretinin iyilik yapmak olduğu prensibi başta Hz. Peygamber olmak üzere âlimler tarafından da dile getirilmiştir. Gazzâli gibi bazı âlimler ise, yapılacak iyiliğin de işlenen suça ya da günaha muvazi olmasının lüzumuna dikkat çekmiştir. Câʿfer es-Sâdık'a göre ise, hususan sahip oldukları güç ve yetkiyi kullanarak hata ve günahlara

[327] es-Seâlibî, *eş-Şekvâ ve'l-'itâb ve ma vaka'a beyne'l-hillân ve'l-eshâb*, 76.
[328] Ebû Mansûr, *el-Îcâz ve'l-iʿcâz*, 117.
[329] el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 2/132.
[330] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 1/249.
[331] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 4/376.

sürüklenen kudretli devlet adamlarının cürümlerini affettirebilecek şey "*dostlara ihsan*"dan başkası değildir:

كَفَّارَةُ عَمَلِ السُّلْطَانِ اَلْإِحْسَانُ إِلَى الْإِخْوَانِ.

Sultanın icraatlarının kefareti, dostlara iyilikte bulunmadır.[332]

Cesaret ve korkaklık yalnızca savaş meydanlarında görebileceğimiz duygu ya da davranış durumları değildir. Müspet veya menfi şekilleriyle sosyal ilişkilerin her düzeyinde sergilenebilir tutumlardır. Adresini şaşırmış bir cesaret, övgüyü hak eden bir davranış olmaktan çıkarak yerilmeye müstahak bir kusur haline bürünür. Nitekim Hz. Ali'nin "*Korkaklık nedir?*" sorusuna oğlu Hasan'ın verdiği yanıtın muhtevasında, dosta yönelik cesaretin hoşgörüsüzlüğe, anlayışsızlığa ya da kelimenin tam anlamıyla "cüretkârlık"a dönüşü söz konusudur:

الْجُرْأَةُ عَلَى الصَّدِيقِ وَالنُّكُولُ عَنِ الْعَدُوِّ.

(Korkaklık) dosta karşı cüretkâr, düşmana karşı ise yüreksiz olmaktır.[333]

Klasik *edeb* kitaplarında hakiki manadaki cömertliğin kriteri de dost ve ahbaba gösterilen lütufkâr muameleler üzerinden tayin edilmiştir. Bir kimsenin cömert olup olmadığı bir meclisteki tutumundan ya da birkaç bonkörlük örneği sergilenerek belirlenebilecek bir şey değildir. Zira cömert görünebilme gayesiyle insanların huzurunda ikramda bulunan nice pintiler vardır. Hâlbuki asıl cömertlik; dostlara zor zamanda ihsanda bulunma, yokluklarında ailelerine kol kanat germe, hatta vefatları sonrasında dahi geride bıraktığı yetimlerine karşı ihsan perver olmakta yatmaktadır.[334]

İslami kaynaklarda tevfîk (التوفيق) ve hizlân (خِذْلَانٌ) sıklıkla işlenmiş bir ahlaki, edebi ve felsefi bir düalitedir. "*Tevfîk*" Allahu Teâlâ'nın insanın fiillerini sevdiği ve razı olduğu şekilde kılması olarak tanımlanırken[335] bunun zıddı olan "*hizlân*" ise Allah'ın kulu kendi haline bırakıp, sevdiği ve razı olduğu işleri yapma hususunda onu yardımsız bırakması

[332] et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 7/52.; er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/221.; ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 5/163.;el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 1/244.

[333] en-Nehrevânî, *el-Celîsü's-sâlihu'l-kâfî ve'l-enîsü'n-nâsıhu'ş-Şâfîî*, 578.; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 186.; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-Muhâdarât ve'l- Muhaverât* (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2004), 404.

[334] Safiyyüddîn el-Halebî, *Ünsü'l-mescûn ve râhtü'l-mahzûn*, 171.

[335] Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *et-Taʿrîfât* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1983), 1/69.

şeklinde tanımlanmıştır.[336] Dolayısıyla Müslümanlar nezdinde bir kimsenin, Allah'ın yardım ve desteği olan tevfîkine nail olması; keza yüzüstü bırakılmak şeklinde tarif edilebilecek olan hizlana duçar olmaktan kurtulması son derece önemlidir. Konumuza bağlarsak, ulema ve üdeba nezdindeki tipik hizlân alametlerinden biri de kişinin dostu olarak bildiklerinin bir zaman sonra düşmana dönüşmesidir.[337] Gerçekten de esasen dostlar, kişinin bu hayattaki sırdaşları, kendisini en iyi tanıyanlar, sırtını dayayıp güvendiği ünsiyet ve neşe kaynaklarıdır. Tüm bu nimet ve güzelliklere sahip olanların bir nikmet ve husumet vesilesine dönüşmeleri, kuşkusuz kişinin hemen her şeyini yitirmesine denk gelebilecek büyük bir talihsizliktir.

2.15. İhvâniyât Kültüründe Tavsiye ve Öğüt

Hiç kuşkusuz İslam kültürünün ve dini yaşantının önemli yansımalarından biri de öğüt ve nasihat olgusunun sosyal hayatın hemen her alanına sirayet edecek şekilde yayılmış olmasıdır. Her şeyden önce İslam, müntesiplerine, sahip oldukları bilgi ve tecrübeyi cimrilik etmeden paylaşmalarını bir sorumluluk olarak onların omuzlarına yüklemiştir. O nedenle birçok ilim dalı ve disiplin, az veya çok öğüt içeren ürünler vererek bir taraftan dini sorumluluklarını yerine getirmiş, diğer taraftan toplumun eğitilmesine katkı sağlamışlardır.

Kuşkusuz bunların en başında da muhtevasındaki sayısız öğüt ve tavsiyeleriyle edebiyat eserleri gelmektedir. Klasik Arap edebiyatının hemen her türünde telif olunan bu kaynaklarda, bir kısmı Müslüman ilim adamlarınca bir kısmı ise gayri Müslimler tarafından ifade edilmiş muazzam miktarda tavsiye cümlesine rastlamak mümkündür. Bu bağlamda Fadime Kavak'ın *Klasik Arap edebiyatında tavsiye kültürü* adlı çalışmasının konuyu etraflıca ele aldığına işaret etmek gerekir.

Esasen, klasik *edeb* kaynaklarında yer alan dostlukla ilgili vecize, anekdot, şiir vb. yazı ürünlerine bakıldığında, bunların zaten doğrudan ya da dolaylı olarak bir nasihat anlamı taşıdığı dikkati çekmektedir. Bununla birlikte, bazı tavsiyelerin hususan emir ve nehiy

[336] Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyyât*, thk. Adnân Dervîş (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 1/310.
[337] el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 34.

siygalarında dizayn edilmiş olması ise, hem verilmek istenilen mesajı daha güçlü kılmış hem de öğüt verme geleneğinin tipik bir tezahürünü ve yansımasını oluşturmuştur.

Klasik Arap edebiyatında dostlukla ilgili yapılan öğütlere bakıldığında bunların salt felsefi düşünceler olmaktan çok, pratik hayata ilişkin yönü ağır basan, bireylerin sosyal hayatta her daim karşılaşabilecekleri meselelere somut çözümler öneren hayat tecrübesi aktarımları oldukları dikkat çeker. Örneğin, Müslümanlar nezdinde manevi lider şahsiyetlerden biri kabul edilen Muhammed el-Bâkır'ın (öl. 114/733) aşağıdaki öğüdü, bazı lafız farklılıkları ile *edeb* kitaplarının hemen pek çoğunda zikredilmiştir. Muhtemelen bunun nedeni, metnin gerek içerik gerekse de üslup, fesahat ve belagat açılarından son derece sanatkârane dizayn edilmesinden kaynaklanmaktadır:

> عَلَيْكَ بِصُحْبَةِ مَنْ إِنْ صَحِبْتَهُ زَانَكَ، وَإِنْ خَدَمْتَهُ صَانَكَ، وَإِنْ نَزَلْتَ حَاجَةً مَا بِكَ أَعَانَكَ، وَإِنْ سَأَلْتَهُ أَعْطَاكَ، وَإِنْ تَرَكْتَهُ بَدَاكَ، إِنْ رَأَى حَسَنَةً أَظْهَرَهَا أَوْ سَيِّئَةً سَتَرَهَا.
>
> Öyle biriyle dost ol ki, onunla ettiğin arkadaşlık seni süslesin; yaptığın iyilik nedeniyle seni koruyup kollasın, bir ihtiyaçla kapısına vardığında imdad etsin; istediğinde versin; ihmal edince yine çıkıp gelsin; sende gördüğü iyiliği ansın, kötülüğüyse hiç görmemiş saysın.[338]

Edeb kaynaklarının birçoğunda, hususan da emsal literatüründe, kadir kıymet bilmeyen kimselerle dostluğun sürdürülmemesi gerektiğine dair öğütler pek çoktur. Bunlardan mesela birinde, tarafların karşılıklı olarak birbirine kıymet vermeleri gerektiği teması işlenmiştir. Şöyledir vecize:

> لاَ تَصْحَبْ مَنْ لاَ يَرَى لَكَ مِنَ الحَقِّ مِثْلَ مَا تَرَى لَه!
>
> Senin ona verdiğin kıymeti senden esirgeyenlerle dostluk etme![339]

Bu bapta yer alan bazı örneklerde ise, verilen bir öğüdün daha tesirli ya da caydırıcı olması için zaman zaman üslubun sertleştiği de görülebilmektedir. İyiliklerin istismarı, ihanet, vefasızlık, kendini kullandırma gibi dostluk hukukuna ait ihlallerin can yakıcı olduğu kimi durumlara ilişkin öğütlerde bu üslubun tesirli ifadesine tanık olabiliriz. Buna dair ağır bir örnek, dost bilinen kimselerce suistimal edilen birine yapıldığı izlenimi veren şu öğüttür:

---

[338] Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *Kitâbü'l-hayevân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.), 7/88.; er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/7.; eş-Şerîşî, *Şerhu makâmâti'l-Harîrî*, 1/465.

[339] İbn Sellâm, *Kitâbü'l-emsâl*, 1/111.; el-Meydânî, *Mecmaʿu'l-emsâl*, 2/248.

إِنَّ لِكُلِّ قَوْمٍ كَلْبًا، فَلَا تَكُنْ كَلْبَ إِخْوَانِكَ!

Her topluluğun bir köpeği vardır. Sen sen ol, kimsenin köpeği olma![340]

Dostlukların muhafazası için yapılan önemli tavsiyelerden biri de ilişkilerde ölçüyü kaybetmemektir. Türkçemizdeki "*Fazla muhabbet tez ayrılık getirir*" atasözünde de belirtildiği üzere, gereğinden fazla görüşme, lüzumundan fazla ziyaret, teveccüh, iltifat, samimiyet, şaka vb. hususlar zaman içerisinde dostane ilişkilere halel getirebilmektedir.

İnsan psikolojisi üzerine yapılan bazı kadim tespit ve değerlendirmelere göre, insanoğlu, tabiatı icabı kendisine yakın olmaya çalışan kimseden uzaklaşmaya, buna karşın kendisine uzak durmaya çalışan kimseye de yakın olmaya meyyaldir.[341]

Bazı mühim edip ve yönetici şahsiyetlerin, kendi hayat deneyimlerinden yola çıkarak bulundukları öngörüler de dostluk ilişkilerini temellendirmede önemli birer tavsiye örneği olarak *edeb* kitaplarında yerini almıştır. Mesela, tecrübe edilmiş olduğu anlaşılan bir tavsiyeye göre, yeni tanışılan bir kişiyle ilişkinin dostluk düzeyine taşınıp taşınamayacağını anlamanın bir yolu da içimizdeki sese kulak vermektir. Şayet bize herhangi bir zararı ya da kötülüğü dokunmadığı halde, birine nedensiz olarak antipati duyuyorsak, bu noktada önerilen, o ilişkiyi daha fazla ileri götürmemektir. Bunun aksine, bize bir iyiliği dokunmadığı halde yine de birine bir sempati duyabiliyorsak, bu da o kimseyle bir dostluk temeli atılabileceğinin emaresidir.[342]

Dostluk hukukunun muhafazasına dair yapılan öğütler arasında, kendini karşı tarafın yerine koyma (empati) hasleti de bulunmaktadır. Bu bapta özellikle dostların yokluğunda sarf edilecek sözlere dikkat edilmesi üzerinde durulmuştur. Bunun güzel bir örneği İbn Abbas'ın, talebesi Mücâhid'e yaptığı şu öğüttür:

> Gıyabında dostun tarafından nasıl yâd edilmek istersen sen de yokluğunda onu o şekilde an. Kendinde mazur görülmesini istediğin kusurları da, sen de onda mazur gör![343]

[340] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/19.
[341] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/21.
[342] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/34.
[343] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/365.

Konu üzerinde daha ziyade durularak, dostlar gıyabında menfi değil müspet konuşmalar yapılması erdemli kişiliğin göstergesi sayılırken, aksi bir durum tipik nifak alameti addedilmiştir.[344] İmam Gazzâlî, *İhyâ*'da Hz. İsa'ya dair bu durumu örnekleyen bir anekdot zikreder. Şöyledir:

> Rivayete göre Hz. İsa ile çevresindeki yakın dostları arasında şöyle bir diyalog geçmiş:
> Hz. İsa: Rüzgâr, uyuyan bir kardeşinizin üzerini açsa ne yaparsınız?
> Ashabı: Üzerini örter kapatırdık elebette.
> Hz İsa: Bana kalırsa bunu yapmaz, ayrıca bir de avret yerlerini de açardınız!
> Ashabı: Sübhanallah! Böyle bir pervasızlığı kim gösterir, ey Allah'ın Resulü?!
> Hz. İsa: Neden şaşırıyorsunuz ki? Bir kardeşiniz hakkında kötü bir şey duyduğunuzda onu sağda solda ballandıra ballandıra anlatmıyor musunuz? Emin olun bu çok daha kötü![345]

Çoğu insan hata ve kusurlarının doğrudan yüzüne söylenmesinden pek hoşlanmaz. Tenkit edilmek nefse ağır geldiğinden bu gibi durumlarda hoş karşılanmaz genelde savunmaya geçilerek bir reaksiyon verilir. Ancak şurası bir gerçek ki, açık yüreklilikle, çekinmeden nasihatleşebilmek her şeyden önce dostluk bağlarının kuvvetini, mabeyindeki muhabbetin koyuluğunu gösterir. Tam tersine, yapılan nasihate tahammül gösterememek ilişkinin sığlına ve taraflar arasındaki muhabbetin zayıflığına bir işarettir.[346]

2.16. Dostluğundan Sakınılması Gerekenler

Edebiyat kitaplarında dostlara ilişkin ele alınan önemli temalardan biri de dostluklarından sakınılması gereken kesimlere ilişkin öğüt listeleridir. Bunların çoğu bir babanın oğluna ya da bir bilgenin tilmizlerine nasihati kabilinden peş peşe sıralanmış cümleciklerden oluşur. Mesela bir örneği Hz. Ali'nin oğluna yaptığı şu tavsiyelerdir:

[344] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/372.
[345] el-Gazzâlî, *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*, 2/178.
[346] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/370.

> Ey oğul! Sen sen ol ahmakla dostluk kurayım deme; zira yardım edeyim derken zarar verebilir. Pintiyle de arkadaşlık etme; en muhtaç olduğun zamanda yanından uzaklaşır. Hele namerdi hiç semtine yanaştırma; tek kuruşa satar seni. Yalancıya gelince, o da seraptan farksızdır: uzağı yakın, yakını uzak gösterir.[347]

Dostluğundan kaçınılması gereken kimselerin en başında yalancıların olduğu gerek *edeb* kitaplarında gerekse ahlakiyat kitaplarında ortak bir görüş olarak dile getirilmiştir. Ne var ki bazı filozoflar hayatın gerçeklerini de göz önünde bulundurarak bu türden kimselerle yaşanılabilecek olası arkadaşlıklar için de tavsiyelerde bulunmayı ihmal etmemişlerdir. Böyle kimselerle kurulan dostluklarda bilinmesi gereken temel husus "*hiçbir surette sözlerine itibar edilmemesi*" gerektiğidir. Bununla birlikte, bu düşünce karşı tarafa açık seçik, hatta üstü kapalı olarak dahi söylenmemelidir. Zira bu kabil uyarılar, kin ve nefret doğar doğurmakla kalmaz, muhatabın yalancılıkta ısrarına sebebiyet verir.[348]

Ali b. Ebi Tâlib, "facir" kimselerle dostluk kurmayı sosyal ilişkilerdeki kritik hatalardan biri olarak görür ve gerekçesini de şöyle izah eder:

> (Fücur ehli) en kötü ve çirkin şeyleri dahi olabildiğince iyi ve güzel göstermeye gayret eder. Böylece çevresindekilerin de o tür işlerden nasipleri olsun. Böyleleriyle beraber olmak, kötülüklere iştirak edilsin veya edilmesin, bir zaman sonra kişinin adını lekeler.[349]

Kaprisli kimselerin yanı sıra, sosyal ilişkilerde problemli olduğu müsellem sakil, melül, kasavet küpü vb. mizaçlı insanlarla dostluk kurmak da tavsiye olunmamıştır. Bunlardan özellikle sakîl tipolojisi, klasik Arap edebiyatı ve mizahındaki önemi dolayısıyla, tezimizde ihvâniyât çerçevesinde müstakil olarak ele alınmıştır.[350]

Kabile hayatı süren ve yaşadıkları çetin koşullar sebebiyle derin tecrübelere sahip olan bedevilerin, dostluk üzerine söyledikleri de edebiyat kaynaklarında özenle kaydedilmiştir. Nitekim bir bedevi kadının dostluk ilişkileri bağlamında oğluna yaptığı bir öğüdü içeren aşağıdaki satırlarda, müfrit sevgi besleyen kimselerden uzak durulması gerektiğine ilişkin teşbih yüklü bir tanım yapılmıştır:

---

[347] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 1/405.
[348] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 183.
[349] İbn Kuteybe, *'Uyûnü'l-ahbâr*, 3/90.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 4/361.
[350] İbn Kuteybe, *'Uyûnü'l-ahbâr*, 3/89.

> Yavrucuğum, sakın ola, sevgide ölçüyü kaçıran adamlarla arkadaş olma! Bu gibilerin dostluğu rüzgâr gibidir. Bir bakmışsın yerinde yeller eser.[351]

Acele alınan kararlar doğrultusunda hareket etmenin çoğu zaman kişiye zarar verdiği bilinmektedir. Bu kararlarda en etkili olan hususlardan biri ise kuşkusuz suizandır. Birçok samimi dostluk suizandan nasibini alarak sonlanmıştır. Buna dikkat çeken ilim ve hikmet erbabından İbnü'l-Mukaffaʿ etrafındaki kimselere bir taraftan dostluk ilişkilerinde güdülmesi gereken siyaseti, diğer taraftan dostluğundan kaçınılması gereken insanları tarif ederken bu özelliklere dikkat çekmiştir:

> Bir gün bir dostunu düşmanınla yan yana görecek olursan sakın bu duruma şaşırma! Zira "dostum" dediğin bu şahıs için iki ihtimal söz konusudur: Ya ona tam manasıyla güveniyorsundur ki bu durumda düşmanınla yakınlaşması senin adına bir fırsat olur. Bu yolla düşmanından gelebilecek şerleri def ettiğin gibi, sendeki zafiyet ve kusurları da setredersin. Ya da bu şahıs, senin nezdinde güvenilir biri olmaktan uzaktır. Bu takdirde de düşmanınla ha kol kola girmiş ha girmemiş, ne fark eder?![352]

Birçok dostluğun başlayıp güçlenmesine zemin hazırlayan faktörlerden biri de dindarlık olgusudur. Bu olgu, kişiler arasında güven duygusunun pekişmesinde önemli bir dayanak noktasıdır. Hatta İslami kültür ve gelenekte, iyi bir dostta bulunması gereken en temel özelliğin dindarlık olduğunun altı çizilmiştir. Bununla birlikte meseleyi biraz da hayat tecrübesi üzerinden değerlendiren kimi âlimler dindarlığın her zaman iyi dostluklar için mutlak bir şart olmadığını, bu noktada aslolanın "geçimlilik" ve "adap" olduğunun altını çizmişlerdir. Mesela Fudayl b. ʿİyaz, büyük günahlara bulaşmış geçimli bir günahkârla dostluğu, huysuz ve geçimsiz bir âbidle dost olmaya tercih etmiştir. Zira iyi geçimli kimse, günahkâr da olsa insanlar nezdinde sevilip sayılır, yaptığı birçok hata hoş karşılanır. Hâlbuki kişi hem âbid ve zahit olup hem de huysuz ve geçimsiz olursa insanların nefretini kazanmaktan başka eline bir şey geçmez.[353]

Dostluğundan uzak durulması gerekenlerden biri de ilişkilerinde istikrarsızlık sergileyen, halk ağzıyla "yanar döner" karakterdeki kimselerdir. Bunların en büyük özelliği duygu, davranış ve düşüncelerinde bariz tutarsızlıklarının olmasıdır. Ne gerçekte sevdikleri ne

---

[351] İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 3/89.
[352] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/21.
[353] ez-Zemahşerî, *Rebîʿü'l-ebrâr*, 2/209.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 2/227.; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 127.

de sevmedikleri bellidir. Bu noktadaki dengesizlikleri sebebiyle kendileriyle dostluk kurdukları kişileri psikolojik bakımdan epeyce hırpalarlar. O nedenle "*Yüz inatçı ve serkeş adamla baş etmeyi renkten renge giren bir kaypakla baş etmeye tercih ederim*" denilmiştir.[354] Klasik Arap edebiyatında bu türden kimselerin muhabbeti "gölgeye" dostlukları ise "bukalemuna" benzetilerek zem makamında şu gibi teşbihler yapılmıştır:

مَوَدَّتُهُ مُتَنَقِّلَةٌ كَتَنَقُّلِ الْأَفْيَاءِ وَأُخُوَّتُهُ مُتَلَوِّنَةٌ كَلَوْنِ الْحِرْبَاءِ.

Bi karardır muhabbeti, gezer durur gölge gibi
Renkten renge dostluğu da, bukalemun misali.[355]

2.17. Kötü Dost

İhvâniyât literatürünü oluşturan *edeb* eserlerinde gerçek dostun tarifi, özellikleri ve meziyetleri kadar kötü dostların nitelik ve kusurlarından da çokça bahsedilmiştir. Kaynaklarda kötü dostu tanımlamak üzere kullanılan en yaygın iki terim (الشَّرِّ) جَلِيسُ السُّوءِ ve (الشَّرِّ) إِخْوَانُ السُّوءِ terkipleridir. Bu terkipler başka görünümler de alabilir. Nitekim Hz. Ali, kendisiyle geçinebilmek için gayri tabii, yapmacık davranışlar sergilemek zorunda kalınan kimseleri en beter dost zümresi olarak tanımlayarak şöyle demiştir:

شَـرُّ الْإِخْوَانِ مَنْ تُكُلِّفَ لَهُ.

En beter dost, kendisine yapmacıklı davranılan kişidir.[356]

En genel anlamıyla, kötü dost ile kastedilen, kişiye maddi ve manevi bakımdan zarar veren, dostluğun en temel hukukunu fütursuzca çiğneyen kimsedir, denilebilir. Hz. Peygamber de kötü dostla hemhal olmayı *körük üfüren* kimseyle oturup kalkmaya benzetmiştir. Böylesi arkadaşlıklardan mutlaka bir zarar görülecek olup, en azından kişinin üzerine kötü bir kokunun sineceği belirtilmiştir.[357] Kötü arkadaşın, dostu üzerindeki olumsuz tesirinin "koku" kavramı üzerinden anlatımı klasik edebiyatta sık rastlanan bir usuldür. Nitekim bir teşbih şöyledir mesela:

صُحْبَةُ الْأَخْيَارِ تُورِثُ الْخَيْرَ، وَصُحْبَةُ الْأَشْرَارِ تُورِثُ الشَّرَّ،
كَالرِّيحِ إِذَا مَرَّتْ عَلَى النَّتَنِ حَمَلَتْ نَتَنًا، وَإِذَا مَرَّتْ عَلَى الطِّيبِ حَمَلَتْ طِيبًا.

[354] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/27.
[355] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/26.
[356] İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 3/255.; et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 8/11.; et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 61.
[357] el-Buhârî, *el-Câmiʿu's-sahîh*, 3/63.

> İyi kimselerle dostluk iyilik, kötü kimselerle dostluksa kötülük getirir. Tıpkı rüzgâr gibi ki mezbeleliğe rast gelince taşıdığı pis koku, misk çarşısına rast geldiğindeyse taşıdığı hoş koku olur.[358]

Kötü dostların çevrelerinde olanları etkisi altına alışı başka ilginç teşbihler üzerinden de anlatılmıştır. "Yanan ağaç" motifi bunlardan biridir:

> إِخْوَانُ الشَّـرِّ كَشَجَرَةِ النَّارِ يُحْرِقُ بَعْضُهَا بَعْضًا.
>
> Kötü dostlar yangın yerinde alev almış ağaçlara benzer. Her biri yanı başındaki ağacın yanıp kül olmasına sebebiyet verir.[359]

Yukarıda geçen koku ve ateş temalı her iki teşbihten de anlaşıldığı üzere, mümkün mertebe kötü dostlar ile araya mesafe koymak gerekir. Bu bağlamda önemli ihvâniyât bahislerinden biri de kötü arkadaştan, komşudan ya da çevreden uzaklaşmak üzerinedir. Buna dair yaşanmış hayat tecrübeleri de nevadir kültürünün bir parçasını oluşturur. Abbasi ihtilalinin simge isimlerinden Ebû Müslim el-Horosânî'ye nispet edilen aşağıdaki anekdot konuya dair güzel bir örnektir:

> Rivayete göre yakın dostlarından biri Ebû Müslim el-Horosânî'ye kusursuz bir yarış atı hediye etmişti. Ebû Müslim o sırada yanında bulunanlara "*Bu at en iyi ne iş görür?*" diye sormuş. İçlerinden biri "*Ömrünüz uzun olsun efendim, demiş, Zât-ı âliniz onun sayesinde sevdiğinize ulaşır sevmediğinizden uzaklaşırsınız*". Bir diğeri söz alıp "*Efendim, demiş, böyle bir hediye yalnızca Halife hazretlerine takdim edilebilir ki böylece Halife-i Rûyi Zemin hiç kimsede olmayan bir şeye sahip olmuş olur.*" Ebû Müslim "*Anlaşılan benim düşündüğüm hiçbirinizin aklına gelmemiş*" deyince "*En iyisini emirimiz bilir*" deyip merakla ne düşündüğünü söylemesini beklemişler. O da şunu söylemiş: Böyle kusursuz bir atın sırtına, ancak kötü komşudan ve ikiyüzlü dosttan hızla uzaklaşmak için binilir.[360]

Klasik fabl türünün en zengin örneklerinin yer aldığı *Kelile ve Dimne* vb. eserlerde kötü ve iyi kimselerle kurulan dostluk ilişkisi dostlukların sonuçlarının nereye varacağına dair

---

[358] Ebû Muhammed (Ebû Amr) Abdullah İbnü'l-Mukaffaʿ, *Kelîle ve Dimne* (Bulak: el-Matbaâtü'l-EmîriyYe, 1936), 152.; et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 5/34.; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 7/119.

[359] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 272.

[360] Safiyyüddîn el-Halebî, *Ünsü'l-mescûn ve râhtü'l-mahzûn*, 182.; Şeyho, *Mecâni'l-edeb fî hadâ'ıkı'l-ʿArab*, 1/75.

ilgi çekici mukayeseler yapılmıştır. Örneğin buna göre, iyi kimselerin dostluğu altın kaplara benzer: Zor kırılır, kolay onarılır. Kötülerin dostluğu ise çömlekten kap kacak gibidir. Çabuk kırılır lakin onarımı mümkün değildir.[361]

Yanlış kimselerle muaşeret, beraberinde kötü huy, olumsuz ahlak ve sakat düşünceler hâsıl edeceğinden, bir bakıma iyi kimselerle kurulacak ilişkilerin önü de kesilmiş olmaktadır. Bunun kaçınılmaz sonucu ise bir süre sonra erdemli kimselerle birlikteliklerin de keyif vermez hâle gelmesidir. Bu mefhum kadim bir vecizede şöyle formülüze edilmiştir:

مَنْ رَضِيَ بِصُحْبَةِ مَنْ لَا خَيْرَ فِيهِ، لَمْ يَرْضَ بِصُحْبَتِهِ مَنْ فِيهِ خَيْرٌ.

Hayırsız kimselerle dostluğa razı olanlarla, hayırlı kimseler dostluk etmez.[362]

Bilindiği üzere yalnızlık (وَحْشَة), hem ahlaki hem de mistik düzeyde klasik edebiyatın üzerinde epeyce durduğu bir temadır. Vahşet hâlinin olumsuz tarafları üzerine çok şey söylenmiş, bu hâlin ancak Allah'a mahsus oluşuna dair çok şey ifade edilmiş olsa da mevzu bahis "kötü dostlar" olduğunda o dahi sevimli bir surete bürünebilmektedir.[363] Nitekim Mâlik b. Dînâr'ın, tüm vaktini bir köpekle geçirmesini garipseyen dostlarına serzeniş kabilinden söylediği "*(Vefa timsali) bu hayvan, kötü bir dosttan ehvendir*" sözü tamamen bununla ilgilidir.[364]

Hikemiyat koleksiyonlarında rastlayabileceğimiz "kötü dost tasvirleri"ni içeren veciz anlatımları da unutmamak gerekir. Pek çok İslam büyüğü, ulema ve üdeba bu noktadaki tecrübelerini muhtasar müfid cümlelerle anlatırlar. Sözgelimi ilk dönem sûfîlerinden Yahyâ b. Muʿâz (ö. 258/872) [... بِئْسَ الصَّدِيقُ] şeklinde başlayıp devam eden tanımında, bize, tersinden gerçek arkadaşın özelliklerini sıralamaktadır: "*Kendisine dalkavukluk etmek zorunda olduğun; 'Beni duanda an' deme ihtiyacı duyduğun ve mazeret beyanı için bin bir dil dökmeye mecbur kaldığın dost ne kötü dosttur!*"[365]

Aynı meclisteyken birbirine güleryüz gösterip mücamelede bulunan, ancak ayrıldıklarında birbirinin dedikodusunu yapıp kuyusunu kazan kimseler de "kötü dost" sınıfında

[361] İbnü'l-Mukaffaʿ, *Kelîle ve Dimne*, 182.; et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 54.
[362] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 1/377.; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 4/168.
[363] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 1/362.
[364] *Rebî'ü'l-ebrâr*, 1/362.
[365] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 98.

değerlendirilmiştir. Abdullah b. Mübârek bu gibi kimseleri "*huzurda dost, gıyapta düşman* (أَعْدَاءُ غَيْبٍ إِخْوَةُ تَلَاقٍ)" olarak tarif eder ve esasen böyle bir ahlakın ancak nifak toprağında yeşerebileceğine dikkat çeker.[366] İkiyüzlülüğün taraflar arasındaki bağları zaman içerisinde çürütüp günün birinde ilişkileri büsbütün bitirebileceği uyarısı da bir bedevi hikmetinde şöyle ifade edilmiştir:

> اَلْمِرَاءُ يُفْسِدُ الصَّدَاقَةَ الْقَدِيمَةَ، وَيَحُلُّ الْعُقْدَةَ الْوَثِيقَةَ.
> Münakaşa kadim dostlukları ifsat eder, sağlam (dostluk) bağlarını da koparıp atar.[367]

Kadim Arap kültüründe anonim filozof karakterine atfedilen hikmetli sözler arasında da "kötü dost" tipolojisini karakterize eden vasıflar üzerinde durulur. Bir örneği aşağıdaki gibidir:

> Kötü dostlar nimet anlarında kişinin etrafında pervane olurken nekbet anlarında ortadan kaybolurlar. Onların sevgi ve samimiyet arzı, muhatabın güven ve sempatisini kazanıncaya kadardır. Bunu elde edince iş tamamen değişir; gözleri yapılanlara kulakları söylenenlere odaklanır. Gördükleri iyiliğe kör, kötülüğe ise jurnalci kesilirler.[368]

İslam uleması, kendisinden uzak durulması gereken "kötü dost"ları türlü ahlaki sıfatlarına dikkat çekerek zikreder. Zeynelâbidin'in (öl. 94/712), oğlu Muhammed el-Bâkır'a yaptığı uzunca bir tavsiyede uzak durulması gereken dostlar arasında; fasık, cimri, yalancı, ahmak ve akrabalarla ilişkisini koparan kimse gelmektedir.[369]

Kötü dostun insanoğlunu nihai noktada helake dahi sürükleyebileceğine dair en etkili anlatımlardan biri ise, hiç kuşkusuz, dini çağrışımları oldukça güçlü ve eğitici bir Kur'ân-kıssasından ilhamla Vehb b. Münebbih (öl. 114/732) tarafından hikâye edilen şu anekdottur:

> Bir gün Musa (a.s) Firavun'un huzuruna çıkarak ona "*Allah'a iman et. Buna karşılık sana cennet verilecek, üstelik dünyadaki saltanatın da sende baki kalacaktır*" dediğinde, Firavun "*Bunu Hâman'la görüşmem lazım*" der. Hâman'la görüştüğünde ise Hâman ona "*Sen tapınılan bir ilah iken nasıl olur*

[366] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 272.
[367] et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 1/114.; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 1/255.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 1/276.
[368] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 184.; Keza bk: et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 272.
[369] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 255.

da kendin tapan biri hâline gelirsin?" diye sorar. Bunun üzerine Firavun kibre kapılıp büyüklenir, Hz. Mûsa'ya da düşman kesilir.[370]

2.18. Dostluk İçin Öngörülen Kriterler

Dostluk edebiyatı üzerine yazılıp çizilen eserlerde, kendisiyle arkadaşlık edilecek şahsın ne gibi meziyetlere sahip olması gerektiği sorusuna cevap niteliğinde bir dizi idealize edilmiş ahlaki davranış biçiminin zikredildiğini görmekteyiz. Örneğin bu formattaki bir *edeb* bilgisine göre, dost "*dara düşene yardım için olağanüstü gayret sarf eden, hâlden anlayan ve empati yapabilen kişi*"dir. Bir diğer saptamaya göre ise dost "*sıkıntısında, yokluğunda ve vefatında yanında olabilmektir*".[371] Keza Tevhîdî'nin Grek kültürüne nispetle aktardığı aşağıdaki anekdotta da bu yönde bir değerlendirme görülmektedir:

> Bir defasında Yunan filozoflarından Stephanos'a (öl.?) "*Dost kime derler?*" diye sormuşlar. Şöyle cevap vermiş: "*Bir ihtiyaç için kapısına vardığında, o ihtiyacın görülmesi için senin sarfettiğin çabadan daha fazla çaba gösteren kimsedir.*"[372]

Dostluk ilişkilerinin sağlıklı yürümesi ve daha uzun ömürlü olması için "*dostların dostları*" ve "*dostların düşmanları*" karşısında takınılacak tutum da önemli bir kriterdir. Bu manada dostlar, çevreleriyle münasebet kurarken zaman zaman politik davranışlar sergilemek durumunda kalabilirler. Zira "*dostun dostuna dost, düşmanına düşman olma*", sadece beşerî ilişkilerde değil, toplumlar ve devletler nezdinde de öteden beri kabul gören önemli bir kıstastır.[373]

Abbasi devrinin önemli kâtiplerinden Ali b. Heysem'e (öl.?) dostluk için öngörülen en temel kriterler sorulduğunda, o da üç şey zikretmiştir: Özelde konuşulanları saklamak, zor zamanda destek olmak, Hataları affetmek ve görmezden gelmek.[374]

---

[370] el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 103.
[371] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 1/355.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 4/354.;el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 540.
[372] et-Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese*, 182.; et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 71.
[373] el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 543.
[374] el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 543.

Dostlukların bitme düzeyine geldiği husumetlerde son sözü söylemekten geri duran kimsenin dostluk anlayışı methedilmiştir. Böyle birinin sergilediği bu tutum aradaki dostluk bağına verdiği önemden kaynaklanmaktadır.[375]

Güzel ahlaklı, erdemli kimselerle dostluk kurmak da öngörülen kriterler arasında yer almaktadır. Böyle kimselerle kurulan dostluklar Allah'a iyi bir kul olmaktan sonra insanın bu hayatta elde edebileceği en büyük hazine olarak değerlendirilmiştir.[376] Zira bu tür kimselerle olan muaşeretin, insanı, çirkin ve kötü işler yapmaktan uzak tutacağına inanılmaktadır ki tek başına bu bile dostluğun insana kazandırdığı bir değer olarak yeterli görülmüştür.[377] *Kelile ve Dimne*'de, hemhal olunan kimselerin kişinin ahlakına olan etkisi şöyle bir teşbihle ifade edilmiştir: İyilerle dostluk iyilik, kötülerle dostluk kötülük getirir. Tıpkı mezbelelik üzerinde esen rüzgârın pis, hoş kokulu bir mekânda esen rüzgârın da hoş bir koku getirmesi gibi.[378]

Dostluk için ön görülen kriterler bağlamında, türlü açılardan karşılıklı uyuma da sıkça dikkat çekilmiş; uyum yerine zıtlıkların söz konusu olduğu dostluklarda zaman içerisinde kin ve nefret tohumlarının yeşermesi mukadder görülmüştür.[379] Bahsedilen uyum, bilhassa, tarafların birbirinin eksiğini tamamlaması ya da açığını kapatması söz konusu olduğunda ciddi önem arz edecektir. Bu husus çok meşhur bir teşbihte şöyle dile getirilmiştir:

اَلصَّاحِبُ كَالرُّقْعَةِ فِي الثَّوْبِ فَاطْلُبْهُ مُشَاكِلًا.
Dost elbise üzerindeki yama gibidir.
(Dolayısıyla) kumaşına uygun yama bul![380]

İslam kültüründe dindarlık hemen her şey için bir kıstas teşkil ettiğinden, dostluk üzerine yazılanlarda da bu husus öne çıkmaktadır. O nedenle dost edinecek olanlara, kendisinden daha dindar biriyle dostluk kurması salık verilmiştir. Böylelikle o şahsın ilim ve irfanından faydalanması mümkün olabilecektir. Ancak dindarlık vurgusunun yapıldığı metinlere bütüncül olarak bakıldığında esasen dindarlıktan maksadın güzel ahlak olduğu dikkati

[375] es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 464.
[376] Safiyyüddîn el-Halebî, *Ünsü'l-mescûn ve râhtü'l-mahzûn*, 177.
[377] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 377.
[378] et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 5/34.; er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/7.; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 7/119.
[379] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 358/4.
[380] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 358/4.

çekmektedir. Dindarlık, bir yerde, güzel ahlakın güvencesi olarak şart koşulmuştur.[381] Bu bağlamda İbn Abbas'ın gerçek bir dostluk için öne sürdüğü üç şartın ikisinin doğrudan din ve ahlak olarak saptanması anlamlıdır. Şöyledir İbn Abbas'ın üç şartı: Büyük günahlara düşmekten koruyan takva; zulümden alıkoyan hilim; insanlarla iyi geçinmeyi sağlayacak bir ahlak.[382]

[381] Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *et-Tebsıra* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1986), 2/277.
[382] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 4/361.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DOSTLUĞU DEJENERE EDEN VE PEKİŞTİREN UNSURLAR

3.1. Dostluğu Dejenere Eden Unsurlar

Gerçek dostlukların inşasında süreye yayılan ciddi bir emeğin gerektiği hemen herkesçe teslim edilen bir husustur. Ancak türlü sınavlardan sonra büyük zorluklarla kurulabilen dostlukların uzun ömürlü olabilmesi için, bu dostlukları yıpratan, dejenere eden unsurların da ayrıca iyi bilinmesi gerekir. Klasik Arap edebiyatı kaynaklarında bu hassas nokta üzerinde yeterince durulmuş, mevcut ve gelecek kuşaklara gerek nazım gerek nesir ürünleri aracılığıyla dini, ahlaki ve edebi açıdan bir takım ahlaki ilkeler ve erdemler telkin edilmiştir. Tezin bu bölümünde dostlukları örseleyen ve dejenere eden en önemli faktörler üzerinde durulacaktır.

3.1.1. Haset

İnanç açısından dinsel kökenleri de bulunan birkaç önemli hâdisenin (Şeytan-Âdem rekabeti, Hâbil-Kâbil çekişmesi, Hz. Yusuf ile kardeşleri arasında yaşanan kıskançlıktan kaynaklı olaylar vs.) ana temasını oluşturması dolayısıyla "haset", İslam uleması tarafından üzerinde hassasiyetle durulan, ahlak eserlerinin yanı sıra edebiyat kaynaklarının da çeşitli perspektiflerle üzerinde yoğunlaştığı bir bahistir. Felak suresinin son ayetinin "hasetçinin şerrinden" söz etmesi[383] keza Hz. Peygambere nispet edilen bazı rivayetlerde haset-gıpta farkı,[384] haset yüzünden iyiliklerin sıfırlanacağı,[385] hasedin neredeyse kaderi değiştirecek ölçüdeki etkililiği[386] vb. konuların ele alınması da Müslüman bireyin ilgisini bu ahlaki kusura çekmiş görünmektedir.

Müslüman ulema da bu ahlaki zaafın değişik yönleri üzerine değerlendirmelerde bulunmuştur. Mesela İbn Muʿâz'a (öl.?) göre hasut insanın gönlünde hikmet barınmaz.[387]

---

[383] Bazı değerlendirmelere göre "hased" kötülüğün zirve noktasını temsil ettiği için, sığınma vesilesi olarak görülen Felak suresinde işaret edilen bir dizi kötülüğün en son halkası olarak zikredilmiştir. Zira ondan sonra ve ondan daha büyük başka bir kötülük bulunmamaktadır. bk.er-Râgıb, Muhâ*darâtü'l-üdebâ*, 1/312.

[384] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/312.; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*, 3/286.

[385] es-Seâlibî, *eş-Şekvâ ve'l-'itâb ve ma vaka'a beyne'l-hillân ve'l-eshâb*, 83.; Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, 4/276.

[386] İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 2/170.;

[387] el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 512.

Haset –tıpkı yalan gibi- teorik olarak bir mümine yakıştırılamasa da pratikte var olduğundan sakınılması gereken öncelikli olumsuz ahlaki özellikler arasında zikredilir. Bu yüzden Hasan-ı Basrî "*Bir mümin, iman sahibi dostuna haset eder mi?*" sorusuna "*Yusuf'un kardeşlerini ne de çabuk unuttun!*" şeklinde bir cevap vermiştir.[388]

Bir mizaç haline getirecek şekilde haset duygusunun esiri olma esasen patolojik bir vakadır ve bundan dolayı bazı Arap düşünürleri "hasetçi" sınıfını "deliler zümresi" içinde değerlendirmiştir.[389] Bu yönüyle hasetçi aslında sürekli üzülmeye, ezilmeye mahkûm zavallı bir insandır. Zira çevresinde gördüğü her başarı, tanık olduğu her bir mutluluk anı onu kahretmeye yetmektedir. Deyim yerindeyse hasetçi "mutluluğu başkalarının mutsuzluğuna endeksli" insandır.[390]

Edeb kitaplarında haset hastalığının ironik bir söylemle anlatıldığı nice özlü söz ve ifadeye rastlanmaktadır. Sözgelimi Muâviye b. Ebû Süfyân hasedi "en adil kötü" olarak tavsif eder:

لَيْسَ فِـي خِلَالِ الشَّـرِّ خَلَّةٌ أَعْدَلُ مِنَ الْحَسَدِ.
فَإِنَّهُ يَقْتُلُ الْحَاسِدَ قَبْلَ أَنْ يَصِلَ إِلَى الْمَحْسُودِ.
Kötü huylar içerisinde hasetten daha adili yoktur.
Zira o, haset edilenden evvel haset edeni yakıp kül eder.[391]

İbnü'l Mukaffaʿ ise hasedin en âdi ve alçakça bir huy oluşunu, zararının en yakın dairede bulunanlardan başlamasına hamlederek şöyle demektedir:

اَلْحَسَدُ خُلُقٌ دَنِـيءٌ، وَمِنْ دَنَاءَتِهِ أَنَّهُ يَبْدَأُ بِالْأَقْرَبِ فَالْأَقْرَبِ.
Haset adice bir tıynettir. Adiliğinin en somut işareti ise zararının,
en önce en yakında olanlardan başlayarak genişlemesidir.[392]

[388] İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 2/12.; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 5/128.
[389] el-Câhiz, *Resâʾilü'l-Câhiz*, 345.
[390] İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 2/171.; er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/313.
[391] Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred, *el-Fâdil* (Kâhire: Dârü'l- Kütübi'l-Mısriyye, 2000), 100.
[392] el-Müberred, *el-Fâdil*, 100.;el-Câhiz, *Resâʾilü'l-Câhiz*, 124.; es-Seâlibî, *eş-Şekvâ ve'l-'itâb ve ma vaka'a beyne'l-hillân ve'l-eshâb*, 85.

Aristo'dan yapılan bir rivayete göre ise "*Hasetçi, insanların en kederlisidir. Çünkü dünyaya ait kendi üzüntüsünün yanına başka insanların mutluluğundan kaynaklanan üzüntüsünü de eklemektedir*".[393] Hasut insanın bu dünyada peşinen çektiği ceza ise, en veciz şekliyle Hz. Ömer, Osman ve Ali'ye nispet edilen şu kelam-ı kibarda ifade edilmiştir:

يَكْفِيكَ مِنَ الْحَاسِدِ أَنَّهُ يَغْتَمُّ وَقْتَ سُرُورِكَ.

Sen sevinirken hasudun kedere gark olması sana yeter de artar bile.[394]

Bazı değerlendirmelere göre ise *haset* bir ateştir ki onu söndürmek neredeyse imkânsızdır. Yangını su; zehiri panzehir, aşk ateşini kavuşma, hüznü ise sabır söndürdüğü halde insanı içten içe kavuran haset ateşini bu âlemde söndürecek herhangi bir şey bulunmamaktadır.[395]

Konumuzla ilgili olarak haset, dostluk edebiyatının da hiç eskimeyen temaları arasında yer almıştır. Haset mikrobuyla zehirlenen dostlukların temelinde bir sorun olduğunu ifade eden bilgece değerlendirmelerin yanı sıra, esasen bu ahlaki hastalığın geçen zaman içerisinde dost pozisyonundaki kimselerin statü ve konumlarına, maddi imkân durumlarına ya da hastalık, hapse düşme vb. insani hâllere ilişkin değişmelerden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Hz. Ali'ye göre de dostlar arasında haset gibi habis bir hastalığın nüksetmesi sevgi ve muhabbet temelinin hastalıklı olduğuna delalet eder:

حَسَدُ الصَّدِيقِ مِنْ سَقَمِ الْمَوَدَّةِ.

Dostun sergilediği haset, aradaki bağın çürüklüğündendir.[396]

Dostlukların düşmanlıklara evrilmesinde etkili olan sebeplerin en başında hiç kuşkusuz haset gelmektedir. Roma İmparatoru Diogenes "*İnsanoğlu nelere karşı tedbirli olmalıdır?*" sorusuna yanıt verirken düşmanların hilesinden önce *"dostların hasedine"* karşı tedbirli olunmasını salık vermektedir.[397] Zira haset kurulan samimiyet yoluyla bir dosttan elde edilen en özel paylaşımların kolayca bir şantaj malzemesine dönüşmesine imkân sağlar.

---

[393] et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 1/95.;ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 3/374.;İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 2/246.; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 223.

[394] el-Mihlât, 21.

[395] İbnü'l-Mukaffa', *Kelîle ve Dimne*, 212.

[396] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 1/365.

[397] *es-Sadâka ve's-sadîk*, s.71; el-'İcâz ve'l-Îcâz, s. 75.Yine bu bağlamda söylenmiş sözler için bkz: et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 185.

Üdeba ve ahlak nazariyatçıları haset ehlinin karakteristik özelliklerini saymaktan da geri durmamışlardır. Bir hasudun en büyük özelliği hasmıyla bir ortamda olduğunda ona her tür dalkavukluğu yapmasıdır. Böyle birisi hasmının yüzüne gülüp tatlı sözler sarf ederken, gıyabında ileri geri konuşur.[398]

Haset temasına yer veren mizahi edebiyat, onu dereceleri bakımından da ele alıp nüktelere konu edinmiştir. Tamahkârlığı hususunda ünlü nüktedan Eşʿab'a (öl. 154/771) yöneltilen [مَا بَلَغَ مِنْ طَمَعِكَ؟] soru kalıbının bir benzeri olan [مَا بَلَغَ مِنْ حَسَدِكَ؟] klişesi üzerinden kurgulanmış bir anekdot şöyledir mesela:

> Üç arkadaş bir araya gelmiş haset konusunda şakalaşıyorlarmış. İçlerinden biri *"Hasetlikte ne kadar ileriye gidebilirsin?"* diye yanındakine sormuş. Arkadaşı "*Ben şimdiye kadar başkasına iyilik yapmayı hiç arzulamadım*" demiş. Soruyu soran "*Oooo, maşallah sen o menfur haset duygusundan bayağı arınmışsın"* demiş *"bendeniz birinin bir başkasına iyilik yapmasına dahi tahammül edemem!*" Bunu duyan üçüncüsü lafa girmiş: "*Ya siz ne mübarek adamlarmışsınız, zira ben kendime bile iyilik yapılmasına katlanamam!*"[399]

3.1.2. Pintilik

Edeb kitaplarında en çok yerilen ahlaki kusurun pintilik olduğunu söylersek bu bir mübalağa olmayacaktır. Pintiliği moral değerleri dejenere eden önemli bir zafiyet telakki eden İslam ahlakiyatçıları ve edipler, onu, tedavisi en müşkül manevi hastalıklardan biri olarak görmüşlerdir.[400] Öyle ki bazı kaynaklarda insanlar arasında en şerli zümrenin pintiler olduğu ifade edilmiştir. Özellikle de kendilerine herhangi bir yarar veya zararı dokunmayan şeyleri dahi dostlarından esirgeyenler bu zümrenin başını çekmektedir.[401] Hatta [اَلْمَوْتُ خَيْـرٌ مِنَ الْبُخْلِ] sözünde olduğu gibi, ölümü terhib tarikiyle pintilikten evla görenler de vardır.[402]

---

[398] el-Müberred, *el-Fâdil*, 100.

[399] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/ 312.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 2/249.;el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 604.; en-Nüveyrî, Nihâyetü'l-*ereb fî fünûni'l-edeb*, 3/ 287.

[400] İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 1/189.; el-Vatvât, Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha, 362.; ed-Demîrî, Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ, 2/219.

[401] el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 4/141.

[402] el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 4/141.

Aynı kaynaklarda pintinin itikadi durumu dahi sorgulanmıştır. Rızık endişesiyle elindekini başkasıyla paylaşmaktan korkan kişi, Rezzak-ı Mutlak'a suizan besleyen zayıf imanlı biridir.[403] Bu bağlamda ulemadan

﴿وَأَمَّا مَنْ بَخِلَ وَاسْتَغْنى وَكَذَّبَ بِالْحُسْنى﴾

Fakat, kim cimrilik eder, kendini Allah'a muhtaç görmez ve en güzel sözü yalanlarsa,...[404]

mealindeki ayetten hareketle, hasisliği, inkar ile aynı kefeye koyanlar dahi olmuştur.

Pintilik, sosyal ilişkiler bağlamında da kişinin sahip olabileceği negatif bir haslet ve kötü bir huy olarak tarif edilmiştir.[405] Her şeyden önce eli sıkı bir şahıs, çevresindekiler tarafından kolayca dışlanabilir. Kaynaklar, ulemadan bazısının, pintilik vasfını haiz kimselerin şahitliğine itibar etmediğini nakletmektedir.[406]

Pinti edebiyatında pintilere yöneltilen temel eleştirilerden biri de bu kimselerin tecrübe ettikleri büyük tezattır: Pinti, sahip olduğu maddi unsurları muhafaza için kılı kırk yararcasına gayret sarf ederken kendisini en büyük bir kıymetten, hürriyetinden mahrum etmektedir. Keza pintilik ahlakını benimseyen kişi malında tasarruf eden kişi olmaktan çıkıp kısa sürede bizzat bu şeylerin kölesi haline gelmektedir.[407] Pintiler şeref ve haysiyet noktasında da heccavların acımasız oklarından kurtulamamışlardır. Nitekim aşağıdaki söz, pinti zümresinin tam da bu cephesini hedef alan yaralayıcı bir ironidir:

أَبْخَلُ النَّاسِ بِمَالِهِ أَجْوَدُهُمْ بِعِرْضِهِ.

Malı hususunda insanların en pintisi,
şerefini payi mal etmekte en bonkör davranandır.[408]

Pintilik vasfı, ihvâniyât bahisleri çerçevesinde çok geniş olarak ele alınmıştır. Her şeyden önce bu olumsuz niteliğin, dostları, kişinin çoluğunu çocuğunu dahi etrafından uzaklaştı-

[403] el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 5/75.
[404] Leyl, 92/8-9.
[405] el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 4/140.; es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 440.
[406] el-Hârizmî, *Müfîdü'l-ʿulûm ve mübîdü'l-hümûm*, 338.; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*, 3/295.
[407] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/689.
[408] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/697.; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 3/104.; es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 440.

ran bir santrifüj etkisi yarattığı ve çevresinde nefret meydana getirdiği kanaatine varılmıştır. Dolayısıyla bırakın böyle kimselerle dostluk kurmayı onlara bakmak bile insanın kalbini katılaştıracağından doğru görülmemiştir.[409]

Klasik Arap edebiyatında pintilik ve cimrilik yalnızca mal ve mülk ile sınırlı görülmemiş, örneğin "selamsız sabahsız olmak" da en büyük pintilik sayılmıştır.[410] Keza halife, sultan ve emire nasihat etmekten kaçınmak ya da doktordan hastalığını gizlemek de bir tür cimrilik ve ihanet olarak değerlendirilmiştir.[411]

Nasıl ki cömertlik dostluk bağlarını pekiştirip güçlendiren bir meziyet ise, pintilik de uhuvveti örseleyip yıpratan ahlaki bir kusurdur. Hz. Peygamber de hadislerinde, ne kadar dini bütün olursa olsun, bir kişinin cimrilik vasfıyla lekelenmiş olmasını, onun "hayırsız" damgasını yemesi için yeterli görmüştür.[412] Hatta bazı rivayetlerde, fasık biriyle arkadaşlık etmek pinti karakterdeki biriyle dostluk kurmaktan evla görülerek şöyle denilmiştir:

> وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَفَاسِقٌ سَخِيٌّ أَحَبُّ إِلَى اللّٰهِ تَعَالَى مِنْ مُسْلِمٍ بَخِيلٍ.
> Nefsim elinde olan Allah'a yemin ederim ki cömert bir fasık cimri bir Müslümandan Allah'a çok daha sevimlidir.[413]

Bir değerlendirmeye göre ise kişinin başına gelebilecek en büyük musibet bir "dostla sınanmak" ve bir "pintiye/namerde muhtaç olmak"tır.[414] Elbette pinti bir dostla sınanmak bu güçlüğü çok daha katlanılmaz hale getirecektir. O nedenle bazı yorumlara göre, kişi, şartların kötüleşmesine karşı olduğu kadar, dostların muhtemel pintilikleri için de baştan tedbirini almalı, para biriktirmelidir. Nitekim para biriktirme hususunda aşırıya kaçan hasis bir adamın aşağıdaki açıklamasında, eleştirilebileceği hususların yanında haklı olduğu bir yan da bulunmaktadır:

> Ha bire para biriktirmekte olan bir hasise "*Bu kadar parayı ne için yığıyorsun?*" diye sormuşlar. Şöyle yanıt vermiş:
> إِنَّمَا أَجْمَعُهُ لِرَوْعَةِ الزَّمَانِ، وَجَفْوَةِ السُّلْطَانِ، وَبُخْلِ الْإِخْوَانِ، وَدَفْعِ الْأَحْزَانِ.

[409] el-Hârizmî, *Müfîdü'l-ʿulûm ve mübîdü'l-hümûm*, 338.
[410] el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 2/70.
[411] İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 1/166.; ez-Zemahşerî, *Rebîʿü'l-ebrâr*, 5/268.
[412] el-Gazzâlî, *İhyâü ʿulûmi'd-dîn*, 3/256.
[413] el-Hârizmî, *Müfîdü'l-ʿulûm ve mübîdü'l-hümûm*, 339.
[414] Safiyyüddîn el-Halebî, *Ünsü'l-mescûn ve râhtü'l-mahzûn*, 171.

> Ben bu parayı sadece şartların kötüleşmesine, sultanın düşman kesilmesine, dostların pintilik etmesine ve kederlerin hücumuna tedbiren topluyorum.[415]

Pintilik vasfını haiz kimseler kabil-i ıslah olarak görülmemiş olup[416] çoğunun da boyunduruğu altına girdikleri ahlaki zaaflarını "tasarruf" ve "tutumluluk" maskesiyle gizlemeye çalıştıkları ileri sürülmüştür. Bu bağlamda bir pintinin psikolojisi ve davranışı şöyle özetlenmiştir: *Cimri, harcadığı her kuruşu telef ve ziyan sayar, kısıp sakladıklarını da şeref addeder.*[417] Kendilerini aklama çabasının bazı örnekleri klasik nevadir ürünlerinde dostlar arasındaki yazışmalarda da görülmektedir. Aşağıdaki anekdot bu bağlamda verilebilecek güzel bir örnektir:

> Pintinin biri, eli açıklığıyla tanıdığı bir dostuna mektup kaleme alır. Mektubunda kendi cimri karakterini yansıtacak şekilde, malını muhafaza etmesini, kimse için harcama yapmamasını, ak akçesini kara günler için saklamasını, aksi takdirde bir gün ansızın fakirleşebileceğini vs. salık verir. Cömertlik hasletiyle muttasıf dostu, kendisine, Kur'ân-ı Kerîm'den bir ayetle karşılık verir:[418]
>
> ﴿الشَّيْطانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُمْ بِالْفَحْشاءِ وَاللّٰهُ يَعِدُكُمْ مَغْفِرَةً مِنْهُ وَفَضْلًا﴾
>
> Şeytan size fakirliği vadedip kötülüğü emreder.
> Allah ise size mağfireti ve fazlü kereminden lütfedeceklerini vadeder.[419]

Kendilerini aklama çabasının bazı örnekleri klasik nevadir ürünlerinde dostlar arasındaki yazışmalarda da görülmektedir. Aşağıdaki anekdot bu bağlamda verilebilecek güzel bir örnektir:

Cimrinin elindeki mal veya paranın bir şekilde, ama eninde sonunda mutlaka elden çıkacağı gerçeği emsal kültüründe de işlenmiştir. Birçok kaynakta yer alan aşağıdaki söz bu yasayı secili bir üslup içerisinde formüle etmektedir:

> بَشِّرْ مَالَ الْبَخِيلِ (الشَّحِيحِ) بِحَادِثٍ أَوْ وَارِثٍ.
>
> Pintiye müjdeyi ver: parası muhakkak elinden çıkacak.
> Amma telef olarak, amma miras kalarak.[420]

---

[415] et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 1/231.; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 4/121.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 8/91.
[416] el-Gazzâlî, *İhyâü ʿulûmi'd-dîn*, 3/256.
[417] el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 1/227.
[418] İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 1/189.; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*, 3/205.
[419] el-Bakara,2/268.
[420] en-Nehrevânî, *el-Celîsü's-sâlihu'l-kâfî ve'l-enîsü'n-nâsıhu'ş-Şâfîî*, 158.; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 3/102.; es-Seâlibî, *Hâssü'l-hâs*, 11.

İsrâiliyat kaynaklarında zikredilen, Cenab-ı Hakk'ın, Hz. Musa'ya "*Sâmirî'yi öldürme, o eli açık bir insandı*" mealindeki hitabı, manasındaki güzellik sebebiyle olacak ki Müslüman kaynaklarda da tedavül ettirilmiştir.[421] Bunun dışında mesela tebeu't-tâbiîn neslinin seçkin muhaddislerinden Süfyân b. ʿUyeyne'nin (öl. 198/814) babasının bir meziyeti olarak takdim ettiği miras malının tasarrufuna ait sıra dışı yaklaşımı, nadir görülecek gerçek bir dostluk tezahürüdür de:

> Süfyân b. ʿUyeyne şöyle demiştir: Pederime 50.000 dirhem miras kalmış, o da bu parayı keselere koydurup dağıtılması için dostlarına yollamıştı. Kendisi bu davranışını şu sözüyle izah etmekteydi: Her gün dua ve namazlarımda Cenab-ı Hakk'ın dostlarıma Cennet'i bahşetmesi için yalvaran ben, hiç onlardan üç kuruşluk dünya malını esirger miyim?![422]

Bu başlığı, pintilik temasıyla alakalı, söz oyunlarına başvurmak suretiyle dizayn edilmiş iki veciz sözle noktalamak istiyoruz. Görüleceği üzere, her iki söz de simetrik olarak ikiye bölündüğünde -Fe harfi Kaf'a, Ayn da Ğayn'a çevrilerek- soldaki sözcükler sağdaki sözcüklerin belirli harflerine birer nokta ilavesi yapılmış görüntüsü vermektedir:

خُلْفُ الْوَعْدِ خُلُقُ الْوَغْدِ.

(Pintiliği sebebiyle) vadinden dönme, hasislerin karakteridir.[423]

اَلْبُخْلُ بِالطَّعَامِ مِنْ أَخْلَاقِ الطَّغَامِ.

Yedirme hususunda eli sıkılık süflilerin ahlakıdır.[424]

3.1.3. Statülerin Değişmesi

Hayatın inişli çıkışlı seyri zaman zaman dostlar arasındaki ilişkileri zedeleyen, sarsan hatta bozan birtakım değişmelere sahne olmaktadır. Sosyal hayatın aynası mesabesindeki edebiyat, hele hele de klasik Arap edebiyatı özellikle atama, azil, terfi vb. yollarla meydana gelen statü değişmeleri sebebiyle zedelenen dostluklar üzerine de zengin bir edebi

[421] el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 7/98.; el-Gazzâlî, *İhyâü ʿulûmi'd-dîn*, 3/246.
[422] el-Gazzâlî, *İhyâü ʿulûmi'd-dîn*, 3/247.
[423] Ebû Mansûr, *el-Îcâz ve'l-iʿcâz*, 119.; es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 456.; el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb*, 4/1080.
[424] ez-Zemahşerî, *Rebîʿü'l-ebrâr*, 3/249.; Ebû Mansûr, *el-Îcâz ve'l-iʿcâz*, 119.; Hatibzâde, *Ravzu'l-ahyâri'l-müntehab min Rebîʿi'l-ebrâr*, 245.

malzeme üretmiştir. İnsanoğlunun gerçek karakterini ortaya çıkaran makam ve mevki hususunda meydana gelen ciddi değişimler, kurulu dostlukların sınanması bağlamında da önem arz eden beşerî tecrübelerdir.

Her şeyden önce dostlara, öteden beri, statü değişikliğine maruz kalan kişinin tavırlarında meydana gelecek değişimlerin bir süreliğine izlenmesi tavsiye edilmiştir. Gelinen yüksek bir makamın, dostlara olan muamelede menfi bir değişiklik yaratmıyor olması, o kişiye sadakat ve bağlılığın artırılması gerektiğine dair bir işaret sayılabilir.[425] Tarih ve edebiyat kaynaklarında zikredilen, Hişâm b. Abdülmelik (öl. 125/743) ile dostu Ebreş el-Kelbî (öl.?) arasında geçen aşağıdaki hadise, hilafet gibi yüksek bir makamın dahi bazen sahici dostlukları değiştiremediğinin güzel bir örneğini sunmaktadır:

> Hişâm b. Abdülmelik bir gün dostu Ebreş el-Kelbî'nin de bulunduğu bir mecliste sarığını düzeltmek üzere hareketlenince Ebreş derhal yerinden fırlayarak yardım etmeye kalkmış. Bu jesti fark eden Hişam "*Estağfurullah*" demiş "*dostların birbirini hizmete koştuğu nerede görülmüş?!*"[426]

Diğer taraftan mutlak bir değişme ya da kötü bir niyet olmadığında, dostluğun keyfiyetinde meydana gelebilecek kimi değişmelerin müsamaha ile karşılanması gerektiği de salık verilmiştir. İhvâniyât kaynaklarında, bu türden bir temayı işleyen anonim karakterdeki sözlere de rastlanmaktadır:

> İdari göreve gelen bir arkadaşın, dostluk hukukunun öşrünü hâlâ muhafaza edebiliyorsa bil ki, o, kesinlikle kötü bir arkadaş değildir.[427]

Makam ve mevkiden kaynaklı statü değişikliklerinin yol açtığı kırgınlık, küskünlük ve düşmanlık oldukça sık rastlanan bir durumdur. O nedenle öteden beri bilgeler dostlukların dejenere olmasını önleme gayesiyle şu gibi tavsiyelerde de bulunmuşlardır:

> Şayet sayıp sevdiğin, sana değer veren bir dostun varsa sakın onun yüksek bir makam veya mevkiye getirilmesini arzu etme. Zira bu, aradaki muhabbetti bir şekilde değiştirir.[428]

---

[425] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/18.
[426] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/18.
[427] et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 4/98.;et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 47. ; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 4/I122.Keza bk: er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/17.
[428] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/18.

Bu oldukça sık karşılaşılan bir deneyim olmalı ki şairler bu temayı da şiirlerinde bol bol ele alıp işlemişlerdir. Mesela anonim bir şiir beytinde şöyle denilmektedir:

إِذَا مَا أَرَدْتَ وَدَادَ امْرِئٍ فَلَا تَدْعُوَنَّ لَهُ بِارْتِقَاءِ.

Bir şahısla dostluğun devamını dilersen
Sakın terfi etsin diye ona dua etme sen.[429]

Statü değişmeleri sebebiyle dostluk bağlarında meydana gelen kopuşlar, en sanatkârane şekliyle, duygusal derinlikleri kadar ifade becerileri de gelişmiş şuara güruhunun şiirlerinde terennüm edilmiştir. Birçok şair yaşadığı bu nevi tecrübeyi ve duygusal kırılmayı dizelerine döktüğü şiirlerinde dile getirmiştir. Mesela Abbasi şairlerinden Sâlih b. Abdülkuddüs (ö. 167/783), önemli bir makama getirildikten sonra tavırları büyük ölçüde değişen, kibre kapılan ve çevresindekilere tepeden bakmaya başlayan kadim bir dostuna sitemini beddua üslubuyla şöyle ifade etmiştir:

تَاهَ عَلَى إِخْوَانِهِ كُلِّهِمْ فَصَارَ لَا يَطْرِفُ مِنْ كِبْرِهِ
أَعَادَهُ اللّٰهُ إِلَى حَالِهِ فَإِنَّهُ يَصْلُحُ فِي فَقْرِهِ

Kibirlenip dostlarına, kesti tümden selam ile sabahı
Dönsün başa inşallah; çünkü fakirlikte onun salahı.[430]

Dünya malına kavuşmanın verdiği şımarıklık ve kibrin dostlukları hırpalayan özelliği sayısız şairin dilinde hicve konu edilmiştir. Örneğin haricilerin meşhur şairlerinden Yezid b. Habnâ (öl. 91/710) mala mülke kavuşunca tavırlarında değişmeler fark ettiği kadim bir dostunu, arayı kasten açmak için uydurduğu bahaneler üzerinden şöyle taşlamaktadır:

رَأَيْتُكَ لَمَّا نِلْتَ مَالًا وَمَسَّنَا زَمَانٌ تَرَى فِي حَدِّ أَنْيَابِهِ شَغَبَا
جَعَلْتَ لَنَا ذَنْبًا لِتَمْنَعَ نَائِلًا فَأَمْسِكْ وَلَا تَجْعَلْ غِنَاكَ لَنَا ذَنْبًا

Gördüm ki: talih gülünce yüzüne, bizim de başımıza gelince bir iş
Ve sezince sen fitneyi dişlerinde feleğin
Çark ediverdin hemen ve yeltendin sonra ithama
Malın senin olsun, servetinden sebep bizi suçlama.[431]

[429] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/18.
[430] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/321.
[431] İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 3/124.; Ebû Hayyân et-Tevhidî, *Mesâlîbü'l-vezirayn*, thk. Muhammed b. Tâvît et-Tancî (Beyrut: Dârü Sâdır, 1992), 93.; er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/17.

Keza Şair Mahmûd el-Verrâk (öl. 220/835) da mala mülke kavuşan gayet yoksul bir dostunu, yine onda gördüğü şaşırtıcı değişimler dolayısıyla güçlü bir teşbihle hicvetmektedir:

وَكُنْتَ أَخِي أَيَّامَ عُودُكَ يَابِسٌ فَلَمَّا اكْتَسَى وَاخْضَرَّ صِرْتَ مَعَ الدَّهْرِ

Kuru dal misaliyken samimi dostum idin
Yeşerip serpilince bir dert de sen oluverdin.[432]

Paranın bozduğu dostluklara yönelik bir hayıflanmanın yer aldığı aşağıdaki beyitte ise, modern zamanlarda kullanageldiğimiz "dostu satmak" deyimine denk düşen bir kullanım dikkat çekmektedir:

اِبْتَاعَ وُدِّي وَهُوَ ذُو عُسْـرَةٍ حَتَّى إِذَا نَـالَ الْغِنَى بَـاعَـهُ

Beş parasız, çulsuzken müşteriydi sevgime
Servete kavuşunca, satıverdi hemence![433]

3.1.4. Resmiyet

Sosyal hayatın zaruretleri kişileri değişik zaman ve zeminlerde farklı kimlikler içerisinde arz-ı endam etmeye, farklı karakter özellikleri yansıtmaya sevk edebilir. Gerçek dostlar bu tavır farklılığını sorun olarak görmezken, dostluğun sınırlarını yeterince kavrayamamış olanlar için bu durum ciddi bir problem teşkil edebilir. Edipler bu hassas ayırım üzerinde de özenle durmuştur. Mesela işinin resmiyeti dolayısıyla bazen gün içerisinde dost ve ahbabına yeterince ilgi gösteremeyen ya da soğuk tavırlar sergileyen Sâhib b. ʿAbbâd'ın, bu durumu sanatlı bir ifadeyle şöyle izah etmeye çalıştığı görülür:

نَحْنُ بِالنّهَارِ سُلْطَانٌ، وبِاللَّيْلِ إِخْوَانٌ.

Bizler gündüz vakti sultansak da gece vakti ihvanız.[434]

Konuşma esnasında veya tavırlarda kendisinden çekinilen kişi olmak dostluk ilkeleri açısından bir "olumsuzluk" olarak değerlendirilmiştir. Zira sağlam temeller üzerine oturmuş

[432] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/17.; el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 594.
[433] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/17.; el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 593.
[434] Ebû Alî el-Muhassin b. Alî b. Muhammed et-Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara ve ahbârü'l-müzâkere*, thk. Abbûd eş-Şâlcî (Beyrut: Dârü Sâdır, 1995), 5/23.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 4/365.

bir dostlukta çoğu kez resmiyetin soğuk sınırları ortadan kalkar.[435] Bu bağlamda dostluğun bu tarafına dikkat çeken bazı hikemi sözler de aktarıla gelmiştir. Örneğin, Hz. Ali'ye nispet edilen aşağıdaki hikmetin ana teması budur:

شَرُّ الْإِخْوَانِ مَنْ يُحْتَشَمُ مِنْهُ وَيُتَكَلَّفُ لَهُ.

Dostların en kötüsü, huzurunda ezilip büzülmek veya yapmacık tavırlar sergilenmek durumunda kalınan kişidir.[436]

Hikemiyatıyla meşhur Ebü'l-Feth el-Büstî'nin, aliterasyon tekniği ile ifade edilmiş aşağıdaki sözünde de dostlar arasındaki tekellüfün zarif bir hicvi vardır:

مَعْنَى الْمُعَاشَـرَةِ تَرْكُ الْمُعَاسَـرَةِ.

Hüsnü muâşeretin (hoş geçimin) sırrı birbirine zorluk çıkarmamaktır.[437]

İmam Şâfiî de, gönülleri hoş tutulmak için bin bir zahmete girilen, yapmacık tavırlara başvurulan, bu yönüyle kişiyi lüzumsuz yere tedirgin eden kimselerin gerçek manada dost olamayacaklarını şöyle formüle etmiştir:

لَيْسَ بِأَخِيكَ مَنِ احْتَجْتَ إِلَى مُدَارَاتِهِ!

Dalkavukluk etmek durumunda kaldığın kimse dostun olamaz![438]

Birkaç *edeb* kaynağında, ünlü Şair el-ʿArcî'ye (öl. 120/738) nispet edilen bir anekdotta da verilmek istenen sosyal mesaj, dostlar arasındaki muhabbetin koşulsuz, seramonisiz ve tekellüfsüz olmasına dairdir:

> Bir keresinde adamın biri Şair ʿArcî'ye gelerek "*Muhabbetinizin dest-i izdivacına talibim, Efendim*" diye muarefe ve muhabbeti fazla seramonik hale getirdiğini görünce "*Bendeniz zinakârcasını tercih ederim*" deyip eklemiş "*Zira daha bir haz ve keyif veriyor!*"[439]

Gerçek dostluklarda resmiyet, yerini samimiyete bırakırken, teklif ve tekellüf bütünüyle ortadan kalkar. Muhabbet suyuyla beslenmiş dostlukların tekellüf ve tasannu kaldırmadığına dair kadim bir nüktede hikâye kahramanları üç tarihsel şahsiyettir:

---

[435] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/21.; el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 543.;Ebü'l-Muzaffer Müeyyidüddevle Necmüddîn Üsâme b. Mürşid İbn Münkız, *Lübâbü'l-âdâb*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kâhire: Mektebetü's-Sünne, 1987), 231.; es-Seâlibî, *el-Letâʾif ve'z-zarâʾif*, 245.

[436] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/21.

[437] es-Seâlibî, *Sihrü'l-belâġa fî sırri'l-berâʿa*, 200.

[438] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/11.

[439] İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 3/11.; ez-Zemahşerî, *Rebîʿü'l-ebrâr*, 1/378.

Rivayete göre Kadı İbn Süreyc (öl. 306/918), Dâvud ez-Zâhirî (öl. 270/ 884) ve Niftaveyh (öl. 323/935) bir ziyafete davet olunmuşlar. Yolda giderken sokak daraldıkça daralmış ve üç arkadaşın her biri şu cümleleri sarf etmiş:

İbn Süreyc: Yol darlığı insanda edep bırakmıyor!

Dâvud ez-Zâhirî: Ancak o, kişinin kıratını da belli eder!

Niftaveyh: Siz neyden bahsediyorsunuz beyler, arada samimiyet oldu mu, resmiyet darma duman olur![440]

3.1.5. Taahhütlerin Yerine Getirilmemesi/Sözünde Durmamak

Dostluk ilişkisini ayakta tutan temeller arasında güven de vardır. Verilen bir taahhüdün yerine getirilmesi güven duygusunun pekişmesini sağlayan önemli bir husustur. Hz. Peygamber bir hadisinde "Söz senettir (اَلْعِدَةُ دَيْنٌ)" buyurarak "taahhütte bulunmayı" sorumluluk gerektiren borç yüküne teşbih etmiştir.[441] O nedenle gereğinden fazla söz vermekten ve yerine getirilmesi güç taahhütlerde bulunmaktan kaçınılması tavsiye edilmiştir. Zira bu, hem insanın kendisine karşı bir kötülük, hem muhatabına yönelik gereksiz bir umutlandırma, hem de yalan söylemek gibi çirkin bir ahlaki davranıştır.[442]

Klasik Arap edebiyatı nesir kaynaklarının pek çoğunda "sözünde durmama" ahlaki bir defo olarak ağır biçimde zemmedilmiştir. Her şeyden önce, bazılarınca basit bir kusur gibi görülen bu davranış insanın değerini düşüren ve mertliğini bozan tipik bir afet olarak tanımlanmıştır:

آفَةُ الْمُرُوءَةِ خُلْفُ الْوَعْدِ.

Yiğitliğin afeti sözünden dönmektir.[443]

Hemen her konu ve temayı dilin fonetik imkânlarıyla veciz ve sanatlı bir formda ifade etmeyi bir meziyet telakki eden Arap hikmeti, vaatlerin çiğnenmesi kusurunu da ağır bir

[440] İbn Hicce Ebü'l-Mehâsin Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Alî b. Abdillâh, *Semerâtü'l-evrâk* (Mısır: Mektebetü'l-Cumhuriyeti'l-ʿArabiyye, ts.), 1/67.
[441] Ebü'l-Kāsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Muʿcemü'l-evsat*, thk. Târık b. Ivedullah b. Muhammed (Kâhire: Dârü'l-Haremeyn, ts.), 4/23.
[442] el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 3/147.; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi't-muhâdarât*, 4/166.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 8/160.; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*, 3/378.
[443] el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 37.; Şeyho, *Mecâni'l-edeb fî hadâ'ıkı'l-ʿArab*, 1/24.

üslupla eleştirmiştir. Bu manada ilgili tema etrafında sayısız vecize, kelam-ı kibar ve tarihi anekdot rivayet olunduğunu söyleyebiliriz. Bedevilere ait hikmet kültüründe buna dair sanatlı bir söyleyiş şöyledir mesela:

وَعْدُ الْكَرِيمِ نَقْدٌ وَتَعْجِيلٌ، وَوَعْدُ اللَّئِيمِ مَطْلٌ وَتَعْطِيلٌ

Yiğidin vaadi nakit çalışır; namerdin vaadi oyalayıp sıvışır.[444]

Çeşitli *edeb* kaynaklarında aktarılan aşağıdaki anonim söz ise, içerdiği cinas kadar verdiği mesaj itibariyle de oldukça dikkat çekicidir:

خُلْفُ الْوَعْدِ خُلُقُ الْوَغْدِ.

Sözünden dönmek döneklerin ahlakıdır.[445]

V. yüzyıl edip ve münekkitlerinden el-Merzûkî (öl. 421/1030) el-Ezmine ve'l-emkine adlı eserinde konuya dair ilginç bir bilgi de paylaşır. Buna göre, Cahiliye devri Arapları sözünü tutmayan, taahhütleri yerine getirmeyen ve kalleşlik eden kimseleri Ukaz panayırında ifşa ederlermiş. Bu gibi sözünü çiğneyen kimselerin isimlerini yüksek sesle okuyarak deşifre eder, ardından da kara listeye aldıkları bu kişilerle alışveriş edilmemesini, kız alıp verilmemesini, hatta arkadaşlık yoluyla dahi hiçbir şekilde muhatap olunmamasını tembih ederlermiş.[446]

Ayrıca, esasen klasik dönem emsal kültürüne ait kaynaklarda yer aldığı halde popülaritesini modern zamanlarda dahi sürdüren konuya dair bir deyimin izini sürmek ilginç olabilir. Bu, Arapların, sözünde durmayan arkadaşları tanımlamak üzere asırlardır kullanageldikleri ve ihvâniyât bahislerine yer veren pek çok eserde neredeyse kendisine atıf yapılmadan geçilmeyen ölümsüzleşmiş [مَوَاعِيدُ عُرْقُوبٍ] deyimidir.[447] Türkçe [*ʿUrkûb'un vaatleri*] şeklinde ifade edebileceğimiz bu deyim, hikâyesinin hususan iki arkadaş arasında cereyan etmesi dolayısıyla konumuzla alakalıdır. Özetle şöyledir hikâye: ʿUrkûb Amâlik kabilesinden bir adamdır. Bir gün bir dostu kendisine gelerek bir talepte bulunur. ʿUrkûb ona bu talebi yerine getireceğini ama hurma ağaçları meyve verinceye kadar beklemesi

[444] el-Câhiz, *Kitâbü'l-hayevân*, 7/91.
[445] Ebû Mansûr, *el-Îcâz ve'l-iʿcâz*, 119.; es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 456.; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*, 3/379.
[446] Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen el-Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-emkine* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1997), 388.
[447] el-Câhiz, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezdâd*, 99.; İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 3/166.

gerektiğini söyler. Ancak ʿUrkûb bu taahhüt zamanını "*hurmalar iyice büyüyünce*", "*hurmalar yeme olumuna gelince*", "*hurmalar iyice tatlanınca*", "*hurmalar hasat kıvamına gelince*" gibi bahanelerle öteledikçe öteler. Ve sonunda dostunu istemekten usandırmayı başaran ʿUrkûb o taahhüdü hiçbir zaman yerine getirmez.[448]

Bütün bunların yansıra ulema insanın verdiği sözü unutabileceğini veyahut değişen şartlar neticesinde sözünü tutmaya imkân bulamamak gibi durumları göz önünde bulundurmuş ve mesela hadislerde nifak alameti olarak zikredilen "*sözünde durmama*"yı insanın niyetine bağlayarak, verdiği sözü yerine getirme niyetinde olanları bu tarifin dışında tutmuşlardır.[449] Dolayısıyla samimiyet temeli üzerine oturan dostluklarda taraflar muhataplarını "*bir taahhüt yerine gelmedi*" diye derhal yargılamaya kalkmazlar. Bu gibi kimseler, tutul (a)mayan sözlerin gerisinde mutlaka ikna edici mazeretler olduğunu varsayarlar. Aradaki dostluk bağı güçlü olduğunda şartların elverişsizliği üzerine yapılan açıklamalar çoğu zaman işe yarar, dostluk da kaldığı yerden yaşamaya devam eder. İçtenlikten yoksun ilişkilerde ise en basit bir ihmal ya da sözü unutma muhatabın yalancılıkla itham edilmesine yol açabilir:

> Adamın biri bir arkadaşına para yardımında bulunacağına dair söz vermiş ancak imkânların oluşmaması sebebiyle bu sözünü tutamamış. Arkadaşı insafsızlık ederek "*Bana yalan söyledin!*" diye onu kınamaya kalkınca, beriki cevabı yapıştırmış: "*Valla sana bu yalanı ben değil, bir türlü keseme girmeyen o paracıklar söyledi!*"[450]

Her dönemde dostların birbirlerini tecrübe ve imtihan etmelerine vesile olan vaat ve taahhüt olgusu, kalemi güçlü olanlara yaşadığı tecrübeyi türlü edebi sanatlar yoluyla ilgi çekici bir üslupla anlatma imkânı da sunmuştur. Örneğin Luvîs Şeyhô'nun (öl. 1859-1927) *Mecânî'l-edeb*'inde yer alan aşağıdaki ifade, sürekli oyalandığını düşünen bir edibin dostuna yönelik sitemini sanatlı bir üslupla anlatmaktadır:

إِنَّ شَجَرَ وَعْدِكَ قَدْ أَوْرَقَتْ فَلْيَكُنْ ثَمَرُهَا سَالِمًا مِنْ جَوَائِحِ الْمَطْلِ.

Taahhüt ağacın tomurcuk verip yapraklandı;

---

[448] en-Nehrevânî, *el-Celîsü's-sâlihu'l-kâfî ve'l-enîsü'n-nâsıhu'ş-Şâfiî*, 693.; İbn Sellâm, *Kitâbü'l-emsâl*, 87.; Ebû Tâlib el-Mufaddal b. Seleme, *el-Fâhir*, thk. Abdulalîm et-Tahâvî (Kâhire: Dâru İhyâi'l- Kütübi'l-ʿArabiyye, 1960), 133.

[449] Ebû Saîd el-Hâdimî, *el-Berîkatü'l-Mahmûdiyye fî şerhi't-tarîkati'l-Muhammediyye* (Kâhire: Matbaâtü'l-Halebî, 1929), 3/178.

[450] İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 3/160.

Umarım meyvesi oyalama ve öteleme afetlerine maruz kalmaz![451]

Bir diğeri ise dostunun sözüne güvenilmezliğini, taahhütleri hususundaki aldatıcılığını Arapların gayet iyi bildiği bir doğa olayıyla izah etmiştir. İştah kabartan vaatleriyle muhatabını ümitlendiren ama bu vaatleri yerine getirmeyen kimse seraba teşbih edilmiştir: Onu gören aldanır, umut bağlayan da hayal kırıklığına uğrar:

وماهُوَ إِلَّا كَالسَّـرَابِ يَغُرُّ مَنْ رَآهُ وَيُخْلِفُ مَنْ رَجَاهُ.

Bir seraptan farksızdır o: Gören kanar, uman yanar.[452]

3.1.6. Kabalık ve Nezaketsizlik

Dostların, aralarında soğukluk yaratacak ve birbirlerinden uzaklaşmalarına neden olacak söz ve davranışlardan uzak durmaları gerekir. Esasen Müslüman bireyler, nezaketsizliğin yol açabileceği muhtemel "kötü sonuçlar" konusunda uyarılmışlardır.[453] Üstelik de inandıkları peygamberin şahsı üzerinden verilmiş çarpıcı bir örnekle. Nezaketsizliğin nasıl bir merkezkaç etkisi yaratıp en yakın dostları dahi uzaklaştırdığı gerçeği, bir Kur'an ayetine referansla hikâye olunan meşhur Arap nevâdirinin konusudur. Şöyledir anekdot:

> Adamın biri Abbâsi devri vezirlerinden Ahmed b. Hâlid'e "*Sana, Hz. Peygamber'e bile verilmeyen bir üstünlük bahşedilmiş*" deyince vezir şaşırarak biraz da kibirlenerek "*Böyle bir şey nasıl olur, ahmak herif?!*" diye çıkışmış, sonra da "*Eğer bu söylediğin sebebiyle nedamet etmezsen seni cezalandırırım!*" diye tehdit savurmuş. Bunun üzerine adam "*Cenâb-ı Hak Hz. Peygamberden bahisle:*
>
> ﴿ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ ﴾
>
> Eğer katı yürekli, kaba saba biri olsaydın, kesinlikle etrafından dağılıp gitmişlerdi. (Âl-i İmran:159)
>
> *buyuruyor ya*" demiş "*işte siz tam da bu tarife uyan kaba, hödük ve sakil herifin tekisiniz. Ama öyle olduğu halde yine de bizler etrafınızda pervane olmaya devam ediyoruz!*"

[451] Şeyho, *Mecâni'l-edeb fî hadâ'ıkı'l-ʿArab*, 3/110.
[452] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/649.; el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 370.
[453] bk: Âl-i İmran sûresi/159

Vezir bu sözlere gülmüş ve adamın bazı ihtiyaçlarını karşılamış.[454]

Edipler, dostlardan sadır olabilecek nezaketsizliklerin (جَفَاء) birbirlerine olan bağlılıklarını azaltan temel bir faktör oluşuna dikkat çekmişlerdir. Bu bağlamda vefa ile cefa sözcükleri, bu gerçeği ifade etmek üzere hikemi sözlerde sık sık bir arada kullanılmıştır. İki örnek şöyledir mesela:

إِذَا كَثُـرَ الْجَفَاءُ قَـلَّ الْوَفَـاءُ.

Cefa çoğalırsa vefa azalır.[455]

ظِـلُّ الْجَفَاءِ يَكْسِفُ شَمْسَ الْوَفَاءِ.

Cefanın gölgesi vefa Güneşini perdeler.[456]

Bazı değerlendirmelere göre ise cefa sadece vefa duygusunu örselemekle kalmaz, dostları birbirine açık düşmanlar haline getirir.[457]

Dostluk ilişkilerini en çok yıpratan hususların başında, taraflar arasındaki saygıya halel getirecek şekilde nahoş sözler sarf etmek ve kötü davranışlar sergilemek gelir. Bu nedenle bir kimsenin, dostunu, insaflı olmaya çağırması, ironik şekilde bizatihi insafsızlık addedilerek şöyle denilmiştir:

لَيْسَ مِنَ الْإِنْصَافِ مُطَالَبَةُ الْإِخْوَانِ بِالْإِنْصَافِ.

Dostlardan insaf dilemek düpedüz insafsızlıktır.[458]

Kişilerin, bilhassa kendilerini vazgeçilmez olarak görmeye başlaması iyiliklerin suistimaline, bu da tarafları nispeten daha kaba davranışlara yol açabilmektedir. Nitekim anonim bir rivayette, bir dostun, dostuna tavsiyeleri şöyledir:

> Bir dostum var. Ne zaman onunla samimice konuşup hasbihâl etmeye niyetlensem kırıcı olmaya başlar. Sert ve kaba olduğumda ise ses çıkarmaz, beni kendi halime bırakır.
>
> Bunun üzerine arkadaşı ona şu beyitle karşılık verir:

---

[454] Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr b. Abdillâh İbnü'l-Ebbâr, *İʿtâbü'l-küttâb*, thk. Sâih el-Eşter (Dımeşk: Matbûʿâtü Mecmaʿi'l-lugati'l-ʿArabiyye bi-Dımaşk, 1961), 113.; el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 2/222.

[455] el-Veşşâ, *ez-Zarf ve'z-zurefâ*, 1953, 215.

[456] Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l-ʿasr*, thk. Müfîd Muhammed Kumeyha (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1983), 4/349.

[457] ez-Zemahşerî, *Rebîʿü'l-ebrâr*, 1/384.

[458] el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 2/41.

وَفِي الْبُعْدِ مَسْلَاةٌ وَفِـي الصَّـرْمِ رَاحَةٌ وَفِـي النَّـاسِ أَبْـدَالٌ سِوَاهُ كَثِيـرٌ

Huzur var, uzaklaşıp ayrı durmakta ondan
Ondan başka nice dostlar var halk arasında.[459]

Dost ile ye iç, alışveriş etme atasözünün içerdiği mesajın *edeb* kitaplarında farklı şekillerde ifade edildiği görülmektedir. Mesela Hasan-ı Basrî insanın dostundan kar elde etmesini yiğitliğe halel getiren nezaket dışı bir davranış olarak görmüştür.[460] Cedelleşmek, münakaşa etmek, laf dalaşına girmek ise en kadim dostlukları dahi ifsat edip dostluk bağlarını örseleyen bir kabalık olarak değerlendirilmiştir.[461]

3.1.7. Öfke

Dostlukların nihayet bulmasında etkili olan önemli psikolojik faktörlerden birisi de "öfke"dir. Gerek ahlak kitapları gerekse *edeb* kaynakları dost meclislerini tarumar eden olumsuz bir nitelik olarak "kontrolsüz öfke" üzerinde sıklıkla durmuşlardır. Her şeyden önce öfke "basiret" ve "sağduyu" meziyetlerini katleden bir canavar olarak betimlenmiş,[462] "öfke anı" bir insanın gerçek karakterini deşifre eden hassas bir zaman dilimi olarak tanımlanmış,[463] keza öfkenin sultasına boyun eğmek de kişiyi özür dileme zilletine mahkûm eden bir zayıflık olarak görülmüştür.[464]

Adeta dostlukları zehirleyen bir virüs olarak görülen öfke, aynı zamanda bir dostluğun sürdürülüp sürdürülmemesi gerektiğine karar vermemizde belirleyici olabilmektedir. Öfkelenmeyi mucip haller oluştuğu halde, bu durum, kişiyi muhatabına kötü sözler sarf etmeye itmiyorsa o kişinin dostluğu sınanmış ve başarılı olmuş demektir. Nitekim Ca'fer b. Muhammed, oğluna şöyle demiştir:

> Evladım! Bir arkadaşın sana öfke duyduğu vakit kötü bir söz söylemiyorsa, bu duruma da üç defa şahit olduysan hiç korkma ve onu kendine can dostu belle![465]

---

[459] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/27.
[460] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 243.
[461] et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 1/114.; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 1/255.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 1/385.
[462] İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 1/403.; el-Meydânî, *Mecmaʿu'l-emsâl*, 2/61.; ed-Demîrî, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*, 2/263.
[463] el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 2/50.;İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 3/95.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 1/244.
[464] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 1/375.
[465] el-Mâverdî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, 174.

Keza öfkelerini kontrol edemeyen kimselerin dost ve ahbap bulamayacakları şöyle bir mecazla ifade edilmiştir:

لَا يَجِدُ رَفِيقًا مَنْ لَمْ يَزْدَرِدْ رِيقًا.

Sineye çekmesini bilmeyen dost bulamaz.[466]

Alimler öfkenin negatif sonuçlarını bildiklerinden birlikte yolculuk yapacak kişilere özellikle öfkeden uzak durmalarını öğütlemişlerdir. Örneğin meşhur hadis alimi Abdullah b. ʿAvn'nın (öl. 151/768) yol arkadaşlığı edecek olanlara yaptığı iki tavsiyeden birinin öfkeden uzak durulması olduğu görülür. Bu özlü nasihatin anlatıldığı anekdot şöyledir:

Adamın biri Hammâd b. Zeyd'e (öl. 179/795) gelerek bir yıl sonra Mekke'ye yolculuk etmek istediğini ve kendisine uygun bir yol arkadaşı tavsiye etmesini ister. Aradan bir yıl geçince Hammâd'ın yanına gelen adam isteğini hatırlatır. Hammâd uygun gördüğü birini adamın yanına katarak onları uğurlar. İki arkadaş yolu koyulmadan önce İbn ʿAvn'nın yanına giderek vedalaşırlar ve nasihat isterler. İbn ʿAvn: Size iki şey öğütlüyorum. Öfkelendiğiniz vakit öfkenizi yutun. Malınızı birbirinizden esirgemeyin.[467]

3.1.8. Şaka/İstihza/Hafife Alma

Birlikte geçirilen hoş vakitlerin en önemli neşe ve sevinç kaynağı şakalaşmadır. Latifeler yoluyla bir yandan gündelik hayatın monotonluğu ve stresi bertaraf edilirken, diğer yandan karşılaşılan sıkıntı ve problemlerin baskısı azaltılmaya çalışılır. Arkadaş grupları, aile fertleri, iş görüşmeleri gibi birçok muhit içerisinde meydana gelen tatsız hadiselerin, can sıkıcı durumların, soğuklukların ve hatta gerginliklerin hafifletilmesinde şaka (laşma)nın ciddi bir payı vardır. Nükte ve şaka paylaşımı, ilk defa veya nadiren görüşülen kimselerle asgari düzeyde bir samimiyetin oluşturulması ya da ilişiklerin geliştirilmesi bağlamında da son derece etkili iletişim yönetmelerinden biridir.

Hiç şüphesiz şakalaşmanın dostlar arasında apayrı bir yeri vardır. Latifeleşme ikili arasındaki samimiyetin ve güvenin bir göstergesi olduğu gibi taraflar arasında bir takım olay ve nedenlere bağlanarak yalnızca kendilerinin bildiği özel bir dilin ifade biçimidir de. Bununla birlikte birçok küskünlüğün, dargınlığın ve hatta düşmanlığın ardında ölçüsü

[466] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/11.
[467] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 178.

kaçan şakaların, maksadını aşmış sözlerin olduğu da sayısız tecrübe edilmiş bir hakikattir.[468] Bu hakikat bize, mizah ya da şaka (laşma)nın *edeb* kitaplarında neden çokça zemmedildiğini de açıklar.

Her şeyden önce birçok dil bilgini مُزاح lafzının "*bir şeyi yerinden çıkarmak, oynatmak, sarsmak*" anlamlarındaki أزاح kökünden geldiği tespitinde bulunur. Onlara göre "şakacılık" ya da "mizah" hakikati ve doğruyu ortadan kaldırarak onun yerine batılı ikame eder.[469] Dilcilerden başka, ulema ve üdebadan birçok kimse de muhtelif saiklerle[470], hususan da doğurduğu olumsuzluklar sebebiyle bu olguya tenkit zaviyesinden yaklaşmıştır.[471] Klasik kaynaklarda mizaha, daha doğrusu ölçüsü kaçmış mizahın nelere mal olacağı meselesine emsal kitaplarında yer alan vecizelerde dahi değinilmiştir. Mesela birçok *edeb* kitabında yer alan bir özlü söz şöyle demektedir:

اَلْمُزَاحُ فَحْلٌ لَا يُنْتِجُ إِلَّا الشَّـرَّ.

Mizah kötülükten başka döl vermeyen bir damızlıktır.[472]

Yine kaynaklarda sıkça yer alan meşhur bir beyitte ölçüsü kaçmış bir şakanın, husumet kapısını açan bir anahtar işlevi göreceği hoş bir teşbihle ifade edilmiştir:

فَلَرُبَّمَا مَزْحُ الصَّدِيقِ بِمَزْحَةٍ كَانَتْ لِبَابِ عَدَاوَةٍ مِفْتَاحَا

Dosta yapılan bir şaka olur ki husumet kapısına anahtar olur.[473]

Devlet adamlığı kadar fesahat ve belagatiyle de ün yapmış olan Haccâc b. Yusuf es-Sakafî ile sözleri darb-ı mesel halini almış İbn Giriyye (öl.?) adındaki bir bedevi arasında geçen uzunca bir diyalogda, mizahın neden ulema ve hükemaca pek hoş görülmediğinin izahı yapılırken, satır aralarında şu gibi ifadelere yer verilir:

(...) الْمِزَاحُ أَوَّلُهُ فَرَحٌ، وَآخِرُهُ تَرَحٌ.

---

[468] es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 449.
[469] el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 4/110.
[470] Bu saiklerin başında uhrevi birtakım kaygılar yatmaktadır. Şakanın ciddiyetin yerini alacağı endişesiyle bir çok alimin mizahı tenkit ettiği görülmektedir bk. ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 5/111.
[471] el-Câhiz, *Resâ'ilü'l-Câhiz*, 3/80.; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 2/87.
[472] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/345.; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 4/114.
[473] el-Veşşâ, *ez-Zarf ve'z-zurefâ*, 1953, 14.; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*, 4/74.; Muhammed b. Aydemir el-Müstasımî, *ed-Dürrü'l-ferîd ve Beytü'l-kasîd*, thk. Kamil Süleyman el-Cebûrî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2015), 8/47.

Şakanın başı neşe sonu kederdir.[474]

(...) وَالْمِزَاحُ يُوْغِرُ صَدْرَ الصَّدِيقِ، وَيُنَفِّرُالرَّفِيقَ.

Mizah dostun gönlüne öfke verir, arkadaşı da ürkütür.[475]

(...) لَمْ يَجُرَّ الْمَزْحُ خَيْرًا، وَكَثِيرًا مَا جَرَّ شَرًّا.

Mizah pek bir hayır getirmez; çoğu kez şerre kapı aralar.[476]

(...) الْغَالِبُ بِالْمِزَاحِ وَاتِرٌ، وَالْمَغْلُوبُ بِهِ ثَائِرٌ.

Şakada galip şımarır; mağlup bilenir.[477]

(...) وَالْمِزَاحُ يَجْلُبُ الشَّتْمَ صَغِيرُهُ وَالْحَرْبَ كَبِيرُهُ.

Şakanın küçüğü sövüşmeler, büyüğü dövüşmeler doğurur.[478]

Kabul etmek gerekir ki burada ya da başka yerlerde benzer üslupla tenkidi yapılan mizah ya da şaka kategorisi; argo tabirle "*eşek şakası*" olarak da ifade edebileceğimiz, bir kısmı fiziksel bir kısmı ise kaba, incitici, karşı tarafı küçük düşüren, onur kırıcı tahkir üsluplarıyla gerçekleştirilen şakalardır. Bu tür şakanın zararı yalnızca kurbana münhasır kalmayıp, faile de yansır.[479] Bunun çarpıcı örneklerinden birisi, aslen nüktedan bir karakteri olduğu halde, sergilediği tatsız bir şaka sonrasında bir daha şaka yapmamaya ahdeden meşhur muhaddis İshâk b. Ferve'nin (öl. 144/762) başına gelen şu hadisedir:

> İshak b. Ferve şakacı bir kimseydi. Bir gün, ters köşe yapmak istediği bir bedeviye "*Gözünün görmediğine şahitlik eder misin?*" diye soracak olmuş. Bedevi gayet sakin: Elbette, demiş. Mesela bu gözler şahit olmadı, lakin babanın ananı becerdiğine kalıbımı basarım![480]

Çoğu defa kin ve düşmanlığa kapı araladığı, kalplere nefret tohumları serptiği, çoğu zaman da telafisi zor pişmanlıkları beraberinde getirdiği için bu türden şaka (laşma)ların

[474] es-Seâlibî, *el-Letâʾif ve'z-zarâʾif*, 152.; el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb*, 2/521.; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*, 4/74.
[475] Şeyho, *Mecâni'l-edeb fî hadâʾikı'l-ʿArab*, 3/120.
[476] el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb*, 2/522.
[477] el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb*, 2/522.; Şeyho, *Mecâni'l-edeb fî hadâʾikı'l-ʿArab*, 3/120.
[478] el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb*, 2/522.; Şeyho, *Mecâni'l-edeb fî hadâʾikı'l-ʿArab*, 3/120.
[479] İbn Sellâm, *Kitâbü'l-emsâl*, 86.; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 4/164.
[480] ez-Zemahşerî, *Rebîʿü'l-ebrâr*, 5/116.

farklı üsluplarla zemmedildiğini görebiliriz.[481] Bu manada klasik *edeb* ve ahlak kitaplarımızda sıkça zikredilen, popüler hale gelmiş birkaç hikemi ifadeyi zikretmekte yarar görmekteyiz:

الْمِزَاحُ يُورِثُ الضَّغَائِنَ.

(Ölçüsü kaçmış mizah/şaka) kin ve nefret doğurur.[482]

الْمَزْحَةُ تُذْهِبُ الْمَهَابَةَ.

Nükte (danlık/latife düşkünlüğü) kişinin heybetini sarsar/alır.[483]

لِكُلِّ شَيْءٍ بَذْرٌ وَبَذْرُ الْعَدَاوَةِ الْمِزَاحُ.

Her şeyin bir nüvesi vardır. Düşmanlığın nüvesi de şakadır.[484]

Bilhassa uzun tutulan ya da sulandırılan şakaların bir süre sonra -işin ciddiye binerek- taraflar arasında sorunlara yol açacağı endişesi her zaman vardır. İslam filozoflarına göre, ağır ve uzun tutulan şakalarda mizah modundan ciddiyet moduna geçişle birlikte bir husumet zemini her an oluşabilir. Bu fitne kapısı bir kere aralandı mı da kapatılması kolay kolay mümkün olmaz.[485]

Diğer yandan şakayı yapanın olgunluğuna ve ciddiyetine halel getiren seviyesiz şakaların İslam ahlakçıları tarafından zemmedildiğini de görmekteyiz. Onlara göre, esasen ölçüsüz latifeler kişiyi bir yerde maskaraya çevirmektedir. Bu yüzden hikmet erbabı bu türden şakaları "*şaka*" olarak değil, bir nevi "*küfür*" ya da "*sövgü*" olarak değerlendirmektedir. Öyle bir sövgü ki, sövgünün kurbanı paradoksal biçimde buna gülüp kahkaha atmaktan kendini alamamaktadır:

إِنَّمَا الْمِزَاحُ سِبَابٌ، إِلاَّ أَنَّ صَاحِبَهُ يَضْحَكُ.

(Kaba ve taşkın) şaka bir nevi küfürleşmedir.
Şu var ki, şakanın bu türünde fâil de kurban da gülüp keyif almaktadır.[486]

---

[481] el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 3/306.; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 34.; el-Veşşâ, *ez-Zarf ve'z-zurefâ*, 1953, 14.
[482] el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 3/360.; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 34.
[483] İbn Sellâm, *Kitâbü'l-emsâl*, 85.
[484] el-Veşşâ, *ez-Zarf ve'z-zurefâ*, 1953, 13.; ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 5/111.; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 469.
[485] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 5/111.; el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 237.; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*, 4/72.
[486] el-Mâverdî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, 310.; es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 449.

Benzer bir tespitin önde gelen Arap hatiplerden Hâlid b. Safvân (öl. 135/753) tarafından yapıldığını da görmekteyiz. Ona göre bu nevi şakalar, aklı kıt kimselerin başvurduğu bir sövgü biçimidir.[487]

Eserlerinde insan psikolojisine dair tahlillere bolca yer veren Câhiz'ın, mizaha dair yorumları da dikkat çekicidir. Ona göre mizahın sınırlarını bilmeyen nice insan, mizah sanatını, bulundukları meclislerdeki bazı kimseleri sırf iğnelemek ya da küçük düşürmek için kullanmaktadır. Böylelerinin, sonrasında meydana gelen hırgürü ve husumeti "şaka yaptım" sözüyle geçiştirmeye çalışması ise abestir.[488] Karşı tarafı küçük düşürüp rencide etmekten başka bir işe yaramayan bu tür şakalar, en başta şakayı yapanın kişiliğine halel getirmektedir. Bu durum veciz bir şekilde şöyle ifade edilmiştir:

مَنِ اسْتَخَفَّ بِالْإِخْوَانِ ذَهَبَتْ مُرُوءَتُهُ.

Her kim dostlarını hafife alırsa mertliği yok olup gider.[489]

Edebiyat kitaplarında çokça zikredilen bir hadis-i şerifte ise bu türden şakalar, şeytan ve nefsin bir hilesi olarak tasvir edilir ve dostluk ilişkilerini peyderpey yıpratma amacı güttüğünü vurgular:

اَلْمِزَاحُ اسْتِدْرَاجٌ مِنَ الشَّيْطَانِ وَاخْتِدَاعٌ مِنَ الْهَوَى.

Şaka şeytanın (ilişkileri yok etmek için)
sinsince kurguladığı bir tezgah, nefsin kötü bir hilesidir.[490]

Klasik Arap edebiyatı kaynaklarında, ölçüsüz şakalarıyla birbirini rencide eden bazı dostların atışmaları, nevadir koleksiyoncuları için değerli malzemelerdir. Abbasi devrinin ünlü nedimlerinden Ebü'l-ʿAynâ'nın (öl. 283/896), en samimi dostu diyebileceğimiz Muhammed İbn Mükerrem (ö.?) ile olan bu nevi atışmalarınınsa kuşkusuz hiciv edebiyatı bağlamında özel bir yeri vardır. İbn Mükerrem, Ebü'l-ʿAynâ'nın sarayda amansız mücadelelere girdiği bir rakibi değil, kendisiyle muhabbet etmekten, karşılıklı espri yapmaktan ve gülüp eğlenmekten keyif aldığı bir dostu olmuştur. Tezimizin bu bölümünde, ölçüsü

[487] el-Veşşâ, *ez-Zarf ve'z-zurefâ*, 1953, 14.; İbn Sellâm, *Kitâbü'l-emsâl*, 85.; Ebû Hilâl el-Askerî, *Dîvânü'l-meʿânî*, 1/151.; es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 448.

[488] Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *er-Resâilü'l-edebiyye* (Beyrut: Dârü ve Mektebetü'l-Hilâl, 2003), 457. Keza bkz. el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fî'l-muhâdarât*, 4/129.;

[489] el-Gazzî, *Âdâbü'l-ʿişre ve zikri's-suhbe ve'l-uhuvve*, 29.

[490] el-Câhiz, *er-Resâilü'l-edebiyye*, 456.; ez-Zemahşerî, *Rebîʿü'l-ebrâr*, 5/111.; el-Mâverdî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, 310.

kaçmış şakalarına rağmen dostlukları örselenmeyen bu iki nüktedanın Karagöz-Hacivat atışmalarını andıran mülâtefelerine yer verilecektir.

Genel olarak bu ikilinin dostluk serencamının mizahi eksende seyrettiği söylenebilir. Kaynaklardaki ilgili anekdotlara bakıldığında bunların neredeyse tamamının yoğun mizahi unsurlar içerdiği göze çarpmaktadır. Atışmalarına hâkim olan mizahi yelpaze hayli geniş bir tematik zenginliğe sahiptir. Basit ağız dalaşlarından ağır hakaretamiz atışmalara, dinsel referansı bulunan ince nüktelerden, latif imalar taşıyan sofistike esprilere, oradan da kaba mizahın (mücûn) en uç örneklerine kadar geniş bir konu yelpazesi söz konusudur.

İkilinin mizahçılığında dolaylama yer yer kendisini hissettiren bir karakterdir. İki sıkı fıkı dost, birbirlerine karşı en sulu şakaları yaparken dahi ilk planda anlaşılmayacak türden telmih ve kinaye dolu nüktelere başvurur. Mesela bir örneği İbn Mükerrem'in, yeni doğan çocuğu sebebiyle kendisini tebrike gittiği Ebü'l-ʿAynâ'ya yaptığı ağır, dolaylı şakada gizlidir:

> Ebü'l-ʿAynâ'nın bir çocuğu olmuş, dostu İbn Mükerrem de evine tebriğe gitmiş. Her zamanki gibi muhabbet edip şakalaşmışlar. Ancak İbn Mükerrem evden tam ayrılacakken cebinden bir taş çıkarıp çaktırmadan Ebü'l-ʿAynâ'nın entarisinin önüne bırakır. Ebü'l-ʿAynâ, İbn Mükerrem'in kucağına bıraktığı taşı fark ederek uşağına sorar:
>
> — Kim koydu bu taşı buraya?
>
> Uşak:
>
> — Allahualem İbn Mükerrem.
>
> — Kahrolasıca! Anlaşılan Peygamber'in şu sözüyle bana tarizde bulunuyor:
>
> اَلْوَلَدُ لِلْفِرَاشِ، وَلِلْعَاهِرِ الْحَجَرُ.
>
> Çocuk doğduğu döşeğindir. Zânî içinse taş (recm) vardır.[491]

Anlaşıldığı kadarıyla İbn Mükerrem ve Ebü'l-ʿAynâ'nın dostlukları, çoğu ilişkiyi tarumar edecek keyfiyetteki ağır şakaların sarsıntılarını atlatabilecek bir kıvam ve olgunluğa ulaşmıştı. İffet teması üzerinden tarafların birbirine yüklendiği bir nüktede, hakaretin boyutları karşı tarafın mahremine kadar uzanır:

> İbn Mükerrem:
>
> — Söyle bakalım Ebü'l-ʿAynâ, namussuz biri miyim sence ben?

[491] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/428.; el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb*, 1/331.

Ebü'l-ʿAynâ:

— Estağfurullah Efendim, Zatı alileriniz iffet âbidesisiniz, lakin hareminiz biraz iffetsiz!

— Doğru söylüyorsun Azizim. Ananı düzdüğümden beri bizim karı tam olarak senin dediğin gibi![492]

Ebü'l-ʿAynâ, İbn Mükerrem'in kolay hazmedilemeyecek bu hakaretine karşı intikamını, mütekabiliyet prensibi gereği yine bir nükte silahıyla almıştır:

> Bir sohbetleri sırasında İbn Mükerrem "*Yahu Ebü'l-ʿAynâ, düşünüyorum da, şu dünyada bedavadan yiyip içen, hayatın tadını çıkaran, üstelik bütün bunları yaparken bir de para kazanan şu muğanniye tayfasından akıllısı var mı sence?*" demiş. Ebü'l-ʿAynâ hemen lafı sokmuş: "*Sahi, senin annen de akıllı bir kadındı, değil mi azizim?!*"[493]

Ebü'l-ʿAynâ'nın, İbn Mükerrem dışında kâtip dostu İbn Süvâbe ile olan mülatefeleri de dikkat çekicidir. Bu ikili arasındaki ağır şakalar da normal şartlarda dostlukları sonlandırabilecek, kaba mizahın en uç örneklerini teşkil eder. Sözgelimi bir anekdotta, dostu Ebü'l-ʿAynâ'ya duyduğu sınırsız sevgiyi ifade eden İbn Süvâbe'nin iltifatı, dostu tarafından muzipçe bir karşılık bulmaktadır:

> Bir defasında İbn Süvâbe (öl. 277/890), dostu Ebü'l-ʿAynâ'ya "*İnanır mısın azizim, seni tüm benliğim ve bedenimle seviyorum*" deyince Ebü'l-ʿAynâ "*Kurban olayım*" demiş "*n'olur o malum uzvunu hariç tut!*"[494]

Yine bir diğer anekdotta Ebü'l-ʿAynâ'nın yaptığı bir esprinin satırları arasında, İbn Süvâbe'nin cinsel zaaflarına dair zarif bir imada yer almaktadır:

> Bir keresinde Ebü'l-ʿAynâ dostu İbn Süvâbe'ye "*Hani dostum, Cenab-ı Hak*
>
> ﴿يَوْمَ تَشْهَدُ عَلَيْهِمْ أَلْسِنَتُهُمْ وَأَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾
>
> O gün insanların dilleri, el ve ayakları onların aleyhinde şahitlik yapacak.[495]
>
> *buyuruyor ya*" demiş "*korkarım o gün senin azılı şahidin 'o menfur organın' olacak!*"[496]

[492] et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 8/183.
[493] el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 3/141.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 9/429.
[494] el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 3/144.
[495] en-Nûr, 24/24. İlgili ayet Ebü'l-'Aynâ tarafından kısmen manipüle edilerek iktibas edilmiştir.
[496] el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 3/139.

3.1.9. Küsme ve Dargınlık

Küskünlük ve dargınlık kişinin değer verdiği, hürmet ettiği kimseye yönelik duygusal bir reaksiyon; önem atfettiği insanın gönlünde kendisini bulamaması dolayısıyla verdiği bir tepkidir. Çoğu defa bu duygu "*Verdiğim değerin karşılığı bu olmamalıydı*" cümlesinde anlamını bulan, sitemle karışık bir halet-i ruhiyedir.

Diğer taraftan küskünlük ya da dargınlık bir nevi karşı tarafı suçlama girişimidir. Kişi, ilişkiyi kesmek, araya mesafe koymak ve soğuk davranmak suretiyle bir tür cezalandırma yoluna tevessül eder. Ne var ki İslam ahlakında, dostlukları törpüleyen bu psikolojik cezalandırma biçimine bir tahdit getirilerek üç günden fazla küs kalınması büyük günah addedilmiştir.[497]

Bu yaklaşımın anlaşılabilir bir nedeni vardır: Zira küskünlük ve dargınlığın süresi uzadıkça mevcut ihtiram ve muhabbet bağları zayıflar, yerini soğukluk hissi alır. Hatta duyulan olumsuz duygu ve düşüncelere yenilerinin eklenmesiyle muhabbet, yerini adavete terk eder.[498] İşte "üç gün" kaydının hikmeti tam da burada ortaya çıkmaktadır. Belirtilen süre kadar küs kalmaya müsaade edilmesi, dargınlar arasındaki buğuz, sitem, öfke, nefret, hiddet gibi olumsuz duyguların yatışması; dolayısıyla psikolojik açıdan toparlanıp normalleşme için yeterli ve makul bir süre olarak görülmektedir.[499]

İslam uleması, Hz. Peygambere nispet edilen yukarıdaki meşhur hadisten başka, ilgili sürenin aşımı noktasında başka bazı caydırıcı rivayetler de aktarmaktadır. Mesela İbn Hibbân (öl. 354/965) *Ravdatü'l-'ukalâ*'da dargın kalmanın hükmünü, küskünlük süresine bağlı olarak şöyle ifade eder: *Müslüman kardeşinle üç günden fazla dargın kalmak günah; bir sene dargın kalmak onun kanını dökmek mesabesinde; o vaziyette ölmekse cehennem azabını mucip büyük bir cürüm işlemekle eşdeğerdir.*[500] Önde gelen tabiîn müfessiri Mücâhid ise (öl. 103/721) Hz. Lokman'ın oğluna öğüt verişini anlatan ayetteki ﴿

[497] Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed İbn Hacer el-Heytemî, *ez-Zevâcir 'an iktirâfi'l-kebâ'ir* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1987), 2/67.
[498] el-Câhiz, *Resâ'ilü'l-Câhiz*, 1/127.
[499] Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *ez-Zecrü bi'l-hecri* (Tanta: Mektebetü's-Sahâbe, 1987), 21.
[500] İbn Hibbân, *Ravzatü'l-'ukalâ' ve nüzhetü'l-fuzalâ'*, 207.

تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ *insanlara yüzünü (yanağını) çevirme* ifadesini "*iki kişi arasındaki sevgi ve muhabbeti takip eden küslük*" şeklinde yorumlamıştır.[501]

Bununla birlikte babanın oğluna, kocanın karısına küsmesi ya da aşikâr şekilde günah işlemek, sapkın bir itikada sahip olmak gibi dini gerekçelerle birine üç gün boyunca küs kalmak hükümden istisna edilerek caiz görülmüştür.[502] Keza, İbn Mesûd'un (öl. 32/652-53) bir cenaze ortamında ahbaplarından biriyle arasında geçen diyalogda olduğu gibi, bazı fıtri ve insani tepkilerle böyle bir tavır alınabildiğini görmekteyiz:

> Anlatıldığına göre İbn Mesûd bir cenaze törenine katılmış. Matem ortamında ahbaplarından birinin kahkaha attığını fark edince dayanamamış: *Cenazedesin ve kahkaha atıyorsun ha! Allah'a yemin olsun ki bir daha seninle asla konuşmayacağım!*[503]

Barışmak için ilk adımı atmak çoğu zaman küslerin en çok zorlandığı hususdur. Özellikle tarafların sürekli kendisini haklı görmesi ya da kibrini kırmaya muvaffak olamaması dolayısıyla uzlaşı yolu olabildiğince kapanmaktadır. Hz. Peygamber insanoğlunun bu marazi durumuna dikkat çekerek *"Selamı önce veren hayır ve faziletçe daha üstündür"* buyurmuş ve aslında bununla uzlaşmanın en kolay yolunu formüle ederek ashabını küs kalmamaya teşvik etmiştir.[504] Bazı hadislerde ise, taraflardan birinin verilen selama karşılık vermemesi halinde büyük bir günah yükü altına girileceği ifade edilerek[505] sahabe dahi bu konuda sertçe uyarılmıştır. Buna rağmen sahabe ve tâbiinden çok sayıdaki kimsenin bu dünyadan küskün vaziyette terk-i diyar ettiği de bilinen bir hususdur. Hem İbn Kuteybe'nin *el-Me'ârif*'inde hem de Süyûtî'nin (öl. 911/1505) *ez-Zecr bi'l-hecr* adlı eserinde, İslam tarihinin ilk dönemlerinde, en yakın dostlarıyla küslük yaşamış bazı şahsiyetlerin isimlerinin bir listesi اَلْمُتَهَاجِرُونَ başlığı altında kaydedilmiştir.[506] İlgili bölümde dargınlıkları ölünceye kadar devam eden, hatta birbirlerinin cenaze namazına dahi iştirak

---

[501] Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ bulûgi'n-nihâye*, thk. Şâhid el-Bûvşeyhî (Birleşik Arap Emirlikleri: Câmiâtü'ş-Şârika, 2008), 9/5730.
[502] İbn Müflih, *el-Âdâbü'ş-şerʿiyye*, 1/229.
[503] es-Süyûtî, *ez-Zecrü bi'l-hecri*, 24.
[504] İbn Hibbân, *Ravzatü'l-ʿukalâʾ ve nüzhetü'l-fuzalâʾ*, 207.
[505] İbn Hibbân, *Ravzatü'l-ʿukalâʾ ve nüzhetü'l-fuzalâʾ*, 183. ;ez-Zemahşerî, *Rebîʿü'l-ebrâr*, 1/387.
[506] Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *el-Maʿârif*, thk. Servet Ukâşe (Kâhire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-ʿÂmme li'l-Kitâb, 1992), 550.; es-Süyûtî, *ez-Zecrü bi'l-hecri*, 23.

etmeyen zevatın derin küskünlükleri hayret uyandırıcıdır. Hususan, müşriklere dahi mesafe koyarken eziyet imasına gelecek davranışlardan sakınılması gerektiğini öğütleyen "*Onlardan, eziyetsiz bir küskünlükle uzak dur* (وَاصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ وَاهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِيلاً)" ayeti dikkate alındığında.[507]

Kadim Arap kültüründe küslüğü-küskünlüğü ifade etmek üzere ilginç deyimlerin kullanıldığı görülmektedir. Örneğin bir sürtüşmede taraflardan biri "*Bir daha şunu şunu yaparsan, şu iki kaş gibi bir daha bir araya gelmek nasip olmasın*" derlerdi.[508] Kullanılan bir diğer deyim ise, bir dosttan hızla uzaklaşmak manasını çağrıştırır ki bu hususta Arap çölünün en hızlı hareket eden hayvanlarından ürkek ceylanın refleksi üzerinden teşbih yapılmıştır: "*Onu, ceylanın gölgesini terk etmesi gibi terk ettim*". Bir diğer yoruma göre ise, ceylan, ihtiyat gereği ayrıldığı bir noktaya yeniden dönmediği için böyle bir teşbih yapılmıştır.[509]

3.1.10. Mazeret Kabul Etmemek

Edipler tarafından sergilenen ilginç bir yaklaşıma göre, bağışlamayı değerli kılan, bizatihi kusurun kendisidir; zira hatanın olmadığı yerde aftan söz edilemez.[510] Benzer şekilde, Allah Teâlâ'nın affedici olduğunu ifade eden esmasına bakıldığında, bazı hadislerde bu esmanın tecellisinin işlenecek olan günah ve hatalara, dolayısıyla da neticesinde edilecek olan tövbelere bağlı olduğu zımnen ifade edilmektedir.[511]

O nedenle, insanın işlediği kusur ve kabahatin farkına varıp akabinde özür dilemesi ne denli erdemli bir davranış ise, yalan dahi olsa, beyan edilen bir özrü bağışlamak da en az o kadar değerlidir.[512] Bu sebepten mesela Fudayl b. ʿİyâz *fütüvvet* gibi ahlaki temellerin bütününe ıtlak olunan bir kavramı "dostların hata ve kusurlarını bağışlamak" şeklinde

[507] el-Müzzemmil, 73/10.
[508] İbn Sellâm, *Kitâbü'l-emsâl*, 179.
[509] İbn Sellâm, *Kitâbü'l-emsâl*, 180.
[510] ez-Zemahşerî, *Rebîʿü'l-ebrâr*, 2/110.; el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb*, 2/496.; el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha veʿurerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 479.; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 200.
[511] Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmiʿu's-sahîh*, 4/2106.
[512] İbn Hibbân, *Ravzatü'l-ʿukalâʾ ve nüzhetü'l-fuzalâʾ*, 184.

tanımlamıştır.[513] Şair Buhtürî (öl. 284/897) ise, itizarın koşulsuz bir şekilde kabul edilmesi gerektiği düşüncesine şiirlerinde yer vermiştir:

اِقْبَلْ مَعَاذِيرَ مَنْ يَأْتِيكَ مُعْتَذِرًا إِنْ بَرَّ عِنْدَكَ فِيمَا قَالَ أَوْ فَجَرَا

Sana özre geleni gönderme sakın eli boş;
Özrün kaili ister hoş olsun isterse nahoş.[514]

Bazı edipler de özür beyanının kişinin hatalarını akladığına, buna mukabil mazeret kabul etmemenin de onu suçlu hale getireceğine işaret etmişlerdir:

إِذَا اعْتَذَرَ الْجَانِـي مَحَا الْعُذْرُ ذَنْبَهُ كُلُّ امْرِئٍ لَا يَقْبَل الْعُذْرَ مُذْنِبُ

Suçlu mazeret beyan edince, bu özür suçunu temizler gider
Böyle bir özrü kabul etmeyen herkes de bizatihi suçludur.[515]

Bazı hadislere bakıldığında da affetmenin ahlak yasaları içerisinde ulvi bir yere oturduğu ifade edilmiştir. Örneğin bir rivayete göre Cebrail, Hz. Peygambere "*Ey Muhammed, sana vahiy olarak dünya ve ahiretteki en değerli ahlak yasalarını getirdim*" deyip şu ayeti okur:

﴿خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجاهِلِين﴾

Sen af yolunu tut, bağışla, uygun olanı emret, bilgisizlere aldırış etme.[516]

Diğer taraftan yapılan bir itizarı kabul etmemek de ağır bir dille zemmedilmiştir. Şayet "kötü ahlak" diye bir mefhum varsa, o da bizzat mazeret kabul etmemedir.[517] *ʿUyûnü'l-ahbâr*'da geçen bir rivayette ise şöyle denilmektedir:

مَنْ لَمْ يَقْبَلْ مِنْ مُعْتَذِرٍ صَادِقًا كَانَ أَوْ كَاذِبًا لَمْ يَرِدْ عَلَيَّ الْحَوْضَ.

Gerçeklik payı bulunsun veya bulunmasın, mazeret beyan edenin mazeretini kabul etmeyen kimse Ahiret Günü havz-ı Kevser'imin başına gelemez.[518]

[513] ez-Zemahşerî, *Rebîʿü'l-ebrâr*, 2/101.; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 200.
[514] el-Müstasımî, *ed-Dürrü'l-ferîd ve Beytü'l-kasîd*, 4/26.
[515] İbn Abdürabbih, *el-ʿIkdü'l-ferîd*, 2/19.; el-Hârizmî, *el-Emsalü'l-müvellede*, 335.; eş-Şerîşî, *Şerhu makâmâti'l-Harîrî*, 3/409.
[516] el-A'râf, 7/199.
[517] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/284.
[518] İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 3/114.

Bütün burada belirtilenlerden farklı olarak, bazı ediplere göre ise *bağışlama,* aslında sadece karşı tarafın hata yapma cüretini artırmaktadır.[519]

Yapılan itizarlara hüsnü muamelede bulunmanın erdemli bir davranış olduğu hakikati, *edeb* kitaplarında bazı anekdotlar vesilesiyle çarpıcı üsluplar ile de dile getirilmiştir. Sözgelimi aşağıdaki anekdotta, bir itizara konu olan sıkıntılı durumun "*iki iyilik arasında kalan kötülük*"e teşbih edilerek, görmezden gelinmesi tavsiye olunmaktadır:

> Adamın biri, işlediği bir kusurdan ötürü Vezir Hasan b. Sehl'e özrünü beyan edince, vezir, muhatabının gönlünü almak için şunları söylemiş: Sen en başından beri bize hürmette kusur etmedin; şimdi ise arz-ı nedamet ile af diliyorsun. Bu iki asil davranışın arasında da ufak bir hatan olmuş. Bizler şuna inanırız: Bir kötü davranış, iki güzel davranışı alt edemez.[520]

Bir itizarın duruma uygun bir üslupla ifadesi ya da muhatabı rencide etmeden kabul edilmesi ediplerin önemsedikleri, yeteneklerini sergiledikleri bir hususdu. Dostlar arasındaki itizarlarda zaman zaman yazışmaların zarif birer diyalog halini alması bundan kaynaklanmaktadır. Aşağıdaki anekdotta itizarı kabul eden tarafın bunu ne ölçüde incelikle dile getirdiği dikkatlerden kaçmamaktadır:

> Bir arkadaşı, Ebû Yahyâ el-Hammâdî'ye (öl.?) "*Yanınıza gelip hizmetinizi göremediğim için bendenizi mazur görmenizi rica ediyorum*" mealinde bir mektup yazıp göndermiş. Ebû Yahyâ da arkasına şu notu düşerek mektubu geri göndermiş: Sözüne itimat ettiğimden nezdimde tüm özürlerin makbuldür. Ancak seni görmeye can attığımdan daha fazla tolerans da bekleme![521]

Vekîʿ b. el-Cerrâh (öl. 197/812) ile Süfyân-ı Sevrî arasında geçtiği belirtilen aşağıdaki diyalogda ise, dostlardan ciddi mazeret beklentisinde olanların, ihvanlarını gereksiz yere yemine ve yalana sürükleyebilecekleri anlatılmaktadır:

> Vekîʿ b. el-Cerrâh anlatıyor: Bir keresinde Süfyân-ı Sevrî hastalanmış bense kendisini ziyarette gecikmiştim. Nihayet ziyaretimi yaptığımda kendisine özürlerimi sıraladım. Bunun üzerine bana "*Bak dostum*" dedi "*Karşıma bir mazeret listesiyle çıkmana gerek yoktu. Zira mazeret beyan edip*

[519] İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 2/19.
[520] İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 2/31.
[521] Ebû Mansûr, *el-Îcâz ve'l-iʿcâz*, 113.

de işin içine yalan karıştırmayan çok az kimse bulunur. Ayrıca bilesin ki: ne bir dost hesaba çekilir ne de düşmandan da bir şey beklenir!"[522]

3.1.11. Suizan

İslam, hüsnüzan üzere olmayı bir tür ibadet telakki etmiş, Müslümanlara da her dem bu erdemle muttasıf olmalarını tavsiye etmiştir. Bunun en güzel sözlü ifadelerinden biri Hz. Peygamberin bir hadis-i şerifinde hayat bulmuştur:

حُسْنُ الظَّنِّ مِنْ حُسْنِ الْعِبَادَةِ.

Hüsnüzanda bulunmak, ibadetin en güzel şekillerinden biridir.[523]

İslam âlimlerinin ittifakla belirttiklerine göre hayata hüsnüzan penceresinden bakan kimse iç dünyasını büyük oranda kötülüklere kapatarak aydınlanır; buna karşın suizan hastalığına müptela kimse türlü fenalıklarla iç âlemini büsbütün karartır. Bu ana fikir Şair Mütenebbî'nin (öl. 354/965) bir dizesinde şu şekilde ifade edilmiştir:

إِذَا سَاءَ فِعْلُ الْمَرْءِ سَاءَتْ ظُنُونُهُ وَصَدَّقَ مَا يَعْتَادُهُ مِنْ تَوَهُّمِ

Habis olunca fiil, çirkefleşir zanlar da
Ve teslim olur kişi aşina kuruntulara.[524]

Aşağı yukarı bu manaları kucaklayan nice özlü söz, edep ve ahlak kitaplarını süslemektedir. Mesela İmam Şâfiî son nefesini iyi bir mümin olarak vermek isteyenlere "Her dem hüsnüzan üzere olmalarını salık vermektedir.[525] Gerek ayetlerde gerekse hadislerde ağır bir dille zemmedilen[526] suizan ahlakına sahip kişi, esasen muhatabında, kendi iç dünyasına hükmeden bozuk ahlakın bir yansımasını görür, ne var ki bunun farkında değildir. Mayası bozuk kişinin hüsnüzan hasletine muvaffak olamayacağı hakikati, *edeb* ve ahlak kaynaklarında zikri çokça geçen aşağıdaki dizede gayet güzel özetlenmiştir:

وَمَنْ يَكُ ذَا فَمٍ مُرٍّ مَرِيضٍ يَجِدْ مُرًّا بِهِ الْمَاءَ الزُّلَالَا

[522] Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhaki, *Şuʿabü'l-îmân*, thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid (Bombay: Darü's-Selefiyye, 2003), 10/561.
[523] Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh el-Münzirî, *et-Tergîb ve't-terhîb*, thk. İbrahim Şemsuddîn (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1996), 4/135.
[524] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/24.; es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 112.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 5/66.
[525] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lugât* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye, ts.), 1/55.
[526] el-Buhârî, *el-Câmiʿu's-sahîh*, 4/4.

Ağzının tadı olmayan, tatlı suyu da acı sanır.[527]

Ahlak kitaplarında kişinin hangi vesilelerle hüsnüzan veya suizan sahibi olabileceği üzerinde de durulmuş, kurulan dostlukların bu iki özelliğin kazanımında doğrudan etkili olacağına dikkat çekilmiştir.[528] Türkçemizdeki "Kır atın yanında duran ya huyundan ya suyundan" atasözünde de gayet güzel özetlendiği üzere, hüsnüzan sahibi dostlarla muaşeret iyimser bakış açısını pekiştirir, buna mukabil suizan ehliyle hemhâl olmak da kötümser bakış açısını besler.[529]Dostlara karşı hüsnüzan sahibi olunması gerektiğine dair en güzel örneklerden biri, İmam Şâfiî'ye nispetle aktarılan şu rivayettir:

Anlatıldığına göre İmam Şâfiî hastalanınca bir grup arkadaşı kendisini ziyarete gelmiş. İçlerinden biri sağlık temennisinde bulunmak için [قَوَّى اللّٰهُ ضَعْفَكَ] şeklinde bir dua etmiş. Esasen "Allah zaafına güç katsın" ibaresinin iki zıt anlama hamledilebileceğini gayet iyi bilen İmam Şâfiî, "Şayet zaafımı takviye ederse o takdirde ölümümü hazırlamış olmaz mı?" diye o dostuna takılmış. Adam ifadedeki püf noktayı fark edince "Vallahi maksadım sadrınıza şifa olacak bir söz söylemekti, Hazret" diye mahcubiyetini belirtmiş. İmam Şâfiî de "Gayet iyi bilirim ki, bana küfredecek olsan bile sen bunu hayır umarak yaparsın dostum" deyip adamın gönlünü almış.[530]

Sağlam dostluklar uzun bir zaman diliminde, türlü sınavlar verilip badireler atlatılarak teşekkül eder. O nedenle inşa sürecindeki dostlukları en baştan etkileyip akamete uğratan suizannın hiçbir bahanesine geçit verilmemesi gerekmektedir. Bu temel kriter, İslam büyükleri ve ahlakiyatçıları tarafından hassasiyetle vurgulanmıştır. Mesela Hz. Ömer "İyi ve güzele hamledebildiğin müddetçe mümin kardeşinin ağzından çıkan hiçbir sözü kötüye yorma"[531] mealindeki sözünde suizanna mahal vermemenin önemine dikkat çeker. Keza İbni Sîrîn (öl. 110/729) dostluk ilişkilerinde suizanna mahal verecek tüm kapıların

[527] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/25.
[528] bk. er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/40.;
[529] ez-Zemahşerî, *Rebîʿü'l-ebrâr*, 3/69.
[530] Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebû Hâtim, *Âdâbü'ş-Şâfiʿî ve menâkıbüh*, thk. Abdulgani Abdulhâlik (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2003), 209.
[531] Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdirrahmân Receb İbn Receb, *el-Fark beyne'n-nasîha ve't-taʿyîr*, thk. Ali Hasen Ali Abdulhamîd (Amman: Dârü Ammâr, 1988), 15.

kapatılmasını, en somut durumlarda bile insanın kendisine şu telkinde bulunmasını tavsiye etmiştir: Dostunun bir mazereti olması ihtimali her zaman vardır, lakin sen onu bilmediğinden suizan edip durursun.[532]

Yine bu bağlamda, şâir Mutîʿ b. İyâs'ın (öl. 169/785) bir dostu ile arasında geçtiği rivayet olunan aşağıdaki diyalog konuya dair bir örnek sayılabilir:

> Adamın biri Mutî' b. İyâs'a gelerek "*Allah'ın emri peygamberin kavliyle dostluğunuza talibim*" deyince, Mutîʿ "*Verdim gitti*" dedikten sonra ekler "*Ama mehir olarak karşılığında bir şartım var: hakkımda, hiç kimsenin lafına kulak asmayacaksın!*"[533]

İbnü'l-Mukaffaʿ'ya göre de hatıra gelen suizanları tekzip ederek dostu evvela düşüncede beraat ettirmek gerçek muhabbettin ve sadakatin en iyi göstergelerinden biridir.[534] İbn Hibbân'ın Ravdatü'l-ukalâ adlı eserinde yer alan şu anekdot, bu durumu özetleyen hoş bir örnektir:

> Rivayete göre bir seferinde İbn ʿAvf (öl. 99/718) ile karısı arasında şöyle bir diyalog cereyan etmiş:
>
> Karısı : Vallahi dünyada senin dostların gibi vefasızını görmedim.
>
> İbn ʿAvf: Hanım sus! Ne vefasızlığını gördün dostlarımızın?
>
> Karısı : Her şey ortada değil mi?
>
> İbn ʿAvf: Ortada olan nedir?
>
> Karısı : İkbal zamanlarımızda dibimize kadar sokuluyor, ama işler sarpa sarınca da sıvışıp kayboluyorlar.
>
> İbn ʿAvf: Bence bu durum onların alicenaplığını gösterir.
>
> Karısı : Nasıl yani?
>
> İbn ʿAvf: Dostlarımız işler yolundayken yük olmayacaklarını bildikleri için ziyaretimize geliyorlar. İşler kesata uğradığında ise yük olmaktan çekindikleri için uzak duruyorlar.[535]

[532] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/24.
[533] İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 2/230.
[534] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/12.
[535] İbn Hibbân, *Ravzatü'l-ʿukalâʾ ve nüzhetü'l-fuzalâʾ*, 128.

3.1.12. Düşmanla Dostluk

Dostane münasebetlere halel getiren, ilişkileri yıpratıp sarsan faktörlerden önemli bir tanesi de bir taraf için "dost" telakki edilen bir şahsın diğer taraf için "düşman" addediliyor olmasıdır. İhvâniyât literatüründe çok net biçimde dostun düşmanla ahbaplık etmesine müsamaha gösterilmemiştir. Arap-İslam ahlakiyatının birçok temel konusunun kendisiyle irtibatlandırıldığı mürûe (yiğitlik/mertlik/kişilikli olmak) kavramına getirilen yorumlardan biri de tam bu bahisle ilgilidir. Bir tarifte şöyle denilmiştir mesela:

لَيْسَ مِنَ الْمُرُوءَةِ أَنْ تُحِبَّ مَا يُبْغِضُهُ حَبِيبُكَ.

Dostunun nefret ettiğine sevgi duyman yiğitlik değildir.[536]

Keza Hz. Ali'ye nispet edilen aşağıdaki söz gibi onlarca farklı üslup ve formda ifade edilmiş özlü sözde, dostların düşmanlarıyla kurdukları arkadaşlıkların zemmedildiğini görebiliriz:

لَا تَتَّخِذَنَّ عَدُوَّ صَدِيقِكَ صَدِيقًا!

Sen sen ol, dostunun düşmanını kesinlikle dost edinme![537]

Konu üzerine düşünüp yazanlar buna şöyle bir açıklama getirirler: Bir dostun, dostunun düşmanı olduğu kimseye muhabbet duyması, onunla dostane ilişkiler kurması temel bir çelişki oluşturur. Aynı anda hem dosta muhabbet gösterip hem de onun can düşmanı olduğu bilinen kimseye sevgi beslemek mantıksızlıktır. Ve bu yaklaşım şu gibi sözlerde yalınkat bir kesinlik içerisinde formüle edilmiştir:

لَا يُحِبُّكَ مَنْ يُحِبُّ عَدُوَّكَ!

Düşmanına muhabbet duyan seni seviyor olamaz![538]

مِنْ عَلَامَةِ الصَّدِيقِ أَنْ يَكُونَ لِصَدِيقِهِ صَدُوقًا وَلِعَدُوِّهِ عَدُوًّا.

Bir kimsenin gerçek dost olduğunun göstergesi; dosta karşı dürüst olması, düşman bilinene düşman kesilmesidir![539]

Tespitlerimize göre aşağıdaki şekliyle sadece *Muhâdarâtü'l-üdebâ*'da yer alan anonim bir beyitte de şair, can düşmanıyla ahbaplık eden dostuna sitemini şöyle ifade etmektedir:

---

[536] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/20.
[537] Hatibzâde, *Ravzu'l-ahyâri'l-müntehab min Rebîʿi'l-ebrâr*, 170.
[538] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/20.; Hatibzâde, *Ravzu'l-ahyâri'l-müntehab min Rebîʿi'l-ebrâr*, 170.
[539] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/20.

تُؤَاخِي عَدُوِّي ثُمَّ تَزْعُمُ أَنَّنِي صَدِيقُكَ إِنَّ الرَّأْيَ مِنْكَ لَعَازِبُ

Düşmanımla hemhal olup bi de dersin: "Ben senin dostunum"
Bu tavrınla -dostum sen- basiretten yoksunsun![540]

İbnü'l-Mukaffaʿ dostun düşmanla olan ölçülü yakınlığını farklı bir açıdan olumlu olarak da değerlendirmiştir. Ona göre düşmanla ahbaplık ille de kötüye hamledilmek zorunda değildir. Hatta bazı durumlarda, bu nevi ahbaplık tam tersine kimi avantajlar dahi sağlayabilmektedir. Sadakatini kanıtlamış bir dostun, hasımla olan ahbaplığı, ondan sadır olabilecek kötülüklerden korunma; dostunun açığını örtme ve düşmandan elde edilen bilgileri onunla paylaşma anlamında bir fırsat olarak da görülebilir. Ancak dostlar arasında gerçek manada bir güven tesis edilememişse, bu takdirde zaten hayıflanma yersizdir; dostluk sınavını başarıyla verememiş birinin, bir sahte dostun düşmana yar olması üzüntüye değecek bir konu değildir.[541]

3.1.13. Ziyaretlerin Sıklığı

Genel olarak ziyaretleşme dostlar arasındaki sevgi ve muhabbeti kuvvetlendiren bir faktör olarak görülse de *edeb* kitaplarının dostluk bahislerinde yer yer işaret edildiği üzere, süresi ve sayısı itibariyle ölçüsü kaçmış ziyaretler dostluk bağlarını zayıflatabilir. Gerek edebi eserlerde gerek dini literatürde sıkça zikri geçen, kaynakların bazısında hadis-i şerif, bazısında kelam-ı kibar olarak aktarılan aşağıdaki secili ifade konuyu özetleyen en meşhur vecizedir:

زُرْ غِبًّا تَزْدَدْ حُبًّا.

Ziyareti azalt ki, sana olan sevgi çoğalsın.[542]

Üdeba ve hükema sık ziyarette bulunmanın karşı tarafta yaratacağı bıkkınlığı insanın özgürlüğe düşkün ruh yapısıyla izah etmektedir.[543] Buna göre dostu tarafından adeta bir gölge gibi her dem takip edildiğini düşünmek kişinin özgürlüğünü kısıtlar,[544] bu durumun doğuracağı hoşnutsuzluk da doğal olarak insanın yüz ifadelerine yansır. Hasılı, ahbabını

[540] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/20.
[541] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/21.
[542] İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 3/30.; el-Veşşâ, *ez-Zarf ve'z-zurefâ*, 1953, 34.; İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 2/258.; el-Mufaddal b. Seleme, *el-Fâhir*, 151.
[543] el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 558.
[544] İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 3/33.; en-Nehrevânî, *el-Celîsü's-sâlihu'l-kâfî ve'l-enîsü'n-nâsıhu'ş-Şâfiî*, 411.

tebessümle karşılaması gereken beşuş simalar, yerini somurtkan çehrelere bırakır. Hükemaya nispetle aktarılan bir sözde bu hakikat şöyle özetlenmiştir:

مَنْ كَثُـرَتْ زِيَارَتُهُ قَلَّتْ بَشَاشَتُهُ.

Ziyaretiçisi çok olanın tebessümü az olur.[545]

Makâmât sahibi el-Harîrî (öl. 516/1122) ise bir dizesinde insanın sıkılgan yapısına atıfta bulunmuştur. En güzel manzaralar dahi sık görüldüğünde büyüsünü yitirmeye mahkûmdur. Örneğin güzelliği ile şiirlere, teşbihe konu olan hilal, şayet her gün görülecek olsa kendisine duyulan ilgi ve alaka sönüp gidecektir. Harîrî bunu şöyle ifade eder:

لَا تَـزُرْ مَنْ تُحِبُّ فِـي كُـلِّ شَهْـرٍ غَـيْـرَ يَـوْمٍ وَلَا تَـزِدْهُ عَـلَـيْـهِ

فَاجْتِـلَاءُ الْهِلَالِ فِـي الشَّهْـرِ يَوْمٌ ثُـمَّ لَا تَـنْـظُـرُ الْـعُـيُـونُ إِلَـيْـهِ

Sevdiğine ayda bir uğra
Fazlasından kaçın ziyaretin
Hilal de ayda bir kez doğar
Yoksa gözler ondan yılar.[546]

Hicri IV. yüzyıl âlim ve şairlerinden es-Saydâvî (öl. 4021012) edebiyat kitaplarının birçoğunda kayda geçen meşhur dizesinde sık ziyaretin dostlar arasında ayrılığa kapı aralayacağından söz eder. İnsan tabiatında seyrek ve nadir olana meyil, sık ve çok olana ise nefret bulunduğu temasını ele aldığı bu dizelerde, meramını, herkesçe müsellem bir hadiseye teşbihte bulunarak anlatır:

عَـلَـيْـكَ بِـإِقْـلَالِ الزِّيَـارَةِ إِنَّـهَـا تَكُونُ إِذَا دَامَتْ إِلَى الْهَجْرِ مَسْلَكَا

فَإِنِّـي رَأَيْتُ الْقَطْرَ يُسْأَمُ دَائِبًـا وَيُسْأَلُ بِالْأَيْـدِي إِذَا هُـوَ أَمْـسَـكَـا

Ziyareti azalt ki olmasın firaka neden
Zira hep onu bilir onu söylerim ben
Usandırır adamı, yağmur olunca sular seller
Lakin az olduğunda duaya kalkar eller.[547]

[545] el-Veşşâ, *ez-Zarf ve'z-zurefâ*, 1953, 34.
[546] eş-Şerîşî, *Şerhu makâmâti'l-Harîrî*, 1/429.; Hatibzâde, *Ravzu'l-ahyâri'l-müntehab min Rebîʿi'l-ebrâr*, 179.; el-Müstasımî, *ed-Dürrü'l-ferîd ve Beytü'l-kasîd*, 7/322.
[547] el-Veşşâ, *ez-Zarf ve'z-zurefâ*, 1953, 34.; Ebû Hilâl el-Askerî, *Dîvânü'l-meʿânî*, 2/239.

Kendine has önemi olan ziyarette bulunmanın sıkça tekerrür etmesi durumunda ağırlığını kaybedip bir bıkkınlık, haliyle de son tahlilde bir lakaydilik doğurabileceği teması[548] *Mu-allaka* şairlerinden Lebîd b. Rebîʿa (öl. 40/660) tarafından da bir dizesinde şöyle işlenmiştir:

تَـوَقَّـفْ عَـنْ زِيَـارَةِ كُـلِّ يَـوْمٍ إِذَا أَكْـثَـرْتَ مَـلَّـكَ مَـنْ تَـزُورُ

Günlük ziyareti tümüyle terk et
Zira fazlası bıktırır insanı elbet.[549]

Ziyaretlerde ölçülü olma, dostluk ve muhabbetin devamı için bir teminat anlamı taşır ki hikemiyat kültüründe bu temayı işleyen şiirlere de zaman zaman rastlanır. Mesela Ali b. Muhammed ez-Zencî (öl. 270/883) ziyarette ölçülü olmanın insanda özlem ve muhabbet duygularını besleyeceğini şu beytinde gayet güzel ifade etmiştir:

وَأَقْـلِـلْ زَورَ مَـنْ تَـهْـوَاهُ تَـزْدَدْ إِلَـى مَـنْ زُرْتَـهُ مِـقَـةً وَحُـبًّـا

Sevdiğine ziyareti sayıca azalt ki
Bu sayede muhabbetine muhabbet katasın.[550]

3.1.14. İlgisizlik ve Kayıtsızlık

Dostluk bağlarını zaman içerisinde gevşetip koparan faktörlerden önemli bir tanesi, çeşitli nedenlerden kaynaklanan ilgisizlik ve kayıtsızlıktır. Hâl hatır sormama, ziyaretleşmeyi kesme gibi dostluğun temellerini pekiştiren unsurlar ihmal edildiğinde, doğal olarak, dostluğu sürdüren samimiyet ve muhabbet zayıflayıp sönmeye yüz tutar, ilgisizlik başlar. Paradoksal biçimde, belirli bir zaman sonra ilgisizliğin baş göstermesinin nedenlerinden biri ise, bıkkınlık ve bezginlikten kaynaklanan psikolojik gerekçelerdir.

Genelde kişi, bu tür sebepleri, arkadaşına olan ilgisizliğinin haklı bir gerekçesi olarak takdim eder. Klasik *edeb* kaynaklarında sözlerine sıkça atıf yapılan meşhur Arap dehalarından Ahnef b. Kays (öl. 67/686-687) "dostlardan yılma"yı tam bir vefasızlık olarak tanımlamıştır. Ona göre, bu sıkılganlığın altında yatan asıl etmen, kişinin yoksun olduğu

[548] el-Veşşâ, *ez-Zarf ve'z-zurefâ*, 1953, 34.
[549] el-Mâverdî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, 178.
[550] İbn Hibbân, *Ravzatü'l-ʿukalâʾ ve nüzhetü'l-fuzalâʾ*, 116.

vefa hasletidir.[551] Bir bedevi ise, zıtlıkların paradoks mantığı içinde dile getirildiği bir listede, usanmayı bir huy ve ahlak edinenlerin asla kalıcı dostluk inşa edemeyeceğini vurgulamıştır.[552]

Hayatın doğal seyri ve insanın karşısına çıkardığı sorunlar, kimi zaman dostların bir araya gelmesine olanak tanımazsa da bu türden olanaksızlıklar gerçek dostlar arasında asla bir ilgisizlik alameti olarak görülmemiştir. Zira dostluk erbabı nezdinde önemli olan bedenlerin bir araya gelmesi değil, kalplerde kök salan muhabbet ve ülfettir. Bu ikisi, bazen gönderilen bir selam, bazen de kısa yollu bir hal hatır sorma ile takviye edilerek beslenir. O nedenledir ki, şu gibi veciz ifadeler, birbirleriyle görüşüp buluşma imkânı bulamayan dostlar için bir nevi teselli olmuştur:

اَلسُّؤَالُ عَنِ الْإِخْوَانِ لِقَاءٌ.

Hâl hatır sorma, bizatihi buluşmadır.[553]

Dostluğun temelini oluşturan muhabbet ve sadakat gibi nitelikler, bir kez sağlandıktan sonra bir daha değişmeme gibi bir özelliğe sahip değildir. Çok güçlü temeller üzerine inşa edilmiş olsalar bile, ilgi ve alakasızlık, zaman içerisinde dostlukları yıpratır, zedeler, hatta uzun vadede dostlarımızı düşman bildiklerimizin saflarına dahi itebilir. Mesela, Ebû Müslim el-Horasâni'nin (öl. 137/755) aşağıdaki sözünde, Emevî devletinin yıkılış nedenleri arasında, dostların araya zaman ve mesafe koymalarına ciddi bir pay ayrıldığı dikkati çekmektedir:

> Emevîler, aradaki güvenden dolayı dostlarıyla aralarına mesafe koymuş, buna karşın kendileriyle ünsiyet kurmak üzere can düşmanlarını da kendilerine yaklaştırmışlardır. Bu yakınlıkta düşmanlar dosta evrilmemiş, lakin uzaklaşılan dostlar düşmana dönüşmüşlerdir.[554]

Dostluklarda ilgisizliğin en kahredici tarafı, tarafların birbirinden habersiz olmaları sebebiyle, karşılaşılan sıkıntıların, çok daha zor atlatılmasında kendisini gösterir. Aşağıdaki

[551] Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî İbn Düreyd, *Kitâbü'l-Müctenâ* (Haydârabâd: Dâiratu'l-Meʿârifi'l-ʿUsmâniyye, ts.), 30.
[552] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 2/218. Keza bkz. et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 3/63.; el-Müberred, *el-Fâdil*, 101.
[553] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 1/366.
[554] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 5/132.; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 5/49.; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*, 7/253.; ed-Demîrî, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*, 1/18.

anekdot, ünlü dil âlimi el-Kisâî'nin (öl. 189/805) bu noktadaki bir öz eleştirisini konu almaktadır:

> Bir gece vakti Kisâî'nin dostlarından biri kapısını çalmış. Kisâî bu zamansız ziyaretin sebebini sormuş. Adam, üzerindeki bir borcu ödeyemediğini ifade ederek kendisinden borç talep etmiş. Kisâî de, 400 dirhem olduğunu öğrendiği borcu teslim edip dostunu uğurladıktan sonra kapıdan içeriye gözyaşları içerisinde dönmüş. Hane halkı neden böyle ağladığını sorduklarında şu yanıtı vermiş: Ben ağlamayayım da kim ağlasın?! İlgisizlik ve ihmalkârlık yüzünden dostumdan bihaber kaldım da çektiği sıkıntı sebebiyle onu bu saatte kapıma kadar getirmiş oldum![555]

3.1.15. Güven Duygusunun Zedelenmesi

İster sıradan dostluklar ister gerçek dostluklar için olsun, "güven" duygusu her düzeyde ikili ilişkilerin temelini oluşturur. Karşılıklı güvenin olmadığı bir dostluk ilişkisinden söz etmek pek mümkün görünmemektedir. Bu başlık altında değineceğimiz husus, asgari seviyede sağlanması gereken güven ilişkisi değildir. Daha ziyade, gerçek dostlukları diğer arkadaşlık türlerinden ayıran, azami derecede bir itimat üzerine bina edilmiş ilişkidir. Bu türden ilişkilerin mayasını yaşanan tecrübeler, karşılıklı verilen sınavlar oluşturur. Sınanmamış bir dostluğa rağmen duyulan sınırsız bir güvenin doğuracağı pişmanlık aşikârdır.[556] Her hâlükârda birine çarçabuk itimat edivermek cehaletin ve ahmaklığın alameti görülmüştür.[557] Dolayısıyla güven konusunda karşı tarafa açılan kredide acele etmemek gerektir. Bir insanın, dostuna verebileceği en değerli şey lekesiz bir güven duygusu olduğundan, bu kıymetli şeyi kolayca arz edip değersizleştirmekten sakınmak icap eder.[558]

Klasik edebiyatta bu tema etrafında çokça rivayet yer almaktadır. Mesela Emevîler dönemine tarihlenen aşağıdaki hikâyede, "karşıdakine güven verme" imtiyazına sahip olmak için, genel ahlak normlarına da sahip olmak gerektiğinin altı çizilmektedir. Irak valisi

---

[555] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 296.
[556] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 272.; es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 464.; el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb*, 3/891.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 4/363.
[557] el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 2/140.; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 4/135.; el-Meydânî, *Mecmaʿu'l-emsâl*, 2/456.
[558] el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb*, 4/1019.

Mus´ab b. Zübeyr (öl. 72/691) ile Arap dâhilerinden Ahnef b. Kays arasında geçtiği rivayet olunan diyalog şöyledir:

> Bir gün Irak valisi Musʿab b. Zübeyr, Ahnef b. Kays'ı huzuruna çağırtır. Kendisi hakkında kulağına kötü haberlerin geldiğini söyler. Ahnef hemen suçlamaları reddeder. Mus'ab "*İnkâr ediyorsun ama bu bilgiyi bana son derece güvendiğim birisi getirdi*" deyince Ahnef "*Mümkün değil*" der "Zira laf taşıyan biri güvenilir olamaz!"[559]

Edipler mutlak güven temelli dostlukları tasvir ederken oldukça mübalağalı ifadeler kullanmışlardır. Örneğin tam bir güven ve itimadın tesis edildiği dostluklarda şüphe ve tereddüde mahal olmadığı ana fikri bir özlü sözde şöyle ifade edilmiştir:

إِذَا قُلْتَ لِصَدِيقِكَ "قُمْ" فَقَالَ "إِلَى أَيْنَ؟" فَلَيْسَ بِصَدِيقٍ.

> Şayet bir dostuna "*Hadi kalk gidiyoruz*" dediğinde, "*Nereye?*" diye soruyorsa, bil ki o gerçek manada bir dost değildir.[560]

İhvâniyât yazışmalarından alınan bazı kesitlerde ise güven ve itimat vurgusu oldukça beliğ sözlerle ifade edilmiştir. Pek çok Arap klasiğinde yer verilen aşağıdaki anonim sözde, muhataba duyulan güçlü itimat, bir tedriç mantığı içerisinde ve de iltifatkâr bir üslup içerisinde dile getirilmiştir:

إِنْ كَانَ إِخْوَانُ الثِّقَةِ كَثِيرًا فَأَنْتَ أَوَّلُهُمْ؛
وَإِنْ كَانُوا قَلِيلًا فَأَنْتَ أَوْثَقُهُمْ؛
وَإِنْ كَانُوا وَاحِدًا فَأَنْتَ هُوَ!

> İtimat ettiğim dostlarım sayıca çoksa kesinlikle bilirim ki sen onların en başında gelirsin. Böylesi dostlarımın sayısı az ise yine sen onların en güvenilir olanısın. Şayet bir gün bir tek dostum kalacak olsa, yine bil ki o, senden başkası olamaz.[561]

İbnü'l-Mu´tez'e (öl. 296/908) göre dostluk, mutlak güvene adım adım ilerleyen bir süreç ve bir yolculuktur. Yolcu, hedefine ulaşmak için birtakım badireler atlatıp belirli mesafeler katetmek zorunda olduğu gibi, dostlar arasında da mutlak bir güven duygusunun tesisi

---

[559] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 4/150.

[560] Ebü'l-Hasen Alî b. Abdirrahmân b. Hüzeyl el-Fezârî İbn Hüzeyl, *ʿAynü'l-edeb ve's-siyâse ve zeynü'l-haseb ve'r-riyâse* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.), 50.

[561] et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 7/117.; et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 40.;İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 4/376.

için kurulu dostluğun bazı badireleri tecrübe etmesi gerekir. Dostlar ancak koşulsuz güven mertebesine ulaştıklarında taraflar arasında sağlam bir ruhi intibak hâsıl olur, bunun sonucunda da yine taraflar birbirlerine karşı mutlak bir itimat duygusuyla tümüyle açılabilir, nasihatleşebilir, hatta tenkitlerini çekinmeden iletebilir. Dostluğun bu mertebesinde suizan, bıkkınlık, ön yargı, tereddüt gibi olumsuz hissiyatlar her iki tarafın zihninde de buharlaşıp yok olur.[562]

Klasik *edeb* kaynaklarında, dostluk ilişkilerinde güven duygusunu perçinleyecek unsurlara da dikkat çekilmiştir. Her şeyden önce tesis olunan güven duygusu elden geldiğince korunmalıdır. Kişi birtakım tahminler, kuşkular, zanlar yüzünden güven duyduğu kimseyi çarçabuk yargılamaktan kaçınmalıdır. Hz. Ali'ye nispet edilen bir sözde bu nokta gayet veciz özetlenmiştir:

لَيْسَ مِنَ الْعَدْلِ الْقَضَاءُ عَلَى الثِّقَةِ بِالظَّنِّ.

Güveni müsellem bir kişiyi "kuru zanla" yargılamak hakkaniyete sığmaz.[563]

Güvenci zedeleyen bir diğer davranış da herhangi bir sebepten ötürü dostuna hesap sormaktır. Çünkü böyle bir davranış karşı tarafa itimat edilmediğini gösterdiği gibi, değersiz olduğunu da hissettirir. Dostlukla çelişkili bir davranış olduğundan bu türden kimseleri edipler karaktersiz ve adi olmakla nitelemişlerdir. [مُحَاسَبَةُ الصَّدِيقِ دَنَاءَةٌ].[564]

3.1.16. İhanet

Başta Kur'an ayetleri ve Hz. Peygamber'in hadis-i şerifleri olmak üzere birçok eserde "ihanet" zemmedilmiştir. Bir Müslümanın işleyebileceği pek çok günah maruz görülebilirse de ihanet ve yalan bunların dışındadır.[565] O nedenle birçok kötülüğe misliyle mukabele edilebileceği, ancak ihanet söz konusu olduğunda bu prensibin geçersiz olduğu söylenmiştir.[566] Bir ihaneti affetmenin şeref ve haysiyeti zedeleyeceği de dile getirilmiştir.[567]

---

[562] Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî b. (İbrâhîm b.) Temîm el-Ensârî el-Husrî, *Cemʿu'l-cevâhir fi'l-mülah ve'n-nevâdir*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dârü'l-Cîl, ts.), 43.
[563] ez-Zemahşerî, *Rebîʿü'l-ebrâr*, 3/297.
[564] es-Seâlibî, *eş-Şekvâ ve'l-ʿitâb ve ma vakaʿa beyne'l-hillân ve'l-eshâb*, 76.; ez-Zemahşerî, *Rebîʿü'l-ebrâr*, 3/372.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 4/377.
[565] İbn Hazm, *Tavku'l-hamâme*, 175.; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*, 3/364.
[566] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 1/390.
[567] el-Veşşâ, *ez-Zarf ve'z-zurefâ*, 1953, 151.

Yine ulemadan birçoğuna göre, ihanet söz konusu olduğunda büyük-küçük derecelendirmesi yapılamaz ve ihanetin her türlüsü aynı şekilde cezalandırılmalıdır. Bu sayede, içinde, sözü edilen menfur eyleme yeltenme arzusu bulunanlara baştan gözdağı verilmiş olacaktır.[568]

Daha ziyade sadakat anlamındaki vefa kavramıyla zıtlık ilişkisi içerisinde işlenen ihanet teması klasik kaynaklarda iki yaygın terimle غَدْر ve خِيَانَة sözcükleriyle ifade edilmektedir. Emsal kitaplarında ve hikemiyat antolojilerinde bu temaya ilişkin sayısız özlü söz nakledilmiştir. Sadece bu tanımlamalara bakarak dahi "hain"e ait isabetli bir karakter analizi yapılabilir. Örneğin: *Kim ihanet ederse alçaklık yapmıştır* [مَنْ خَانَ هَانَ];[569] *cibilliyetinde cesaret yerine korkaklık vardır* [اَلْخَائِنُ خَائِفٌ][570] ; *vefayı ve güvenilir olmayı küçümseyen ihanete düşer* [مَنِ اسْتَهَانَ بِالْأَمَانَةِ وَقَعَ فِي الْخِيَانَةِ] vs.[571] Cahiz'a göre de bazı davranışlar tecessüm edecek olsa tıpkı domuzlar gibi çirkin ve pis bir mahiyete bürünebilir. Bunların başında ise ihanet gelmektedir.[572] Vefa ile ihanet insanların mayasında yaratılıştan getirdikleri bir hususiyet olarak da görülmüş ve bu olgu şu gibi sözlerle tesirli bir ifade kılıfına sokulmuştur:

اَلْوَفَاءُ مِنْ شِيَمِ الْكِرَامِ وَالْغَدْرُ مِنْ خَلَائِقِ اللِّئَامِ.

Vefa asillerin bir meziyetlerindendir; ihanetse şerefsizlerin mizacındandır.[573]

Vefanın terk ettiği yere, ihanetin uğursuzluğu yerleşirse de[574]boyutları itibariyle ihanetin küçüğünden ya da büyüğünden söz edilemez. Zira küçük çapta sergilenen bir ihanete cesaret eden yürek, zamanla daha büyük ihanetler için kendisinde kuvvet bulur. O yüzden büyük bir ihanete hangi cezayı vermek gerekirse küçük bir ihanete de aynı ceza ile mukabelede bulunmak icap eder.[575] Yukarıda belirtilen hususa rağmen yine de ihanetin tür ve kategorileri üzerinde sıklıkla durulmuştur. Mesela bir yoruma göre "*İhanetin her türü*

[568] İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 1/124.
[569] el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 4/163.
[570] et-Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara ve ahbârü'l-müzâkere*, 3/121.; et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 2/206.; ez-Zemahşerî, *Rebîʿü'l-ebrâr*, 4/155.
[571] ez-Zemahşerî, *Rebîʿü'l-ebrâr*, 4/144.
[572] es-Seâlibî, *Simârü'l-kulûb fi'l-mudâf ve'l-mensûb*, 403.
[573] el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 43.; Şeyho, *Mecâni'l-edeb fî hadâ'ikı'l-ʿArab*, 2/105.
[574] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/351.
[575] İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 1/124.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 4/301.

çirkindir. Lakin en çirkini bir dostun malına, ırzına ve muhabbetine karşı sergilenenidir."[576] Zira dostluk, temelinde güven, vefa, sadakat, fedakârlık gibi erdemleri barındıran çok yönlü bir ilişki biçimidir.

Diğer bir yorumda ise vefa ve ihanet bir paradoks ilişkisi içinde tanımlanmıştır: "*Vefanın en güzeli en çetin koşullarda sergileneni; ihanetin en çirkini ise en çok güven duyulurken maruz kalınanıdır.*"[577] Bu sonuncusunu destekler mahiyette "*İhanet olarak kişiye, hainlerin itimat ettiği biri olmak yeter*"[578] de denilmiştir.

Dostluk, tabiatı gereği güven ve itimat üzere kurulu olduğundan bazı davranışlar zaman içerisinde onun bir ihanete dönüşmesine yol açabilmektedir. O nedenle daha en baştan dostların, ihanete müncer olabilecek hile ve desiselerden uzak kalmaları gerektiğinin altı çizilmiştir. Nitekim *edeb* kitaplarında sıkça rastlanan aşağıdaki sözde, kurulan tuzakların karşılıksız kalmayacağı vurgulanmıştır:

مَنْ عَاشَـرَ الْإِخْوَانَ بِالْمَكْرِ كَافَؤُوهُ بِالْغَدْرِ.

Dosta tezgâh Kuran ihanet bulur.[579]

Dostların türlü hile ve desiselerle aldatılması apaçık ihanet sayıldığından böyleleri dost değil düşman sınıfı içerisinde değerlendirilmelidir. Sayısız hikmetli sözün ana fikri, dosta kumpas yapan dostun, artık bir düşman olarak görülmesini salık verir:

إِذَا غَشَّكَ صَدِيقُكَ فَاجْعَلْهُ مَعَ عَدُوِّكَ!

Dostun seni aldatacak olduğunda artık onu düşmanının safında bil![580]

İslam düşünürleri dostlukları zehirleyen ihanet olgusunun sebepleri üzerinde de çokça kafa yormuş görünmektedir. Bu perspektife göre, dostlarına hakkaniyetle davranmayan kimseler, maruz kalacakları ihanet mekanizmasını bizzat kendi elleriyle harekete geçirmektedir.[581] İlginçtir ki dostların birbirlerine sunduğu imkân ve maddi yardımlar da –potansiyel olarak- ihaneti besleyen hazırlayıcı sebepler arasında zikredilmiştir. Bu manada dostların, birbirlerine muhtaç olmayacak ölçüde müstağni hâle gelmeleri her şeyden

[576] el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 4/61.;Safiyyüddîn el-Halebî, *Ünsü'l-mescûn ve râhtü'l-mahzûn*, 174.
[577] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/352.
[578] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 1/275.
[579] et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 4/97.; et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 47.
[580] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 1/366.; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 4/156.
[581] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 47.; et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 4/97.

önce karşılıklı şükür ve minnet kapılarını kapatır, akabinde uygun bir zaman ve zeminde baş gösterecek ihanet girişiminin fitilini ateşler.[582]

İhanet en eski ve samimi dostları dahi birbirine düşman edebilir. Bu yüzden şairler, kendilerine bahşedilecek farazi bir eman hakkını kullanırken, en azılı düşmana dönüşme ihtimali olan dostların şerrine karşı emin olmayı dilemişlerdir. Örneğin bu dilek bir şairin dilinde ifadesini şöyle bulmuştur:

لَوْ قِيلَ لِي خُذْ أَمَانًا مِنْ أَعْظَمِ الْحَدَثَانِ
لَمَا أَخَذْتُ أَمَانًا إِلَّا مِنَ الْإِخْوَانِ

Denilse ki "*En büyük musibet için bir eman hakkın var*"
Tereddütsüz derim "*O eman, ihvan için olsun*" a dostlar![583]

Sırların açığa vurulması da bir nevi ihanet sayılmıştır. Malum olduğu üzere, dost meclisleri insanın sevinçlerini, hüzünlerini, dertlerini ve zaman zaman sırlarını paylaştığı ortamlardır. Bu gibi meclislerde bulanalar güven ve emanet hususunda birbirileriyle adeta ahitleşmiş olduklarından umumiyetle her türlü meseleyi konuşabilme rahatlığı içeresinde olurlar. Dolayısıyla dışarı aktarılan bilgi sırrın ifşası, sırrın ifşası ise hainlik olarak nitelendirilmiştir.[584] Hz. Peygamberin "*meclisler emanet üzeri kuruludur"* sözü de meclislerin sahip olması gereken bu prensibe işaret eder.[585]

Ulemanın geneli, kimin hainlik edeceğini önceden kestirmenin mümkün olmadığını söylerse de bazı âlimler kimi emarelerin doğrudan hain karakterli insanlara işaret ettiği hususunda hemfikirdir. Onlara göre anne babaya isyan, dostlara haset, zayıfı ezme, âlimi veya edibi küçümseme bu emarelerden bazılarıdır.[586]

[582] İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 2/41.; İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 7/220.
[583] en-Nehrevânî, *el-Celîsü's-sâlihu'l-kâfî ve'l-enîsü'n-nâsıhu'ş-Şâfîî*, 81.; et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 8/11.; es-Seâlibî, *Tahsînü'l-kabîh ve takbîhu'l-hasen*, 1/63.; Safiyyüddîn el-Halebî, *Ünsü'l-mescûn ve râhtü'l-mahzûn*, 187.; eş-Şerîşî, *Şerhu makâmâti'l-Harîrî*, 2/52.
[584] Ebû Süfyân Vekî' b. el-Cerrâh b. Melîh er-Ruâsî Vekî' b. el-Cerrâh, Abdurrahman Abdülcebbâr el-Ferîvâî, *Kitâbü'z-zühd* (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1984), 767.
[585] el-Hâdimî, *el-Berîkatü'l-Mahmûdiyye fî şerhi't-tarîkati'l-Muhammediyye*, 3/222.
[586] el-Câhiz, *er-Resâilü'l-edebiyye*, 137.

3.2. Dostluğu Pekiştiren Unsurlar

Dostlukların teşkil edilmesi kadar, uzun yıllar örselenmeden korunması veya daha iyi seviyelere taşınması da önem arz etmektedir. Sosyal bir ilişki biçimi olan dostluk münasebetleri her zaman için yıpranmaya, zayıflamaya maruz olup, yeterince olgunlaşamadığında ya da yüzeysel bir ilişki olmanın ötesine geçemediğinde, tarafları, hakiki dostlukların temin ettiği faydalardan da mahrum eder. Bu manada dostlukları dejenere eden hususları bilmek, onlardan sakınmak ne kadar önemli ise, dostlukları muhafaza edip pekiştiren unsurları bilip onlara riayet etmek de o kadar önemlidir. Klasik Arap edebiyatı eserlerinin ihvâniyât bahislerinde, bu iki yön dengeli bir şekilde ele alıp işlenmiş görünmektedir. Dolayısıyla çalışmamızın bundan sonraki bölümü, dostlukların güçlü şekilde ayakta kalmasını sağlayan adap, davranış, meziyet ve hallere tahsis edilecektir.

3.2.1. Güler Yüzlülük

Dostlukları pekiştiren unsurlardan önemli bir tanesi de Hz. Peygamberin bir hadisinde "*sıfır maliyetli sadaka*" olarak tanımladığı "tebessüm"dür.[587] Buna karşın çoğu defa nefis ve şeytanın devreye girmesi yüzünden insanoğlu zahmetsizce kazanılabilecek bu sevap imkânından mahrum kalmaktadır. Zira dışarıdan bakıldığında basit bir eylem gibi görülen tebessüm âlicenap bir fıtrat ve mütevazı bir kişilik gerektirmektedir ki esasen insanların büyük bir kısmı bu erdemler için mücadele etmeyi göze alamayacak ölçüde bencil ve kibirlidirler. Meşhur bir anekdotta insanların bu hususta yanılgısı ilgili bir Kur'ân ayetine yapılan referansla dikkatlere sunulmaktadır:

> Evzâî (öl. 157/774) anlatıyor: Birgün tabiinden ʿAbde b. Ebû Lübâbe (öl. 127/745) bana "*İki Müslüman birbiriyle karşılaşıp musafaha yapsalar ve birbirlerine tebessüm etseler her ikisinin de günahları –tıpkı ağaçların yaprakları gibi- savrulup gider*" demişti. Ben bir tek tebessümle böyle bir neticenin alınamayacağını düşünerek "*Tebessüm dediğin nedir ki, çocuk oyuncağı!*" dedim. Bunun üzerine ʿAbde benim bu kanaatimi şu Kur'ân ayeti ile darmadağın etti:
>
> لَوْ أَنْفَقْتَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مَا أَلَّفْتَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ

[587] Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmiʿu's-sahîh*, 4/2026.

> Sen yeryüzünün tüm servetini harcasaydın bile onların kalplerini birbirine ısındıramazdın.[588]

Tebessüm yeni kurulacak dostlukların temeline atılan sağlam bir harç, devam eden dostlukları pekiştiren çimento, küskün ya da kırgın dostları birbirine kenetleyecek perçin mesabesindedir. Bu nedenle "tebessüm"ün, sergilenecek iyilik ve güzelliğin ilk adımı olduğuna yönelik çok sayıda veciz söz söylenmiştir: "*Tebessüm, takdim edilecek ilk iyiliktir* [اَلْبِشْـرُ أَوَّلُ الْبِـرِّ]" denilmiştir.[589]

Yakın veya uzak olsun, gerçek dostlar tebessümü çevrelerinden asla esirgemezler ve her vesileyle dostluğun bu kaynaştırıcı gücünden yararlanırlar. Bu yüzden İbn Mukaffaʿ "*gerçek dostun tanınmasını sağlayan ilk alâmetin, çehreye yansıyan tebessüm*" olduğunu söylemiş,[590] buna karşın somurtkanlık da kişinin üzerine giydiği kötü bir elbiseye teşbih edilmiştir [بِئْسَ الْمَلْبُوسُ الْعُبُوسُ].[591]

Edeb kaynaklarında gülümseme veya tebessüm genelde bunların zıddı olan "somurtma" kavramı ile birlikte ele alıp işlenmiştir. [اَلْبِشْرُ بُشْرَى وَالْعُبُوسُ بُؤْسٌ] gibi bazı özlü sözlerde tebessüm "*muhataba verilen bir müjde ve hayır alâmeti*"; buna karşın somurtkanlık "*bir nevi kasavet*" olarak tarif edilmiştir.[592] Yine *edeb* kaynaklarının pek çoğunda nakledilen meşhur bir rivayette tebessüm ve somurtma peygamberlerden ikisinin genel tavırlarına yansıma biçimleri üzerinden ilahi bir değerlendirmeye de konu olmuş, hatta bizzat Cenab-ı Hak bu noktadaki tercihini ilkinden yana yaptığını belirterek insanlara bu noktada rehberlik etmiştir. Sözü edilen İsrâili rivayet şöyledir:

> Hz. Yahyâ birgün İsâ Peygamberle karşılaştığında yüzüne tebessüm etmiş. İsâ Peygamber vakur bir eda ile "*Zat-ı âlileri kurtuluşu garantilemiş birinin rahatlığı içinde tebessüm buyuruyor*" demiş. Bunun üzerine Yahyâ Aleyhisselam "*Zat-ı âliniz de zerrece kurtuluş ümidi olmayan biri*

[588] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 202.
[589] Abdullah b. Muhammed b. Âmir eş-Şebrâvî, *ʿUnvânü'l-beyân ve bustânü'l-ezhân*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf (Beyrut: Darü İbn Hazm, 2010), 77.
[590] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 178.
[591] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/338.
[592] et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 6/17.; et-Tevhîdî, *el-İmtâʿ ve'l-muʾânese*, 305.

gibi somurtuyor" deyivermiş. O esnada gaypten Hz. İsâ'ya şu mesaj iletilmiş: "*Yahyâ'nın tutumu benim nezdimde daha muteber*".[593]

Dostlarının çehresinde görmeye alıştıkları tebessümden mahrum kalanlar, geçici bir süre de olsa yüz asıklığına tahammül etmeyi öğrenmeli, buna karşın düşmanın simasında beliren sahte tebessümler de kişiyi aldatmamalıdır.[594]

Bir yoruma göre, içinde kin, haset ve garez tohumları kaynadığı halde sevgi gösterisinde bulunanlar dostların ikiyüzlüleridir. Böylesi kimseler huzurdayken yüze güler; gıyapta ise büsbütün yabancı kesilir.[595]

Kuşkusuz klasik kaynaklar devlet adamlığı hiyerarşisinde yer alanların ya da yargı birimlerinde görev yapanların, statüleri icabı "tebessüm" olgusuna mesafeli olmaları gerektiğine dair önümüze bazı tavsiyeler koymaktadır.[596]

İbn Abdürabbih'in tespitlerine göre Araplar bir kişinin olumlu özelliklerini sıralarken tebessümü en öncelikli vasıflar arasında sayarlar. Mesela bir kişi ağırladığı konuğuna dişleri görünecek ölçüde cömertçe tebessümde bulunmalı [ضَحُوكُ السِّنِّ] ve yüz hatlarındaki çizgiler tüm neşesini yansıtmalıdır [بَسَّامُ الثَّنِيَّاتِ][597]

3.2.2. Hoşsohbet

Öteden beri dostlarla yapılan sohbetin keyfi, dünyevi nimetlerden bazılarıyla mukayeselerin konusu edilegelmiştir. Bunların birçoğunda sohbet kendisine imtiyazlı bir konum edinirken birçoğunda da hazlar listesinin başında yer almıştır. Mesela bir rivâyette has dostlarla yapılan sohbetten alınan keyif, dünya nimetleri arasında ilk dörde girmiştir:

[593] İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 8/92.; et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 7/127.
[594] es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 466.
[595] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 4/374.
[596] et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 2/225.; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 4/172.
[597] İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 8/93.; el-Câhiz, *Kitâbü'l-Buhalâ'*, 23.

> Şu dördü hariç, dünyada insana haz veren hiçbir şey kalmadı: Dostlarla sohbet etme, kadîd (kesilmiş ve kurutulmuş et) yeme, uyuz kapmış bir uzvu kaşıma, sakîl insanlar aleyhinde atıp tutma.[598]

Keza bir bedeviye yöneltilen "*Dünyevi hazlar nelerdir?*" sorusuna verilen cevapta da dostlarla hoşsohbete bir imtiyaz verildiğini fark ederiz:

> Dünyevi hazlar (üçtür): Sevgiliyle şakalaşma; dost(lar) ile sohbetleşme; zamanını anlamlı kılacağın hayaller kurma.[599]

Bazı filozoflar ise dünyevi nimetleri ve bunlardan alınan hazzı zamansal olarak değerlendirmişlerdir. Öncelikle tüm dünyevi hazların zaman kavramıyla sınırlı olduğuna dikkat çekilmiştir. Bazı nimetlerin verdiği haz ve keyif süresi nispeten uzun diğerlerininki ise kısadır. Hazlar vardır saatliktir; hazlar vardır günlüktür; hazlar vardır aylıktır; hazlar da vardır ömürlüktür. Cinsellik, saatlik hazzı temsil eder. Şarap meclisleri günlük hazzı. Bedene uygulanan iyi bir masajsa haftalık hazzın örneğidir. Düğün, aylık hazzın, bir evladın doğumu da yıllık hazzın numunesi. Dostlarla geçirilen hoş vakitse -abartısız- ömürlük hazdır."[600]

Emevi hanedanının ilk ve kudretli sultanı Muâviye b. Ebû Süfyân da zengin yaşam ve siyaset tecrübesinin ardından belirlediği hazlar hiyerarşisinde başköşeye "sohbet"i oturtmakta ve şöyle demektedir:

> Leziz yemekler tattım, nihayet yediklerimden keyif almaz oldum. Cins atlara da bindim, sonunda yürümek bana daha keyifli geldi. Hür kadınlarla da yattım cariyelerle de. Hatta kadınlara ülfetten o hale geldim ki benim için ferç ile duvar arasında artık bir fark yok. Kala kala hazlardan tek şey kaldı geriye: Aradaki resmiyetin rafa kaldırıldığı bir dostla sohbetin hazzı.[601]

Dostlarla gerçekleştirilen hoşsohbetin taraflara vereceği keyif bazı kelime oyunlarına başvurularak da anlatılmaya çalışılmıştır. Edipler, karşılıklı şakalaşma anlamına gelen مُفَاكَهَة sözcüğü ile meyve (فَاكِهَة) sözcüğü arasında böyle bir ilişki yakalamış görünmektedir.

---

[598] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/680.; Sakîl kimselere dil uzatmak, *Zehru'l-ekem*'de, Abdurrezzâk b. Ma'mer'in ilginç zevkleri arasında kaydedilmektedir. Muhammed Haccî, *Zehrü'l-ekem fi'l-emsâl ve'l-hikem* (Mağrib: Dârü's-Sekâfe, 1981), 2/12.
[599] el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 2/159.
[600] et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 1/128.
[601] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 143.

Aşağıdaki özlü sözde, günlük rutin diyalogların sıradan yemeklere teşbih edilirken dostlarla yapılan sohbetin meyveye benzetilmesi; meyvenin -hazmının kolay olması, tadı dolayısıyla mutlu etmesi vs.- diğer gıdalara olan bazı üstün özelliklerinden kaynaklanmaktadır:

لَا فَاكِهَةَ أَطْيَبُ مِنْ مُفَاكَهَةِ الْإِخْوَانِ.

Hiçbir meyve, dostlarla sohbetin tadını veremez.[602]

Sûlî'nin (öl. 335/946) söyleyenini belirtmediği cinaslı bir sözde ise, dostla kurulan sohbet ve ünsiyet ortamı (مُؤَانَسَة), kişiyi maddi hazların doruğuna taşıyan tensel temasın (مُلَامَسَة) verdiği zevkle de karşılaştırılmıştır:

إِنِّـي لَأَلَـذُّ لِلْمُؤَانَسَةِ كَلَذَّتِـي لِلْمُلَامَسَةِ.

Benim için sohbetin keyfi ile sevişmenin hazzı arasında herhangi bir fark yok.[603]

Ulema, sohbetin verdiği sürur ve keyfin yanı sıra, taraflara sağladığı başka bazı avantajlara da dikkat çekmiştir. Her şeyden önce dostlarla yapılan sohbet bir nevi istişare hükmündedir; kişinin aklına kuvvet verir, zihnini açar.[604]

3.2.3. İkramda Bulunma

Dostluk bağlarını güçlendiren hususlardan biri de türlü vesilelerle yedirip içirmek, ikramda bulunmaktır. İnsanoğlu tabiatı itibariyle kendisine izzet-i ikramda bulunanlara karşı bir muhabbet hisseder. İkramda bulunma genelde samimi sevginin, muhabbetin, cömertliğin ve karşı tarafa değer vermenin bir tezahürü gibi görüldüğünden dostluğun vazgeçilmez bir unsuru olarak değerlendirilmiştir. Seʿâlibî'nin (öl. 429/1038) et-*Temsîl ve'l-muhâdara*'da aktardığı söyleyeni belli olmayan bir vecizede, dostluğu kuvvetlendiren üç şey arasında "*sofra başı muhabbeti* (اَلتَّحَادُثُ عَلَى الْمَوَائِدِ)" de yer almaktadır.[605]

[602] el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 535.
[603] Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî, *Edebü'l-kâtib*, thk. Muhammed Behced el-Eserî (Mısır: Mektebetü's-Selefiyye, 1922), 237.
[604] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 281.
[605] es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 471.

Konunun dini boyutunun da oluşu kaynaklarda ihvâniyât bahsinin bu başlığı üzerinde titizlikle durulmasını sağlamış görünmektedir. Her şeyden önce birçok rivayette, dostlara ikramda bulunmanın hiçbir fazilet ve meziyetin sevabıyla boy ölçüşemeyeceğinden söz edilmiştir. Mesela *"Allah indinde en hızlı karşılık gören sadaka (iyilik), bir kimsenin güzel bir yemek hazırlayarak dostlarını ona davet etmesidir"* mealindeki bir hadis-i şerif konuyu ele alanlar açısından çok kıymetli bir çıkış noktasıdır.[606] Keza dostlarına yemek ikramında bulunmayı köle azat etmekten daha sevimli gören Hz. Ali'nin bu meyandaki sözünü de hatırlamak gerekir. [607]

Seleften bazı zevatın, dostlarına ikramda bulunmayı rutin bir adet haline getirdikleri de bilinmektedir. Mesela Muhammed el-Bâkır'ın, her cuma günü evine davet edip yemekler yedirdiği, akabinde güzel kokular ile kendilerini memnun ederek namaza uğurladığı dostları vardı.[608] Kimi mühim zevat ise, dostlarını görüp onlara ikramda bulunabilmek için uzun yolculukları göze almıştır.

Bu arada, dostlarına ikramda bulunmak için belirli bir hazırlık yapan; yiyecek, içecek, giyecek, para vs. biriktirenleri de unutmamak lazımdır.[609] Hasan-ı el-Basrî'nin kendisini ziyarete gelen dostlarına ikram edilmek üzere her daim bir sepet dolusu taze hurmayı hazır bulundurduğu rivayet edilmiştir.[610] Keza İbn Sîrîn de, o devrin şartlarında her evde bulunmayan bazı özel tatlı türlerini dostları için saklar ve kendisini ziyarete gelen ahbabına bunları kendi elleriyle ikram etmekten büyük bir haz duyardı.[611]

İhvâniyât bahislerine yer veren kaynaklarda, dostlara yapılan ikram geleneğinin zamanla değiştiği, hatta bazılarının neredeyse yok olmaya yüz tuttuğundan söz edilir ve bu hususlaki yakınmalar, özlemler dile getirilir. Mesela bir adam Hasan-ı -Basrî'ye, bir kimsenin

[606] Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd İbn Ebü'd-Dünyâ, *el-İhvân*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1988), 233.
[607] İbn Ebü'd-Dünyâ, *el-İhvân*, 234.
[608] İbn Ebü'd-Dünyâ, *el-İhvân*, 237.
[609] İbn Ebü'd-Dünyâ, *el-İhvân*, 142.
[610] İbn Ebü'd-Dünyâ, *el-İhvân*, 239.
[611] İbn Ebü'd-Dünyâ, *el-İhvân*, 239.

koyun kesip sonra da dostlarına ziyafet vermek istediğini söyleyince Hasan-ı Basrî derin bir iç çekerek hayıflanır: *Dostun böylesi nerde? Bu gibileri terk-i diyar edeli çok oldu!*[612]

Dostlara ikramda bulunma geleneğinin yozlaştığını gören ulemadan pek çok kişi bu güzel insani davranışın devamını sağlamaya çalışmış, mesela bazıları geleneği koruma adına -nezaketen de olsa- dostların ikramını geri çevirmeyi dini ve ahlaki bakımdan kerih addetmişlerdir. Bazılarına göre ise misafiri olduğu hanenin sofrasına oturmayan ya da ikramını yemeyen kişi, bir nevi kabir ziyaretinde bulunmuş sayılır:

إِذَا زُرْتَ مَنْزِلَ أَخِيكَ فَلَمْ تَأْكُلْ فِيهِ وَلَمْ تَشْرَبْ فَإِنَّمَا زُرْتَ قَبْرَهُ.

Dostunun evini ziyaret edip de ikramından yiyip içmezsen,
bir yerde onun kabrini ziyaret etmiş sayılırsın.[613]

Yine Tevhidî de konuya dair ilginç bir anekdot nakleder:

> Bir grup ahbap hadis âlimi olan bir dostlarını ziyarete gider. Âlim zat dostlarına ikram etmek üzere yemekler hazırlayıp misafirlerinin önüne koyar. Dostları fazlaca zahmet verdiklerini düşünerek yemeği yemek istemezler. Bunun üzerine ev sahibi şöyle der: Böyle yapmayın a dostlar! Bizden öncekilerin dostluklarında ikram ve ihsan, pahalı kokulardan, bineklerden, ev, makam ve mevkiden ya da kölelerden ve mal-mülk gibi servet sayılan değerli şeylerden yapılırmış. Bize ise kala kala yemek ikramı kaldı. Bırakın mürüvvetimizin nişanesi olarak biz de ikramda bulunalım. Eğer kadim dostlarınızın bu nevi ikramlarını geri çevirirseniz korkarım bu güzel adet de silinir gider. Aman ha, siz siz olun sakın bir daha böyle yapmayın![614]

Edeb kitaplarında dostlara yemek ikramında bulunmanın bazı adaplarına da uzun uzun değinilmiştir. İkram sırasında resmiyetten uzak durulması, dostlarla elden geldiğince haşir neşir olunması bunların başında gelmektedir.[615] Dostlar ne kadar önemli ve yakın olursa olsun, ikramların kemiyetinde abartıya kaçılmaması da bu adap çerçevesinde değerlendirilmiştir. Nitekim Yûnus peygamberin, ziyaretine gelen dostlarına ekmek ve bakliyat türü sebze yemekleri ikram edip, o mütevazı ikramın gerekçesini de şu sözleriyle

[612] İbn Ebü'd-Dünyâ, *el-İhvân*, 238.
[613] İbn Hüzeyl, *ʿAynü'l-edeb ve's-siyâse ve zeynü'l-haseb ve'r-riyâse*, 50.
[614] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 99.
[615] ez-Zemahşerî, *Rebîʿü'l-ebrâr*, 3/259.

açıkladığı rivayet edilmiştir: "Bilin ki ey dostlar, Allah Teala külfetli sofra hazırlayanlara lanet etmiş olmasaydı, şimdi size mükellef bir sofra hazırlardım![616]

3.2.4. Ziyaretleşme

Dostluğun inşası sırasında tarafların birbirini ziyareti, ilişkinin sağlam bir temele oturtulması açısından oldukça önemlidir. Ziyaretleşmeler sıkıntı, hüzün ve ızdırapların giderilmesi için bir nevi terapi, keza dingin bir ruha sahip olabilmenin de önemli bir şartı sayılmış; aksine, dostlardan ayrı kalma da ruhu yıpratan, stresi çoğaltan, omuzlardaki hayat yükünü ziyadeleştiren bir tür zehir addedilmiştir. Dostların insan ruhuna iyi gelen bu tarafı, pek çok özdeyişte ifade edilmiştir:

لِقَاءُ الصَّدِيقِ رُوحُ الْحَيَاةِ، وَفِرَاقُهُ سُمُّ الْحَيَاةِ.

Dostla buluşmak hayat iksiri, ondan ayrılmak ise baldıranıdır.[617]

Daha önce dostluk üzerine söylenmiş meseller bahsinde zikrettiğimiz [لِقَاءُ الْخَلِيلِ شِفَاءُ الْغَلِيلِ] "*Dostla buluşmak, susuzluk çekenin suya kavuşması gibidir*" mealindeki sözde de yine belirtilen türden terapik etkiye işaret edilmiştir. Muhaddis ve sûfî Muhammed b. Vâsiʿ (öl. 123/741) ise, ziyaretleşmeyi ve dostlarla hemhâl olmayı, insan ruhuna huzur bahşeden iki temel ibadetle eşdeğer görür. Fitneler döneminin tanığı bu zahit zat, dünyadan haz alınacak üç maddeyi şöyle sıralar:

مَا بَقِيَ فِي الدُّنْيَا شَيْءٌ أَلَذُّهُ إِلَّا ثَلَاثٌ: اَلصَّلَاةُ فِي جَمَاعَةٍ، وَالتَّهَجُّدُ مِنَ اللَّيْلِ، وَلِقَاءُ الْإِخْوَانِ.

Kala kala şu dünyadan haz aldığım üç şey kaldı:
Cemaatle namaz, gece teheccüde kalkış ve dostlarla buluşma.[618]

"Firâk" ile "Likâ" kavramlarının dostluk çerçevesindeki münasebetinin ele alındığı bir diğer özlü sözde de yine ziyaretleşmenin kişide oluşturduğu olumlu psikoloji üzerinde durulur. Buna göre bunlardan ilki kişiyi gamma sevk ederken, diğeri neşe ve sevince gark eder:

لَيْسَ سُرُورٌ يَعْدِلُ لِقَاءَ الْإِخْوَانِ، وَلاَ غَمٌّ يَعْدِلُ فِرَاقَهُمْ.

[616] ez-Zemahşerî, *Rebîʿü'l-ebrâr*, 3/258.
[617] es-Seâlibî, *el-Letâʾif ve'z-zarâʾif*, 146.
[618] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/367.

Ne dostlarla buluşma gibi bir sevinç, ne de onlardan ayrı kalma gibi bir keder vardır.[619]

لَا يلْعَبُ الْهُمُومَ إِلَّا مُرُورُ الْأَيَّامِ وَلِقَاءُ الْإِخْوَانِ.

Kederi ancak iki şey hafifletir: Zamanın geçmesi ve dostlarla buluşma.[620]

لِقَاءُ الْخَلِيلِ يُفَرِّجُ الْكُرُوبَ، وَفِرَاقُهُ يُقَرِّحُ الْقُلُوبَ.

Dostla görüşme gam savar; firak ise kalbe hüzün salar.[621]

Bazı yorumlara göre ise "*Sevgi bir beden, ziyaret ise onun ruhudur*" ya da bir başka teşbihle "*Ziyaretleşme muhabbet ağacının (onu tahkim eden) kökleridir*".[622] Bununla birlikte ziyaretleşmenin her zaman mümkün olmadığını göz önünde bulunduran edipler gıyabında hal hatır sormayı veya mektupla haberleşmeyi de bir nevi ziyaretleşme sayarak şu gibi vecizeler söylemişlerdir:

اَلسُّؤَالُ عَنِ الْإِخْوَانِ لِقَاءٌ.

(Dolaylı da olsa) dostları sormak bir yerde onlarla görüşmek sayılır.[623]

Rüştünü ispat etmiş dostluklar içinse ziyaretleşme bir zaruret olmaktan çıkabilmektedir. Tabiinin meşhur imamlarından Yunus b. ʿUbeyd'e (öl. 139/756) nispet edilen bir anekdotta bu temanın işlendiğini görebiliriz:

> Yunus b. ʿUbeyd'in oğlu vefat etmişti. Bir ara kendisine yakın dostu İbn ʿAvn'ın taziyeye gelmediği söylenince hemen "*Biz*" demiş "*bir dostun muhabbetinden emin olduktan sonra ziyaretimize gelmiş gelmemiş bunu asla sorun etmeyiz!*"[624]

Meşhur âbidlerden Daygam b. Mâlik (öl. 180/797) de, mesafe engelinin dostluklar üzerinde aşındırıcı etkisi olmadığını düşünenlerdendir. Nitekim kendisine nispet edilen bir anekdotta yer alan bir vurgusu hayli dikkat çekicidir:

> Bir gün bir dostu *"Şöyle sana yakın bir yerden ev alıp, böylece her vakit seninle görüşeyim istiyorum"* deyince Daygam "*Görüşememe sebebiyle bozulan bir dostluk baştan sakattır!"* deyivermiş.[625]

---

[619] el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 131.
[620] el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 4/141.
[621] el-Âbî, Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât, 4/141.el-Âbî, Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât, 4/141.
[622] el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 557.
[623] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 1/366.
[624] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 95.
[625] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 39.

Dostları ziyaret maksadıyla zorlu bir yolculuğun zahmet ve meşakkatini göze almak bağları perçinleyen bir husustur.[626] Diğer taraftan, hasret gidermeyi amaçlayan dostlar için ziyaret mahallinin uzak oluşu herhangi bir engel teşkil etmez. Zira denildiğine göre "*hasta ziyareti için bir, tarafları barıştırmak için iki fersahlık yol kat etmeyi göze alabilen kişi, gerçek bir dost ziyareti söz konusu olduğunda mesafeyi unutur, gidebildiği kadar gider*".[627]

Bununla birlikte yerine göre ziyaretin hem sayıca hem sürece çokluğu bir problem teşkil etmektedir. "*Ziyareti seyrek tut ki her daim hoş tutulasın* [زُرْ غِبًّا تَزْدَدْ حُبًّا]" meşhur hadisindeki öz,[628] klasik kültürde ve edebiyatta farklı ifade kalıplarıyla sanatsal bir üslup ve dilsel bir estetik içerisinde yaşatılmaya çalışılmıştır. Bunlardan önemli gördüğümüz birkaçı aşağıda sıralanmıştır:

رُبَّـمَا كَانَ التَّقَالِـي فِـي كَثْـرَةِ التَّلَاقِي.

Bazen hoşnutsuzluk çok sıkı fıkı olmaktan kaynaklanır.[629]

Hasta ziyaretlerinin kısa tutulmasını öneren bir diğer özlü sözde ise mana kadar lafzın da oldukça sanatlı olduğunu görebiliriz:

جِلْسَةُ الْعِيَادَةِ خِلْسَةٌ.

Hasta ziyaretindeki kalış emanet bir kalıştır.[630]

Dümeyrî'nin, Asmaî'ye dair aktardığı bir rivayette ise dostların ne tür sebeplerle ziyaret edilebileceğinin anlatıldığı ihvâniyât temalı bir nüktede, müennes ism-i fâil siygasını kullanan üç terimin fonetik açıdan metne kattığı estetik dikkat çekicidir:

> Asmaî anlatıyor: Bir keresinde Ebû Amr, Basra'nın sokaklarında yürüdüğüm sırada bana tesadüf etti. Nereye gittiğimi sordu. Bir dost ziyaretinde bulunacağımı söyledim. Bunun üzerine bana şu tavsiyede bulundu: Bak Asmaî, ziyaret denilen şeyi ya bir dostun ilim halkasından istifade [فَائِدَة] veya sofrasına oturup ikramından yeme [مَائِدَة]; veyahut da geçmiş olsun

[626] es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 471.
[627] İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 3/32.
[628] İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 3/30.; İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 2/258.; er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/39.
[629] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 2/432.; el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 558.
[630] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 2/434.; es-Seâlibî, *Simârü'l-kulûb fi'l-mudâf ve'l-mensûb*, 670.; el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 562.

deme [عَائِدَة] amacına matuf olarak gerçekleştirirsin. Böyle yapacaksan eyvallah. Ama değilse geri dön![631]

Zaman zaman dostların birbirlerini ziyaret etmelerine engel teşkil eden anlaşılabilir insani durumlar da söz konusu olmaktadır. Örneğin, ödemesi gecikmiş bir borç dolayısıyla kişi alacaklı durumundaki dostlarının ziyaretini erteleyebilir. Tarih ve edebiyat kitapları bize buna dair gerçek hayatta yaşanmış bazı hikâyeler aktarmaktadır. Örneğin Müslüman toplumlarda hayati bir önemi olan ve ziyaret adabına dair kayda değer telkinler içeren didaktik bir anekdot şöyledir:

> Kays b. Saʿd b. ʿUbâde (öl. 60/680) hastalanmış ancak arkadaşlarından ziyaretine gelen olmamıştı. Kays uşaklarına bunun nedenini sordu, onlar da "*Efendim, onlar borçları sebebiyle mahcubiyetlerinden ziyaretinize gelemiyorlar*" yanıtını verdi. Bunun üzerine Kays "*Allah, dostların ziyaretleşmesine engel olan malın da paranın da belasını versin!*" şeklinde bir beddua savurdu, sonra da bir tellal görevlendirip her yerde şunu söylemesini istedi: Ey ahali! Kimin Kays b. Saʿd'a borcu varsa bilsin ki o bu borçları tümüyle silmiştir: aldıkları helal-i hoş, gönülleri ferah olsun!
>
> Bu duyuru sonrasında Kays'ın evi akşam saatlerinde öyle yoğun bir ziyaretçi akınına uğradı ki merdivenin ahşap basamakları daha fazla dayanamayarak çöktü.[632]

İhvâniyyât bahislerinden bazılarının da dostların hastalık dolayısıyla gerçekleştirdikleri ziyaretlere, keza bu ziyaretler vesilesiyle oluşan edebi-mizahi rivayetlere odaklandığını da biliyoruz. Ziyaretlerin seyrekleşmesi veya tamamen kesilmesi, ziyaret taahhütlerinin yerine getirilmemesi, ya da haddinden fazla uzun tutularak sakil pozisyonuna düşülmesi vb. temalar da ziyaret âdâbı çerçevesinde ele alınan konulardır. Bu türden mizahi malzemeye, *edeb* kaynakları kadar ahlak kitaplarında da sıklıkla rastlanmakta olup buna dair bazı örnekler tezimizin değişik bölümlerinde zikredilmiştir.

[631] ed-Demîrî, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*, 2/484.
[632] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 45.; et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 4/241.

3.2.5. Hediyeleşme

İslami kültürde dostlar arasındaki bağları kuvvetlendirme sebeplerinden hediyeleşmeye Hz. Peygamberin "*Hediye kalp ve gönülleri fetheder*" sözü[633] ve diğer pek çok tavsiyelerinden ötürü ayrı bir önem verilmiştir. Esasen çok erken bir dönemden itibaren hediyenin dostluk bağlarını kuvvetlendiren ve düşmanlıkları ortadan kaldıran yönü üzerinde sıkça durulmuştur. Her şeyden önce müfessirler, Kur'ân-ı Kerîm'de Belkıs'ın Hz. Süleyman'a bir hediye göndermesi olayını[634] tahlil ederken bunun muhatapları ya da hasımları yumuşatma gayesi güttüğüne dikkat çekmişlerdir.[635] Bu gerçek bazen "*Nezaket sevgidir* [اَللَّطْفَةُ عَطْفَةٌ]"[636] veya "*Hediye (dostun kalbine giden) yoldur* [اَلْهَدِيَّةُ هِدَايَةٌ]"[637] veyahut da "*hediyeleşmeler husumetleri rafa kaldırır* [فِي نَشْرِ الْمُهَادَاةِ طَيُّ الْمُعَادَاةِ]"[638] gibi veciz ama etkili ifade formlarında belleklere kazınırken bazen de şu gibi değerlendirmelere ilham kaynağı olmuştur:

> Hediye, doğası gereği mahiyetleri değiştirir: uzağı yakın, düşmanı dost, kin besleyeni ahbap, sevimsizi sempatik, köleyi hür, hürü de köle yapar.[639]

Hediye muhataba duyulan sevgi, minnet ve teşekkür duygularının en somut halidir. Klasik dini kültür bu tema üzerinde de durmuş, kâh efsanevi mahiyetteki kurgularla kâh tarihsel gerçekliği bulunan anekdotlar aracılığıyla bu temayı elden geldiğince işlemeye çalışmıştır. Bunlardan ilkine güzel bir örnek Hz. Süleyman'la ilgili şu hikâyedir:

> Rivayet bu ya Süleyman b. Davud rüzgârla gökyüzünde seyrederken, içerisinde yavrularının bulunduğu küçük bir tarla kuşunun yuvasına rast gelmiş. Hemen rüzgâra yönünü değiştirmesi emrini vermiş, o da yuvaya zarar vermeden yuvanın yanından geçip gitmiş.

---

633 ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 5/317.; Hatibzâde, *Ravzu'l-ahyâri'l-müntehab min Rebî'i'l-ebrâr*, 268.
634 Neml, 27/35.
635 es-Seâlibî, *el-Letâ'if ve'z-zarâ'if*, 246.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 5/8.
636 el-Câhiz, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezdâd*, 318.; ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 5/316.; el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 566.
637 er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/495.
638 ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 5/316.; el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 566.; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 305.
639 el-Câhiz, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezdâd*, 319.

> Seyahati bittiğinde aşağıda Nevruz kutlanıyormuş. O tarla kuşu Hz. Süleyman'ın başı üstüne gelerek kanatlarını çırpmış, sonra da avucuna bir tane çekirge bırakmış. Etraftakiler şaşkın "*Koskoca Süleyman Peygambere bir çekirgeyi mi layık gördün?!*" dediklerinde onlara "*Herkesin hediyesi kadri nispetindedir, efendiler*" cevabını vermiş.[640]

Hediyenin maddi değeri kadar, belki ondan daha da fazla taşıdığı manevi değer önemlidir. Uzak diyardaki bir dosta gönderilen hediyenin manevi değeri kuşkusuz yakınlardaki bir dosta verilenden daha anlamlıdır. Böyle bir yaklaşım sayesinde "*Gözden ırak olan gönülden de ırak olur*" sözünün kapsamı dışında istisnai bir tutum sergilenmiş; mesafenin aradaki muhabbete halel getirmediğinin bir kanıtı izhar edilmiş olur. Tevhîdi'nin aktardığına göre, Nadr b. Hâris (öl. 2/624) Abadan vilayetinde ikamet eden bir dostuna hediye olarak bir çift kundura gönderirken şunları yazmıştır: *Bu bir çift kundurayı sana, onlara ihtiyacın olmadığını bilerek gönderiyorum, dostum. Ama istedim ki her daim aklımda ve gönlümde olduğunu bilesin. Vesselam…*[641]

Edipler de ilginç teşbih ve yorumlarıyla hediyenin önemini, hediyeleşmenin anlamını etkili biçimde anlatmanın yollarını aramışlardır. Sözgelimi hediye:

> Hamallığı yapılan en kıymetli nesnedir.[642]
>
> Kişinin akıllı olduğunu gösteren üç şeyden ilkidir (diğer ikisi elçi ve mektup).[643]
>
> Bir haneye teşrif edecek olsun derhal kapılar neşeden tebessüme eşikler de gülüşmeye başlar.[644]

Yine bu başlık altında ele alınması uygun düşecek, atlanmaması gereken bir tema da yakın veya uzak dostlara "*selam göndermek*" suretiyle dostlukları pekiştirmektir. Ebü'd-Derdâ'nın gönderilen selamları "*yükte hafif nefis bir hediye*" şeklinde tanımladığı bilinmektedir.[645]

---

[640] el-Câhiz, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezdâd*, 319.
[641] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 113.
[642] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/495.
[643] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/500.; Ebû Ahmed el-Askerî, *el-Masûn fi'l-edeb*, 115.
[644] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 5/318.; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 4/131.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 5/27.
[645] İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 3/48.

Ayrıca Hasan-ı Basrî'nin, hediyeleşmenin maddi tarafına manevi bir boyut ekleyerek konuya farklı bir perspektif getirdiğine de işaret etmek gerekir. Bu bağlamda o, çevresindeki komşuların ya da dostların birbirlerine tabaklar içerisinde hediyeler sunarken aynı alışverişin nasihat ve tavsiye noktasında yapılmayışını bir eksiklik olarak görerek şöyle demiştir:

تَهَادَيْتُمُ الْأَطْبَاقَ وَلَمْ تَتَهَادُوْا اَلنَّصَائِحَ!

Birbirinize tabaklar dolusu yemekler hediye ettiniz
Lakin öğütleşmeyi ihmal ettiniz![646]

Bu vesileyle hediyeleşme temasına uygun mizahi içerikli rivayetlerin de klasik edebiyatta ciddi bir yekûn tuttuğuna işaret etmek gerekir. Buna dair bir dizi anekdot Hamdânî Hükümdarı Seyfüddevle'nin (öl. 356/967) nedimlerinden Ebû Bekir Muhammed b. Hâşim el-Hâlidî (ö. 380/990) ve Ebû Osman Saîd b. Hâşim el-Hâlidî (ö. 390/1000) kardeşlerin müşterek telifleri olan *et-Tühaf ve'l-hedâyâ* adlı didaktik eserde yer almaktadır. Şöyledir bir anekdot:

> Rivayete göre Heysem b. ʿAdiy (öl. 207/822) Hz. Peygamberin meşhur bir hadisine dayanarak "*bir dost meclisine getirilen hediyede oradakilerin ortak olacağı*" temasını işlemekteydi ki o sırada önüne bir hediye getirilip bırakıldı. Heysem bir hediyeye bir cemaate baktı ve kelimenin tam anlamıyla çark ederek "*E bu hariç, tabi!*" deyiverdi.[647]

Hediyeleşme, genel anlamda dostluk hukukunu pekiştiren bir tutum olarak değerlendirilse de bazıları için bu, özellikle bir iyilik mukabilinde sergilendiğinde sihirli etkisini kaybetmektedir. Örneğin Kadı İbn Şübrüme (öl. 144/761) böyle bir ilişki biçimini bir tür ticaret saymakta ve başından geçen şu hadiseyi hikâye etmektedir:

> İbn Şübrüme bir dostunun önemli bir müşkilini halletmiş, o da teşekkür için pahalı bir hediye alıp İbn Şübrümenin makamına gelmiş. Akabinde hediyeyi gören İbn Şübrüme ile ziyaretçisi arasında şu diyalog cereyan etmiş:
> İbn Şübrüme: O elindeki nedir, dostum?
> Ziyaretçi: Yaptığın onca iyiliğe karşılık ufak bir hediye, Efendim.
>
> İbn Şübrüme: İyi gün göresin, olur mu öyle şey?! Hayatta kabul etmem. Bir dost ki kendisinden bir şey rica ettiğinde onu temin için gayretlenmi-

[646] el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 3/91.; ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 5/315.
[647] Muhammed b. Hâşim el-Hâlidî, Said b. Hâşim el-Hâlidî, *et-Tuhaf ve'l-hedâyâ*, ts., 35.; er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/496.

yorsa en iyisi güzelce abdest al, dört tekbirle cenaze namazını kıl ve ölenler hanesine dâhil et onu![648]

3.2.6. Mektuplaşma

Bilinen en eski haberleşme usullerinden biri mektuplaşmadır. Kaleme alınan bir mektup her şeyden önce muhataba bir değer verme göstergesidir. İçeriğinde ister sitem, hiciv veya siyasi mesaj bulunan birtakım yazışmalar olsun, isterse de bir dosta duyulan özlem ve muhabbeti ifade etsin fark etmez.

Klasik Arap edebiyatında mektuplar "ihvâniyât" ve "dîvâniyât" olmak üzere iki temel kategoride değerlendirilmiştir.[649] Konumuzla alakalı ihvâniyât türü mektuplar dost ve akrabalara hitap eden özel yazışmalardır. Mektuplar gündelik hayatın rutin ya da sürpriz hadiseleri karşısında duyulan türlü türlü hissiyatı konu alabilir: sevgi, özlem, hasret, sitem, teselli, doğum, tâziye, hediyeleşme, teşekkür, evlilik, bayram, başarı kutlamaları vs. Belirtilen konulardaki yazışmalar hem nesir hem de şiir şeklinde kaleme alınabiliyordu. Nesir şeklindeki yazışmalar klasik Arap edebiyatında en yaygın mazmuna işaretle "عتاب/sitem" olarak adlandırılmıştır. Bu da gösteriyor ki, belirtilen adlandırma, genel olarak yazışmaların dil ve üslubuna hâkim olan serzenişten kaynaklanmaktadır.[650]

Klasik Arap edebiyatı kaynaklarının en çok ele alınan konularının başında gelen ihvâniyâtın, özellikle hicri IV. yüzyılda *edeb* kitaplarında daha bir yoğun işlendiğini söyleyebiliriz.[651] Özellikle et-Tevhîdî'nin *es-Sadâka ve's-sadîk'*, es-Seâlebî'nin *Yetîmetü'd-dehr*, es-Sûlî'nin *edebü'l-küttâb* adlı eserlerinde *ihvâniyât*, *mükâtebetü'l-ihvân* gibi başlıklar altında dostların mektuplaşmalarını ve bu mektupların örneklerini bulmak mümkündür. Yine es-Seâlebî'nin *Sihru'l-belâgası*'nda, belagat ve fesahat açısından oldukça zengin olan dostların yazışmalarına ilişkin hitapları ilgili bölümde derlemiş olması önemlidir.[652]

---

[648] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/374.
[649] Nebi Bozkurt, "Mektup", *Mektup* (Ankara: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2004), 29/13-14.
[650] Zeki Mübarek, *en-Nesrü'l-fennî fî'l-karni'r-râbi* (Kâhire: Müessetü Hindavî lî't-Ta'lîm ve's-Sekâfe, 2013), 165.
[651] Zeki Mübarek, *en-Nesrü'l-fennî fî'l-karni'r-râbi*, 165.
[652] es-Seâlibî, *Sihrü'l-belâġa fî sırri'l-berâʿa*, 127.

Eserlerdeki mektupların üslubuna bakıldığında, sitem ve serzenişin yanı sıra, gazel türüne de yakın olduğu, lirik bir anlatım özelliği taşıdığı da görülmektedir. Bu nedenle et-Tevhîdî, aşk, özlem, muhabbet gibi duyguların yoğun şekilde işlenmesi dolayısıyla ihvâniyât bahislerinde yer alan yazışmaları bir nevi gazel olarak değerlendirir.[653] Nitekim dosta yazılan mektupla maşuka yazılan mektubun bu üslup yakınlığı şair ve edip el-Hasen b. Vehb (öl.246-/861) tarafından şöyle formülleştirilmiştir:

اُكْتُبْ إِلَى صَدِيقِكَ كَمَا تَكْتُبُ إِلَى حَبِيبِكَ.

Dostuna, sevgiline yazıyormuşçasına yaz.[654]

Dostlar arasındaki mektuplaşmalar, uzun süren ayrılıkların yıprattığı ya da aşındırdığı dostluk ve sevgi bağlarını tekrardan filizlendirip güçlendiren, mabeyindeki sadakatin bir tür şahidi olarak da görülebilir. Birçok mektubun sitemkârane bir üslupla kaleme alınmasının hikmeti de var olan muhabbetin bu vesileyle sürdürülüp korunmaya çalışılmasıdır.

İslam'ın erken dönemlerinden itibaren ilk sahabe kuşağı arasında gerçekleşerek yaygınlaşan dostların mektuplaşması geleneği dini, edebi ve kültürel açıdan da zengin bir materyal üretmiştir. Bunun en tipik örneklerinden biri, Hz. Peygamberin muâhât yoluyla birbirlerini kendilerine kardeş ilan ettiği iki büyük sahabenin Ebü'd-Derdâ ile Selmân-ı Farisî arasındaki yazışmalardır. Sözgelimi bir mektubunda Ebü'd-Derdâ şöyle demektedir:

إِنْ تَكُنِ الدَّارُ مِنَ الدَّارِ بَعِيدَةً فَإِنَّ الرُّوحِ مِنَ الرُّوحَ قَرِيبٌ،

وَطَيْـرُ السَّمَاءِ عَلَى إِلْفِهِ مِنَ الْأَرْضِ يَقَعُ.

Her ne kadar yurtlarımız birbirinden uzak olsa da ruhlarımız birbirine gayet yakın. Malum: Uçan kuşlar yerdeki eşlerini bulur.[655]

Çoğu sitem şiirinin konusu, uzun süre görüşemeyen dostların, birbirine yönelik hayıflanma duygusudur. Tipik bir örneği şudur mesela:

> Muhammed b. Semmâk (öl. 183/799) kendisinden uzun süre haber alamadığı bir dostuna içerleyip sitemini de kinayeli bir yolla şöyle anlatır: "*Her şeyin bir semeresi vardır, dostum; dostluğun semeresi ise ziyaretleşmedir!*" İbn Semmâk mektubun sonuna da şu dizeleri ilave eder:

[653] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 101.
[654] es-Sûlî, *Edebü'l-kâtib*, 236.
[655] İbn Kuteybe, *'Uyûnü'l-ahbâr*, 3/12.; et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 289.; et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 8/40.

لَقَدْ ثَبَتَتْ فِي الْقَلْبِ مِنْكَ مَوَدَّةٌ كَمَا ثَبَتَتْ فِي الرَّاحَتَيْـنِ الْأَصَابِعُ

Sana muhabbetim kalbe çakılı gibi
Tıpkı parmakların avuca sabitlendiği gibi.

Cevabi mektup şöyle gelir:

Muhabbetin kalbimize ekilidir, eyvallah
Ama onu sevgiyle sula ki muhabbet çiçeği solup gitmesin![656]

Dostların yazışmalarında öne çıkan temalardan biri de belirli bir talebi dile getirmedir. Özellikle borç isteme ya da bir konuda yardım talebinde bulunma mektuplarda en çok karşımıza çıkan hususlardır. Fakat bu yazışmaları asıl ilginç kılan, içeriğinde kullanılan üsluplar ya da muhatabı düşündürmeye, güldürmeye, ikna etmeye yarayan çarpıcı nüktelerdir. Aşağıdaki anekdot bunun bir örneğidir:

Bir adam bir arkadaşına mektup yazarak borç para ister. Fakat arkadaşı "tek kuruşunun olmadığını", dolayısıyla kendisine yardımcı olamayacağını mektubunda belirtir. Bunun üzerine talepte bulunan, şöyle bir dua metni yazıp gönderir:

إِنْ كُنْتَ صَادِقًا كَذَّبَكَ اللّٰهُ، وَإِنْ كُنْتَ كَاذِبًا صَدَّقَكَ اللّٰهُ!

Şayet dediğin doğruysa, Allah seni sözünde yalancı kılsın
Yok eğer yalansa da Allah onu hakkında hakikat kılsın![657]

Bazı yazışmalar ise içerik bakımından bir davetiye niteliği taşımakta olup davetin mahiyetine göre kullanılan üslup da değişkenlik arz etmektedir. Sözgelimi işret meclislerine eğlenceye iştirak için yapılan bir davet kinaye üslubuna pekâlâ gidebilir. Şair Ebû Temmâm'ın, iki kadehle zil zurna sarhoş olan bir işret arkadaşına yaptığı davetin üslubu böyledir mesela:

إِنْ رَأَيْتَ أَنْ تَنَامَ عِنْدَنَا فَافْعَلْ!

Bize yatıya gelip uyumak istersen buyur gel![658]

Ya da siyasi içerikli bazı hadiselerde gizli bir mesaj verme enstrümanı olarak kullanılmıştır mektuplar. Tarihsel boyutu da olan ilginç bir yazışma örneği şöyledir:

[656] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 273.
[657] el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 1/220.
[658] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 5/12.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 4/386.

Selâhaddîn-i Eyyûbi'nin (öl. 589/1193) vezir ve kâtibi Kadı el-Fâzıl'ın (ö.596/1200) çok samimi bir dostu vardı. Bu zatın Sultan Selahaddin ile de arası gayet iyiydi. Ne var ki bir hadiseden ötürü, Sultan Selahaddin bu zata iyiden iyiye öfkelenip katline ferman verdi. Adam çaresiz Tatarlara sığındı, bir zaman sonra da orada vezirlik gibi prestijli bir makama yükseldi. İntikam hırsıyla bilenen adam Sultan Selahaddin'in zaaflarını Tatarlara bir bir anlatmaya başladı.

Bu durumu haber alan Sultan Selahaddin bir hal çaresi aramaya koyuldu. Derhal veziri Kadı el-Fâzıl'dan ona mektup yazmasını, mektupta sultanın kendisini bağışladığından, kendisine son derece muhabbet beslediğinden, hatta eman bile verdiğinden bahsetmesini istedi.

Bir taraftan, dostuna ihanet etmek istemeyen ama diğer taraftan sultanın gazabından korkan vezir bir çıkış yolu düşündü: Mektubu sultanın ağzıyla ve istenilen şekilde kaleme aldı, sadece son kısmında yalnız dostunun anlayabileceği bir rumuz ilave etti. Adet olduğu üzere mektubunu Hamdele, Salvele ve إِنْ شَاءَ اللّٰهُ cümlesiyle noktaladı. Ancak Kadı إن edatını şeddeli olarak yazdı, Sultan da mektubun içeriğinde bir beis görmeyip gönderilmesi için onayladı. Ne var ki mektubu alan beriki إنَّ 'yi görünce dostunun kendisine aşağıdaki ayet üzerinden mesaj verdiğini fark etti:

﴿ إِنَّ الْمَلَأَ يَأْتَمِرُونَ بِكَ لِيَقْتُلُوكَ ﴾

Şehrin ileri gelenleri seni öldürmek için toplandılar.[659]

Hemen o da davete icabet edeceğini beyan eden, sultana övgüler düzen mektubunu kaleme aldı. Bu sefer de o, mektup bitirme geleneğini tekrarladı: Hamdele, Salvele ve إن sonuna bir Elif eklenerek sonu uzatılmış bir إِنْ شَاءَ اللّٰهُ cümlesi.

Zeki Vezir derhal mesajı anlamıştır. Mesaj yine bir ayet üzerinden verilmektedir: [660]

﴿ إِنَّا لَنْ نَدْخُلَها أَبَدًا مَا دَامُوا فِيهَا ﴾

Onlar orada olduğu sürece biz oraya asla girmeyiz.[661]

[659] Kasas, 28/20.
[660] el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 54.
[661] Mâide, 5/24.

3.2.7. Nasihatleşme

Dostluk edebiyatında atlanmaması gereken temalardan biri de "*dostların birbirlerini öğütlemesi*" meselesidir. "*Senin can dostun sana doğruyu öğütleyendir* [أَخُوكَ مَنْ صَدَقَكَ النَّصِيحَةَ]" ve "*Sevenin (yanlıştan) uzaklaştırır, sevmeyenin ise azdırır.*" [مَنْ أَحَبَّكَ نَهَاكَ، وَمَنْ أَبْغَضَكَ أَغْرَاكَ]" mealindeki bazı anonim sözlerde dostluk ve nasihat arasındaki güçlü bağ vurgulanmıştır.[662] Hatta ne kadar sert ve yakıcı olursa olsun, öğütleme, dost bildiklerimizin iyiliğini istemenin en belirgin işaretlerinden biri kabul edilmiştir. Klasik Arap edebiyatında sıklıkla referans gösterilen, Büyük İskender'in dostlarına yaptığı sitemkâr bir sözün içeriği konunun önemini ortaya koymaktadır. Şöyle demektedir Büyük İskender:

> Düşmanlarımdan gördüğüm iyiliği ne yazık ki dostlarımdan göremedim. Zira düşmanlarım beni durmadan yeriyor; lakin bu yolla hatalarımı görüp kusurlarımı düzeltmeme yardımcı oluyorlar. Oysa dost bildiklerim nasihatlarını benden esirgiyor, hatalarıma isabet süsü verip yanlış yapmama yol açıyor.[663]

Öğütleme mekanizmasının olumlu düşünce ve davranışları teşvik etmek, olumsuz fikir ve tutumları ise bertaraf etmek üzere işletilmesi, özellikle samimi dostluklar söz konusu olduğunda bir vecibe hâline alır. Meşhur deyişle "*Dost, dostun aynasıdır ki kişi orada meziyet ve kusurlarını bütün çıplaklığıyla görür*".[664] Bu bağlamda Hz. Ömer'in "*Seni Allah için çok seviyorum*" diyen bir arkadaşına "*Eğer bu dediğin doğru olsaydı bana hatalarımı gösterirdin*" dediği rivayet olunmuştur ki[665] bu da gerçek dostluğun sırrının "nasihatleşme" olduğunu anlatır.

Müslüman müellifler ve ahlakiyatçılar, bir nasihat veya öğüt verilirken tarafların içine girebileceği psikoloji üzerinde uzun uzadıya durmuşlardır. Öğüt verenin buyurgan veya tahkirci üslubu, nasihatin özüne dolayısıyla nasihatle temin edilmek istenen faydaya halel getirebilir. Bu yüzden şu mealdeki hikemi ifadelerle "öğüdün karakterinin" gerçek dostluğu sahtesinden ayıran önemli bir kriter olduğu vurgulana gelmiştir:

---

[662] el-Meydânî, *Mecmaʿu'l-emsâl*, 1/23.; er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/164.; el-Hârizmî, *el-Emsalü'l-müvellede*, 120.; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 4/163.
[663] İbn Düreyd, *Kitâbü'l-Mücteną*, 54.; Şeyho, *Mecâni'l-edeb fî hadâ'ikı'l-ʿArab*, 2/109.
[664] İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 2/161.
[665] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 243.

نُصْحُ الصَّدِيقِ **تَأْدِيبٌ**، وَنُصْحُ الْعَدُوِّ **تَأْنِيبٌ**.

Gerçek dostun öğüdü terbiye ve ıslah amaçlıdır.
Düşmanın öğütleriyse hep kınama tarzındadır.[666]

Öğüdün en temel fonksiyonlarından biri de "*öğüt verileni yanlıştan, dolayısıyla dünyevi ve uhrevi hususlarda rezil rüsva olmaktan koruyucu*" niteliğidir. Bazı hikemi ifadelerde dost nasihati dinlemeyenler, hekimin tavsiye ettiği ilacı kullanmadığı için helak olan basiretsiz kimselere teşbih olunmuştur.[667] Bu manada bir dosta verilen öğüt, esasen ona giydirilen korunaklı bir zırhtır. Hikemiyat koleksiyonlarında yer alan bazı vecizelerde, vezindaş iki sözcük arasında (فَضِيحَة ve نَصِيحَة) fonetik bir ilişki kurulmak suretiyle bu niteliğe dikkat çekilmiştir. Birkaç meşhur örnek şöyledir mesela:

اَلنَّصِيحَةُ أَمْنٌ الْفَضِيحَةِ.

Öğüt, (kişiyi) rezaletten güvende kılar.[668]

مَنْ رَدَّ النَّصِيحَةَ رَأَى الْفَضِيحَةَ.

Öğüdü geri çeviren, rezalete kucak açar.[669]

مَنِ اصْفَرَّ وَجْهُهُ مِنَ النَّصِيحَةِ، اِسْوَدَّ لَوْنُهُ مِنَ الْفَضِيحَةِ.

Nasihatten benzi atanın rezaletten yüzü kararır.[670]

Her ne kadar dostların nasihatleşmesi *edep* kaynaklarında daha çok müspet manada ele alınmış olsa da bazen bunun karşı tarafça olumsuz algılanması da muhtemeldir. Arap kültüründe, Türkçemizdeki "dost acı söyler" atasözüne denk düşen (فِي النُّصْحِ لَدْغُ الْعَقَارِبِ) veya (فِي النُّصْحِ لَسْعُ الْعَقَارِبِ) meselleri tam olarak bunu tarif etmektedir.

Bundan başka, ihvâniyât kültüründe, usul ve âdâbına göre yapılmadığında öğütte bulunmanın doğurabileceği birtakım sorunlara da değinilmiştir. Bunların başında dozu kaçmış

[666] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 171.; ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 5/268.; es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 466.; el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb*, 3/891.
[667] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/165.
[668] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/165.
[669] Ebû Mansûr, *el-Îcâz ve'l-iʿcâz*, 62.
[670] el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 88.; Hatibzâde, *Ravzu'l-ahyâri'l-müntehab min Rebîʿi'l-ebrâr*, 433.

ve sürekli yinelenen nasihatin karşı tarafı bıktıracağı, hatta bir süre sonra tahkir olarak anlaşılabileceği gelmektedir.[671] Bu gerçeği ifade etmek üzere "*öğüt veren dost* [قَرِينٌ يُنَاصِحُ]" ile "*süsen boynuz* [قَرْنٌ يُنَاطِحُ]" arasında komik bir bağ da yakalanarak şöyle denilmiştir mesela:

وَجَدَ قَرِينًا يُنَاصِحُهُ فَظَنَّهُ قَرْنًا يُنَاطِحُ.

Tavsiyeci bir dosta rast geldi; sandı ki onu boynuzlarıyla deldi.[672]

3.2.8. Affedicilik

Edebi metinlerde kusurları affetme anlamında başta إِقَالَةُ الْعَثْـرَةِ olmak üzere pek çok tabir ve ifade kullanılmaktadır. Ali b. Heysem'e (öl.?) göre bir dostta bulunması farz olan üç temel kriterden biridir bağışlayıcılık (diğer ikisi sır saklama ve zor zamanda yanında olma).[673]

Dostluk edebiyatında mutlaka değinilen konulardan biri de arkadaşların veya dostların kusursuzluğu meselesidir. Farklı kültürlere ait beşerî tecrübe, insanoğlunun dost seçiminde ideal olanı ararken bunun imkânsızlığını kavramış, o nedenle dostluk hukuku üzerine ifade edilen yorumlarda ya da dostluk üzerine söylenen aforizmalarda "kusursuzluk" kriterinin belirli ölçüde yumuşatıldığı görülmektedir. Dilimizde "*Kusursuz dost arayan dostsuz kalır*" atasözüyle ifade edilen hakikat, farklı deyiş biçimleriyle Müslüman Arap kültüründe de bir tema olarak layıkıyla işlenmiştir.

Esasen dostların birbirlerine karşı kasıtsız işledikleri hataların görülmemesi, bu hususta müsamahakâr davranılması çeşitli vesilelerle dile getirilmiştir. Dostlara eza ve cefadan uzak durma zaten lüzumlu bir davranış olarak görülürken, asıl olması gerekenin dostun eza ve cefasına katlanmak olduğu ifade edilmiştir.[674] Örneğin hata ve kusurlara tahammülün gerçek muhabbetin bir emaresi oluşu, bir vecizede şöyle ifade edilmiştir:

مَنْ صَحَّتْ مَوَدَّتُهُ احْتَمَلَتْ جَفْوَتُـهُ.

[671] et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 2/45.; er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/295.
[672] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 5/268.
[673] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 64.; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 4/122.
[674] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/378.

Sevgisi candan olanın cefaya tahammülü olur.[675]

İdeal bir dosta sahip olmak kadar, hatta belki ondan daha zor olan husus "*ideal bir dost olabilmek ya da kalabilmek*"tir. Klasik edebiyat bu temaya da değinmeyi ihmal etmemiştir. Mesela bir vecizede şöyle denilmiştir:

> Herkes hayal ettiği niteliklerde bir dost arama sevdasına düşer; fakat hiç kimse hayalini kurduğu niteliklerde bir dost olmayı başaramaz. Bu yüzden dostlar arası sitem ve serzeniş hiç eksik olmaz.[676]

Edeb kültüründe ve kaynaklarında sık sık karşımıza çıkan standart bir soru kalıbı vardır: "*Kişilikli olmak nedir?* [مَا الْمُرُوءَةُ]". Bu soruya verilen yanıtların her defasında farklı farklı oluşu dikkat çekicidir. Hatta denilebilir ki hemen her iyi huy, güzel haslet ve insani erdem bu yanıtlarda "adamlık" kavramıyla ifade edilmiş, hatta bazı sözlerde onunla özdeşleştirilmiştir. Tabii olarak, ilgili materyal içerisinde dostluk kavramına ilişkin bazı temalar da sözü edilen "adamlık" çerçevesinde tanımlanmıştır. Örneğin bir yerde "*dostların hatalarına göz yummak* [اَلتَّغَافُلُ عَنْ زَلَّةِ الْإِخْوَانِ]";[677] bir başka yerde "*öfkeyi kontrol etmek* [اَلْحِلْمُ عِنْدَ الْغضَبِ]";[678] bir başka yerde "münakaşa adabını bilmek [حُسْنُ الْمُنَازَعَةِ]";[679] bir başka yerde ise "sözünde durmak [إِذا وَعَدْتَ أَنْجَزْتَ]"[680] şeklinde tarif edilmiştir.

Müslüman düşünürler "meziyetlerin kusurlara baskın olması" ilkesini, dostluğun sürdürülme şartlarından biri olarak görmüş; artıları eksilerinden fazla olanla dostluğun idamesini, buna karşın eksileri artılarından fazla olanla dostluğun kesilmesini öngörmüşlerdir. İlk dönem sûfîlerinden Hamdûn el-Kassâr (öl. 271/884) dostlarda mutlaka aranması gereken müsamahakârlık vasfını, bir Kur'ân ayetine referansla[681] çarpıcı şekilde anlatmıştır:

[675] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/12.
[676] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 4/359.
[677] Ebü'l-Avn Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Sâlim es-Seffârînî, *Gızâ'ü'l-elbâb şerhu Manzûmeti'l-âdâb* (Mısır: Müessesetü Kurtuba, 1993), 2/397.
[678] el-Müberred, *el-Fâdil*, 8.
[679] Muhammed b. Halef b. Merzubân Ebû Bekr el-Mihvelî, *el-Mürüvve*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf (Beyrut: Darü İbn Hazm, ts.), 106.
[680] el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 3/27.; Ebû Bekr el-Mihvelî, *el-Mürüvve*, 111.
[681] Nisâ, 4/116.

> Nasıl ki Allah Teala şirk dışında dilediği her türlü günahı bağışlayacağını ifade etmişse, dostlarda hainlik, ihanet gibi affı mümkün olmayan şeyler dışındaki hataları affedebilmeli, müsamaha gösterebilmelidir.[682]

3.2.9. Fedakârlık ve Feragat

Fedakârlık en sıradan münasebetleri dahi gerçek dostluk seviyesine çıkaran tılsımlı bir erdemdir. Yerinde bir fedakârlık sıradan bir ihtiyaç görmenin ya da alelade bir yardımın ötesindedir. Bu yönüyle çoğu zaman verdiği mesaj, sergilenen eylemin kendisinden çok daha anlamlı olup, muhataba, önemli ve değerli olduğunu hissettirmenin en etkin yollarından da biridir. Hasan-ı Basrî'nin "*Öyle fedakâr insanlar gördüm ki gerektiğinde peştamalını dahi ikiye biçip dostuna verebiliyor; kendisine özel mal ve mülk tahsis etmiyorlardı*" şeklinde tarif ettiği dostluklar bu nevidendir:[683] Keza "*Bir dostuma 20 dirhem yardımda bulunmak, başkasına 200 dirhem sadaka vermekten daha anlamlı*"[684] diyen Hz. Ali'nin yorumunda da uhrevi kazançlardan bir fedakârlığın altı çizilmektedir.

Bazen ise fedakârlık, bir jest ya da empati suretinde tezahür eder. Şair İbn Münâzir (öl. 198/813) ile yakın dostu Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî (öl. 175/791) arasında geçtiği rivayet olunan aşağıdaki hikâye buna güzel bir örnektir:

> İbn Münâzir anlatıyor: Bir gün Halil ile birlikte yürürken ayakkabımın kemeri koptu, ayakkabı da ayağımdan çıktı. Halil hemen kendi ayakkabısını çıkararak benimle birlikte yalın ayak yürümeye başladı. Ben, neden böyle davrandığını sorduğumda "*Yalın ayaklığını paylaşmak istedim, dostum*" dedi.[685]

Dostluk denildiğinde ilk akla gelen haslet olan fedakârlığın sergilendiği zaman ve ölçüsü de dostlukların pekişmesinde önem arz etmektedir. Hususan zor zamanlarda ve büyük ödünler verilerek yapılan fedakârlıkların ayrı bir değeri vardır. En başta Kur'ân-ı Kerîm'de, Ensar'ın muhacirler için ortaya koyduğu fedakârlık lisan-ı ilahi ile övülüp taltif edilmiş, Allah indinde de "sadıklar" olarak anılmalarına vesile olmuştur.[686] Sahabenin

---

[682] el-Gazzî, *Âdâbü'l-ʿişre ve zikri's-suhbe ve'l-uhuvve*, 29.
[683] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 244.
[684] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/376.
[685] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 55.; ez-Zemahşerî, *Rebîʿü'l-ebrâr*, 2/235.
[686] Haşr, 59/8-9.

fedakârlık şuurunun sonraki dönem nesillerine de intikal ettiği *edeb* kitaplarında müşahede edilmektedir. Örneğin bir kimsenin dostunun haberi olmadan evine gidip yakınlarına "*Ununuz, yağınız var mı?*" diye sual etmesi, şayet yoksa bunları temin edip getirmesi yaygın bir fedakârlık örneği olarak görülmüştür.[687]

Kimi zaman yapılan bir fedakârlık, cananı cana tercih edecek ölçüde ileri boyutlarda olur ve ona şahit olanları derinden etkiler. Hicri III. yüzyıl sûfîlerinden Ebü'l Hüseyin en-Nûrî'nin (öl. 295/908) fedakârlığı böyledir ve bu fedakârlık takdir görerek ödüllendirilmiştir:

> Anlatıldığına göre bazı hasutlar zamanın halifesine gelerek, içlerinde Ebü'l Hüseyin en-Nûrî'nin de bulunduğu bir grup sûfîyi şeriatın dışına çıkmakla itham eder. Halife, haklarında idam fermanı çıkartılan bu güruhun boyunlarının vurulması talimatını verir. Ebü'l Hüseyin infaz sırasında cellattan önce kendi boynunu vurmasını ister. Cellat şaşırıp sorar: "*Neden önce kendini kılıcın altına atıyorsun?*" O da yanıtlar: Şu son anımda da dostlarımı kendi nefsime tercih etmeyi arzu ettim. Duruma şahit olan halife bundan son derece müteessir olur ve cümle güruhun serbest bırakılmasını emreder.[688]

Gerçek dostlar için fedakârlığın sırası, süresi ve cinsi söz konusu değildir. Onlar, her an büyük fedakârlıklar sergileyip, her türlü feragatte bulunabilecek asil ve yüksek bir ruha sahiptir. İhvâniyât kaynaklarında aktarılan bazı hikâyelerde, ideal dost imajının çerçevesi belirlenirken bu tema bazen abartılı bir üslupla anlatılır. Bir örneği şudur:

> Adamın biri gece vakti bir dostunun kapısını çalar. Ev sahibi, cariyesine kapıya bakmasını söyler. Cariye "*Kim o?*" deyince dışarıdan "*Bendeniz efendinizin dostuyum* [أَنَا صَدِيقُ مَوْلَاكِ]" şeklinde bir cevap gelir. Dostunu sesinden tanıyan hane sahibi, cariyesine "*Vallahi sen -dediğin gibi- gerçek bir dostsun* [وَاللّٰهِ إِنَّكَ لَصَدِيقٌ]" şeklinde daha güçlü bir ifadeyle karşılık vermesini ister.
>
> Bu esnada ev sahibi içeriden kalkar, bir elinde kılıcı, diğer elinde para kesesi, önünde de cariyesi olduğu halde kapıyı açar. Kapıyı açtığında da ilk söyledikleri şu sözler olur: Hayrola dostum kötü bir şey mi oldu, bir sıkıntın mı var? Şayet paraya sıkıştınsa işte kese. Düşman musallat olduysa işte kılıç. Eşinden boşandıysan da aha cariye! Hepsini sana hibe ettim!"

[687] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/381.
[688] el-Gazzî, *Âdâbü'l-ʿişre ve zikri's-suhbe ve'l-uhuvve*, 37.

> Ziyaretçi bu sözlerden son derece müteessir olarak duasını yapar: Allah ömrünü uzun eylesin, azizim. Vallahi senin gibi fedakârını görmedim.[689]

Hiçbir koşul gözetmeden kişinin canını, malını dostu uğruna ortaya koyması feragatin zirvesi sayılmış ve böylesi fedakârlar mecazen bir nevi "köle" olarak tanımlanıp abartı üsluplarıyla methedilmiştir. Sözgelimi birisi, dostuna olan itaat ve fedakârlığını "*Ben senin için 'el" uzvunun kişiye olan itaatinden daha itaatkâr, pabucun ayaklar altındaki hâlinden ise daha sefilim* [أَنَا أَطْوَعُ لَكَ مِنَ الْيَدِ وَأَذَلُّ مِنَ النَّعْلِ]" cümlesiyle anlatırken;[690] bir başkası dostuna sadakat ve hizmetteki mertebesini ilginç bir teşbih üzerinden anlatmaktadır:

كَـأَنَّـهُ عَـبْـدٌ لِإِخْـوَانِـهِ وَلَـيْـسَ فِـيـهِ خُـلُـقُ الْـعَـبْـدِ

Dostlarına adeta bir köle gibi hizmet eder
Lakin köle mizacından yoktur onda eser.[691]

Fedakârlığın, dostları memnun etme adına, onların her tür talep ve tekliflerine koşulsuz şartsız "lebbeyk" deme biçimi, haddi zatında eleştirilecek bir durum olsa da bunun özellikle ihvan mabeyninde bir meziyet olarak takdim edildiğine de rastlanabilir. Nitekim aşağıdaki anekdotta, asabiye tutum ve ahlakını yansıtırcasına bu tema vurgulanır:

> Adamın biri bir dostuna (bahis konusu durum için) "*Bu hususta ne düşünüyorsun*" deyince, beriki, koşulsuz şartsız bağlılığını dile getirmek için [أَنَا مِنْ غَزِيَّةَ] Ben 'Gaziyyeliyim' demekle yetinmiş; bununla da Câhiliye şairlerinden Düreyd b. Sımme'nin şu dizelerine telmihte bulunmuş:
>
> وَهَلْ أَنَـا إِلَّا مِنْ غَـزِيَّـةَ إِنْ غَـوَتْ غَـوَيْـتُ وَإِنْ تَـرْشُـدْ غَـزِيَّـةُ أَرْشُـدْ
>
> Bana "*Gaziyyeli*" derler. [Meşrebim şu ki] Soyum azarsa ben de azar, doğru yolu bulursa ben de bulurum.[692]

Kimileri için malı ve mülkü ya da zenginliği asıl değerli kılan, onlardaki, dostlara ikramda bulunmaya, ihtiyaçlarını görmeye vesilelik cihetidir. Klasik nevadir malzemesi içerisinden hüsnü talep konulu bir anekdotta bu ana fikrin işlendiğini görürüz:

---

[689] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 53.
[690] el-Câhiz, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezdâd*, 79.
[691] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/19.
[692] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/10.

Adamın biri ihtiyaçlarını arz etmek üzere Halife Mansûr'un (öl. 158/775) huzuruna varmış. Mansûr gerçekten muhtaç olup olmadığını anlamak için adama ne kadar geliri olduğunu sormuş. Adamın yanıtı şöyle olmuş:

مَا يَكُفُّ وَجْهِي وَيُعْجِزُ عَنْ بِرِّ الصَّدِيقِ.

Bana yüzsuyu döktürmeyecek, lakin dostlarıma izzet-i ikramdan beni alıkoyacak kadar, Efendim.

Mansûr "*Hacetini gayet nazik dile getirdin*" deyip adamın ihtiyacını görmüş.[693]

Dostluklarda karşılıklı fedakârlıkların söz konusu olabilmesi için öncelikle taraflardan birinin "bir ilk adım" atması beklenebilir. Karşısındakinin samimiyetinden emin olduktan sonra ise, gerçek dostlar her zaman daha fazla fedakârlıklar yapmaya amade olurlar. Bu hakikat bir bedevinin, bir dostuna söylediği aşağıdaki sözde gayet güzel özetlenmiştir:

كُنْ بِبَعْضِكَ لِي حَتَّى أَكُونَ بِكُلِّي لَكَ.

Bir kısmınla benim ol ki ben bütün benliğimle senin olayım.[694]

3.2.10. Vefa(kârlık)

Klasik *edeb* kaynaklarının sayfaları dostluk üzerine yapılmış nice isabetli yoruma, bilgece söylenmiş nice hikmetli ifadelere yer vermektedir. Kuşkusuz bunlar içerisinde en önemlilerinden bir tanesi "*dostluk sarayının ancak vefâ temeli üzerine inşa edilebileceği*" hakikatidir. Bu gerçeğin altı hem Ahnef b. Kays gibi Arap dehalarının "*vefası olmayan dostta hayır yoktur*"[695] tarzındaki vecizeleriyle, hem de anonim karakterdeki [اَلْوَفَاءُ يُثَبِّتُ الْإِخَاءَ][696] ve [حُسْنُ الْوَفَاءِ رُكْنُ الْإِخَاءِ][697] gibi bazı etkili ifadelerle belirgin biçimde çizilmiştir. Vefanın önemini vurgulayan başka bazı sözlerde ise, eski bir dosta layık olduğu kıymeti veremeyen kişinin, yeni edineceği dostun da değerini bilemeyeceği ifade edilmiştir.

[693] İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 3/144.; et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 2/123.; ez-Zemahşerî, *Rebîʿü'l-ebrâr*, 5/81.
[694] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 54.
[695] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 95.
[696] eş-Şebrâvî, *ʿUnvânü'l-beyân ve bustânü'l-ezhân*, 75.; Ahmed b. Muhammed el-Ensârî el-Yemenî eş-Şirvânî, *Nefhatü'l-Yemen fîmâ yezûlü bi zikrihî eş-şecen* (Mısır: Matbaatü't-Takaddümi'l-Tevİlmiyye, 1906), 180.
[697] el-Veşşâ, *ez-Zarf ve'z-zurefâ*, 1953, 216.

Edip ve şairler asırlar boyunca dostlukları pekiştiren bu önemli hasletin ya yokluğundan ya da kısa ömürlü olmasından yakınmışlardır. Mesela Ascedî (öl. 421/1040) dostluğa dair yitirilen bir dizi meziyeti sıralarken orada vefaya anlamlı bir pay ayırmaktadır:

> Arkadaşlık dışlanıyor, sahiplenme yok hükmünde, vefanın adı var kendi yok, arka çıkma menfaate bağlı, cömertlikse sizlere ömür. Lakin Allah ölüleri diriltmeye kâdirdir![698]

Vefa hasletine güzellemeler yapan edip ve dilciler, bu terimin fonetik ve şekli bazı özelliklerinden istifade etmeyi de ihmal etmemişlerdir. Bu bağlamda, sahip olduğu veznin, zaman zaman benzer tarzda okunabilen bir dizi sözcükle başarılı bir şekilde ilişkilendirildiğini görmekteyiz. Bunlar arasında en dikkat çekenleri وَفَاءٌ , صَفَاءٌ , لَفَاءٌ , جَفَاءٌ , إِخَاءٌ , رَخَاءٌ , عَنَاءٌ , بَلَاءٌ sözcükleridir. Örneğin aşağıdaki anonim sözde bunlardan üçü bir arada zikredilerek bir dostluk ilkesi tanımlanmıştır:

مَنْ تَحَلَّى بِالْوَفَاءِ وَتَخَلَّى عَنِ الْجَفَاءِ فَذَلِكَ مِنْ إِخْوَانِ الصَّفَاءِ.

Ancak vefa ile bezenen, cefadan uzak duran safâ erbâbidır.[699]

Dostluk hukukuna riayet edilmemesi ya da aradaki sevgi bağının belirli periyotlarla tazelenmek suretiyle takviye edilmemesi belirli bir süre sonra ilişkilerin kopmasına yol açar. Bu yüzden klasik edebiyatta hem manzum hem mensur yüzlerce sitem mektubunun konusu, dostluğun altın kurallarını ihlal edenlere yönelik kınama tonunda kaleme alınmış serzenişlerden oluşur. Örneğin Ahmed b. Şirzâd'a (öl. 266/880) nispet edilen bir şiir metninde, dostluk hukukunu çiğneyen birine yönelik eleştirilerin odak noktasını büyük ölçüde vefa(sızlık) teşkil etmektedir:

أَنْتَ ضَعِيفُ الْإِخَاءِ قَلِيلُ الْوَفَاءِ
مُعَامِلُكَ مَعَكَ فِي عَنَاءٍ وَمُعَاشِرُكَ مِنْكَ فِي بَلَاءٍ.

Dostluk bağların zayıf, vefa duygunda nedret
Seninle iş tutanın hâli her dem felaket
Komşuluk edenlerse türlü belaya namzet.[700]

---

[698] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 37.
[699] el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 42.
[700] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 317.

Zamandan ve zamanın getirdiklerinden şikâyet eden eski devirlerin Müslüman entelektüelleri, insanların zaman zaman bir vefa testinden geçtiklerini kabul etmişlerdir. Onlara göre, bir dostun hal hatırının sorulması, kendisine gösterilen yakınlık ve sergilenen yardımseverlik örnekleri ikbal ve idbar dönemlerini içine alan süreçte değişme göstermiyorsa, bu, o kişinin vefakâr oluşunun en somut göstergelerinden biridir. Zira hakiki vefa bir korku ya da beklentiye bağlı olarak değişkenlik göstermez.[701] Bilakis vefa, en çok da koşullar tamamen kişinin aleyhineyken tereddütsüzce sergilendiğinde kanıtlanabilecek bir erdemdir.[702] Örneğin Hz. Peygamberin arkadaşlarını zor zamanda himayesine alıp misafir eden Necâşi'nin ortaya koyduğu fedakârlık bir ömür hatırda tutulacak türdendir. Hz. Peygamber, Necâşi'nin bu davranışını asla unutmamış, Medine'ye gelen Habeşistan heyetini bizzat ağırlayarak hizmet etmiştir. Ashabın "*Biz hizmet ederdik ya Resulullah, sen otursaydın*" sözüne karşılıksa "*Onlar ashabımı cömertçe ağırladı. Bu hizmetim her şeyden önce onlara vefanın bir gereğidir*" demiştir.[703] Zor zamanda gösterilen vefaya ise aşağıdaki anekdot oldukça güzel bir örnektir:

> Velid b. Abdülmelik (öl. 96/715), Ubeyde b. Abdurrahman'ı (öl. 114/732) Ürdün valiliğinden azledip cezalandırır. Saçının usturaya vurulmasını ayrıca kırbaçlanıp insanlara teşhir edilmesini ister. Onu teslim alan askerleri de sıkı sıkıya tembihler: Her kim ona merhamet edip yanına yaklaşacak olursa derhal bana getirin!
>
> Ancak Emevî hanedanına yakınlığıyla bilinen şair ʿAdiy b. Ruka el-ʿÂmilî (öl. 96/714) yakın dostu ʿUbeyde b. Abdurrahman'ı bu vaziyette görünce dayanamayıp teselli sadedinde şu dizeleri kendisine okur:
>
> فَـمَـا عَـزَلُوكَ مَسْبُوقًـا وَلَـكِـنْ إِلَـى الْغَايَـاتِ سَبَّـاقًـا جَوَادَا
> وَكُنْتَ أَخِي وَمَـا وَلَدَتْـكَ أُمِّـي وَصُـولًا بَـاذِلًا لَا مُـسْـتَـزَادَا
> فَقَدْ هِيضَتْ بِنَكْبَتِكَ الْقُدَامَى كَـذَاكَ اللّٰهُ يَـفْـعَـلُ مَـا أَرَادَا
>
> Azledilmiş olman senden daha iyileri olduğundan değil
> Lakin asil atlar misali doludizgin gideceğinden hayırlara
> Anam doğurmasa da kardeşimsin sen benim, bunu bil
> Sıla nedir bilir ve ceht eder durursun daima
> Nekbetinle sızladı kemikleri, cümle geçmişin
> Kader bu: Yefalullahu mâ yeşâ.

[701] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 5/301.
[702] Safiyyüddîn el-Halebî, *Ünsü'l-mescûn ve râhtü'l-mahzûn*, 175.
[703] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 3/260.;

Buna şahit olan askerler derhal ʿAdiy'i yaka paça Velid'in huzuruna çıkarıp olan biteni anlatınca diyalog şöyle gelişir:

Velid: Benim cezasını kestiğim bir adama sen nasıl olur da methiyeler düzmeye kalkarsın?

Adî: Sultanım! Ubeyde bana her zaman iyilik eder, ihsanda bulunur, beni gözetip kollardı. Şayet ben onun bu durumunda derdine teselli olmayacaksam ne vakit olurum?

Rivayete göre Velid, ʿAdî'nin vefakârlığı karşında son derece mütessir olup şöyle der: Hakkın var, yaptığın da elhak doğru. Şimdi al dostunu da git buradan![704]

Dostluk süreçleri her zaman aynı heyecan ve muhabbet noktasında aynı yoğunlukta seyretmeyebilir. Zaman zaman sıkılmalar yaşanıp araya soğukluklar girebilir. Fakat gerçek dostlar bu türden hissiyatları önemseyip radikal tutumlar takınmazlar. Bu nevi hislerin geçici olduğunu bilerek vefadan ödün vermemeye gayret ederler. Bir III. yüzyıl anekdotunda, her nevi dostlukta asıl belirleyici olanın vefa olduğu vurgulanmıştır:

İnsanlar Mısır valisi ʿAmr b. Âs'ı hali harap bir katır üzerinde görünce "*Koskoca Mısır'ın hâkimi, en asil bineklere sahip olduğu halde ne diye hoşafı çıkmış böyle bir katıra biniyor ki?*" diye taaccüp etmiş. Amr bu kimselere bir hayat dersi vermek için şöyle demiş: Ne beni taşıdığı müddetçe bineğimden ne iyi geçindiği müddetçe refika-i hayatımdan, ne de sırrıma ihanet etmediği sürece dostumdan sıkılıp usanırım ben. Ve gayet iyi bilirim ki usanmak ikiyüzlü vefasızların ahlakıdır![705]

Dost olarak tanımlanan kimselerin dost ve düşmanlarına karşı takınılacak tutum da hakiki vefanın kapsamı içinde değerlendirilmiştir. Vefa sahibi kişi dostun dostuna dost, düşmanına düşman olur.[706] Bununla birlikte *edeb* kitaplarında bazı kimselere vefa göstermenin Allah katında ihanet, vefasızlığın ise vefa olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu erdemli vasıftan istisna edilen güruh hiç şüphesiz "hainlerdir".[707] Edipler bu yaklaşımı Kur'ân-ı Kerîm'deki şu ayetle temellendirmişlerdir:

﴿لا يَنالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ﴾

[704] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 3/22.
[705] Ebu Ca'fer Eminüddevle Muhammed b. Muhammed b. Hibetullah Ez-Zeki el-Eftasi, *el-Mecmûʿu'l-lefîf* (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2004), 77.
[706] el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 131.
[707] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/358.; ez-Zemahşerî, *Rebîʿü'l-ebrâr*, 4/143.

Benim ahdim (verdiğim söz) zalimleri kapsamaz.[708]

Dosta vefanın en büyük tezahürlerinden biri de vefatından sonra sevdikleriyle olan bağı devam ettirmek, onlara ihsanda bulunmak ya da onları koruyup kollamaktır. Bu vefa örneğinin selef döneminde oldukça yaygın olduğundan bahsedilmiştir. Öyle ki bazıları kırk yıl boyunca ölen dostunun ailesiyle ilgilenmiş, ihtiyaçlarını karşılamış, dostunun yokluğunu onlara hissettirmemek için elinden geleni yapmıştır.[709] Bazı edipler bu tür vefa örneğini hayattayken sergilenen vefadan çok daha kıymetli addederek şu gibi ifadeler sarf etmişlerdir:

قَلِيلُ الْوَفَاءِ بَعْدَ الْوَفَاةِ خَيْرٌ مِنْ كَثِيرِهِ فِي حَالِ الْحَيَاةِ.

Ölüm sonrasında sergilenen az vefa, öncesinde sergilenen çok vefadan evladır.[710]

3.2.11. Sır Tutma

Sır saklama ve bunun önemi *edeb* literatürü kapsamına giren hemen her tür eserde karşımıza çıkabilecek, klasik edebiyatın üzerinde en çok durduğu vazgeçilmez temalarından biridir. Başta ahlak sahasında telif edilmiş eserler olmak üzere, emsâl kitaplarında, nasihatnamelerde, hikemiyât koleksiyonlarında, muhâdarât türü teliflerde vs. bu konuya muazzam bir ağırlık verildiği görülmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Câhiz'ın en eski nesir örneklerinden sayılması gereken bir risalesinin (*Risâletü kitmâni's-sir ve hıfzı'l-lisân*) konusu sır tutmanın önemine değinen çalışmaların kapısını ilk aralayan eserdir.

Sır ve sırdaşlığın sosyal bir varlık olan insan için kaçınılmaz bir fenomen olduğu gerçeği sözü edilen eserlerde net olarak vurgulanmıştır. Önemli bir bilgiyi ila nihaye saklı tutmak hem çok zor hem de psikolojik açıdan sakıncalıdır. O yüzden âlimler, kalp zindanında esir edilen sırrın bir yolunu bulup istemsiz olarak dışarı sızabileceği ihtimaliyle onun güvenli bir mecraya tahliyesine, yani bir sırdaşa emanet olarak tevdi edilmesine pozitif bakmışlardır. Bu manada şu türden hikemi ifadeler söylenmiştir:

مَنْ ضَاقَ قَلْبُهُ اتَّسَعَ لِسَانُهُ.

[708] Bakara,2/124.
[709] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/366.
[710] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/366.

Kalbi daralanın dili uzar.[711]

مَا ضَاقَتْ صُدُورُ الرِّجَالِ عَنْ شَيْءٍ كَمَا تَضِيقُ عَنِ السِّرِّ.

İnsanın göğsü, sır saklamaktan sıkıştığı kadar hiçbir şeyden sıkışmaz.[712]

لَا يَزَالُ الْمَرْءُ فِي كُرْبَةٍ وَوَحْشَةٍ مَا لَمْ يَجِدْ مَنْ يَشْكُو إِلَيْهِ.

Derdini anlatacağı (sırrını paylaşacağı) birini bulamadığı sürece, kişi hüznün ve yalnızlığın pençesindedir. [713]

Paradoksal biçimde, bazı değerlendirmelere göre ise düşmandan saklanması gereken bir sır dosttan da ketmedilmelidir.[714] Zira tarih dostlukların düşmanlığa dönüştüğü nice olaylara tanık olmuştur.[715] Bu yüzden bir sırrı dostuna veya arkadaşına açmamayı başaran kişi "*nefsini kontrol edebilen*" kişi olarak görülmüş,[716] hatta "*insanların en sabırlısı* (أَصْبَرُ النَّاسِ)" olarak tarif edilmiştir.[717]

Ayrıca sırrın, içerik itibariyle üzücü, kasvetli bir bilgi taşıması halinde "*güvenilir dost*"a dahi söylenmemesi tavsiye edilmiştir. Çünkü böyle bir sır dostu üzebileceği gibi dost sanılan hasut kimseyi de sevindirecektir. Bununla ilgili aşağıdaki anekdot oldukça çarpıcıdır:

> Adamın biri dostuna kendisini üzen bir hadiseyi hikâye eder. İki dost ayrılınca onlara kulak misafiri olan yaşlıca biri adamın elinden tutar, bir köşeye çekerek şöyle der: Sen sen ol yeğenim, Allah'tan başka kimseye derdini (sırrını) açma. Zira böylesi bir kimse ya gerçek dostundur ki bu durumda onu üzmüş olursun, veyahut da dost görünümlü bir düşmanındır ki bu durumda da onu sevindirmiş olursun. Şu gözlerime iyi bak! 15 yıldan beri ne bu göz yoldaki bir insanı, ne de yürüdüğüm yolları seçebiliyor. Öyle olduğu halde

[711] İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 1/98.; el-Veşşâ, *ez-Zarf ve'z-zurefâ*, 1953, 46.; er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/701.; Ebû Hilâl el-Askerî, *Kitâbü's-sınâʿateyn*, 281.; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 4/167.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 1/288.; el-Âmilî, *el-Keşkûl*, 2/112.

[712] el-Câhiz, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezdâd*, 49.; Keza bkz. İbn Münkız, *Lübâbü'l-âdâb*, 239.

[713] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/163.

[714] el-Câhiz, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezdâd*, 46.; İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 1/99.; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 4/149.; el-Veşşâ, *ez-Zarf ve'z-zurefâ*, 1953, 47.

[715] el-Veşşâ, *ez-Zarf ve'z-zurefâ*, 1953, 47.; İbn Münkız, *Lübâbü'l-âdâb*, 242.

[716] İbn Sellâm, *Kitâbü'l-emsâl*, 58.

[717] el-Müberred, *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb*, 2/229.

bendeniz şu ana kadar bu durumu bir Allah'ın kuluna söylemedim. Yolum [إِنَّمَا أَشْكُوا بَثِّي وَحُزْنِـي إِلَى اللّٰهِ] diyen Yakup Peygamberin yoludur.[718]

Bir sırrı saklamayı beceremememek ahlaki bakımdan tenkidi gerektiren kusurlu bir davranıştır. Bu manada sır tutamayan kişi cehaletle itham edilmiştir.[719] Kaynaklarda sır tutmanın, etik bir tutum olmanın ötesinde, sultanın otoritesine halel getirme potansiyelinden ötürü mülkün bekası açısından takınılması gereken zorunlu bir davranış olduğu yönünde değerlendirmeler de mevcuttur. Sıkça tekrarlanan bir bilgiye göre "*Sultanlar, dostlarından sâdır olabilecek her yanlışa müsamaha gösterebilir, lakin sırrı ifşa etme, namusa yan bakma ve iktidara göz dikmenin affi olmaz!*"[720] Bu manada sırrını ifşa edenin kendi kanını dökmeyi göze aldığı teması da bir hikemiyât unsuru olarak bol bol vurgulanmıştır.[721] Bir başka ifadeyle sır, bünyesinde "*kişinin kanını dökebilecek*" bir potansiyel barındırmaktadır. O nedenle "*Sırrın, senin kanındır, onu kime emanet ettiğine dikkat et.* [سِـرُّكَ مِنْ دَمِكَ]" denilmiştir.[722]

Emsal kültüründe de "*sızdırmayan kaba bırakılan şey*"e teşbih olunan sır[723] aynı zamanda –ihanet edilmemesi gereken- emanete de benzetilmiştir.[724] Bu manada sırra sahip çıkan kimse güven duyulan bir "emanetçi"ye veya "emanethane"ye teşbih olunmuştur.[725] Bütün bu yönleriyle, gerçek dostlukları meydana getiren en önemli ilke kabul edilmiştir sır. Nitekim Şâir Ebû'l Atâhiye (öl. 210/825), dostluğun temellerinin neler olduğu sorusunu meşhur Kâtib Ali b. Heysem'e yönelttiğinde, aldığı uzunca cevabın en başında "*özelde konuşulanları ifşa etmemek*" [كِتْمَانُ حَدِيثِ الْخَلْوَةِ] olmuştur.[726] Hükemaya göre ise sır sak-

[718] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 4/319.
[719] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/160.
[720] el-Câhiz, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezdâd*, 45.
[721] el-Câhiz, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezdâd*, 45.; el-Veşşâ, *ez-Zarf ve'z-zurefâ*, 1953, 46.; İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 1/62.; er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/160.
[722] el-Meydânî, *Mecmaʿu'l-emsâl*, 1/343.; İbn Münkız, *Lübâbü'l-âdâb*, 241.; el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 235.
[723] İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 1/99.; İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 3/20.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 7/62.
[724] Ebû Hilâl el-Askerî, *Cemheretü'l-emsâl*, 2/508.;
[725] İbn Münkız, *Lübâbü'l-âdâb*, 231.
[726] et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 4/160.

layabilme hasleti, her şeyden önce asalete, prensip sahibi olmaya, erdemliliğe, alicenaplığa ve güçlü bir şahsiyet yapısına işarettir. Keza "sır", dostlar arasındaki sevgi ve muhabbetin perçinidir.[727]

"Sır tutma" noktasındaki dayanıklılık, insanların sabırlılığını gösteren en tipik ölçüt kabul edilerek mesela bu yüzden ateşe maruz kalmak, sır saklamaya tahammülden çok daha hafif görülmüştür.[728] Sır saklamak ahlaki bir erdemse de ondan daha değerli olanı bir sır verildiğini dahi hatırlamamaktır.[729] O nedenle bu tema "*bir sırrın mezara götürülecek kadar ketmedilmesi*" ya da "*ser verilip sır verilmemesi*" bağlamlarında da sıkça işlenmiştir. Buna dair bilhassa birkaç bedevi anekdotu, lafza da yansıyan esprisi dolayısıyla öne çıkmaktadır. Bunlardan birinde "*Sır tutmayı bilir misin?*" şeklindeki bir soruya muhatap olan bir bedevi, öğüt niteliğindeki cevabında sırdaşlığın son evresini tanımlamıştır: "*Kalbim, ona tevdi edilen sırrın kabridir*" [مَا قَلْبِي لَهُ إِلَّا قَبْـرٌ].[730] Keza bir başka bedevinin aynı mahiyetteki soruya verdiği [قَلْبِي قَبْـرُهُ وَصَدْرِي حَبْسُهُ] ve [أَنَا لَحْدُهُ] mealindeki benzer yanıtlarda da durum farksızdır.[731] Yine bu çerçevede bir başkasının verdiği yanıt da ilginçtir:

أَجْحَدُ الْمُخْبِـرَ وَأَحْلِفُ لِلْمُسْتَخْبِـرِ.

> (Sır tutmak ne kelime!) Bendeniz sırrı verenin varlığını dahi inkâr eder, sırrı öğrenmek isteyende yemin billah ederim.[732]

Bu son hikmetli sözü örnekleyen bir anekdot şöyledir:

> Adamın biri dostlarından birine sırrını açtıktan sonra "*Sırrımı iyice belledin değil mi?*" diye sorar. Yanıt şöyle gelir: *Ne bellemesi, çoktan unuttum bile!*[733]

---

[727] İbn Münkız, *Lübâbü'l-âdâb*, 241.

[728] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/162.; el-Müberred, *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb*, 2/229.; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 4/136.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 3/151.; İbn Münkız, *Lübâbü'l-âdâb*, 242.

[729] el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 5/46.; ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 5/305.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 3/151.; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 215.

[730] İbn Kuteybe, *'Uyûnü'l-ahbâr*, 1/98.; İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 1/63.

[731] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/161.; el-Veşşâ, *ez-Zarf ve'z-zurefâ*, 1953, 48.; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, 1/396.

[732] İbn Kuteybe, *'Uyûnü'l-ahbâr*, 1/98.; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 6/36.; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*, 6/84.; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 215.

[733] el-Gazzî, *Âdâbü'l-'işre ve zikri's-suhbe ve'l-uhuvve*, 36.

Prensip olarak bir sırrın kişinin iç âleminde gizli tutulması tavsiye olunmuştur. Zira bir kimsenin kendi içinde tutmayı başaramadığı bir sırrı başka birinin saklı tutmasını beklemek âdil olmayan bir tutumdur [صَدْرُكَ أَوْسَعُ لِسِـرِّكَ].[734] Hz. Ali'ye nispet edilen meşhur bir sözde ise, kişinin iç dünyasında hapsetmeyi başaramadığı sırrın, dönüp dolaşıp sonunda kişiyi esir durumuna düşüreceği ifade edilir:

سِـرُّكَ أَسِيـرُكَ فَإِذَا تَكَلَّمْتَ بِـهِ صِـرْتَ أَسِيـرَهُ.

Sırrın senin esirindir, dilinle onu azat ettiğinde artık sen onun esiri olursun.[735]

Kapısı mühürlü, anahtarları da kayıp bir evdeki değerli bir nesneye teşbih olunan sırrın[736] ifşası dostlar arasında güven bunalımı yaratır. Hâlbuki bir sırrı saklama zahmetine katlanma, o sırrın ifşa olunması neticesinde doğacak pişmanlığı yaşamaktan daha ehvendir.[737] Sırrın emanet edileceği kişi esasen kendisine duyulan güvenden dolayı dostluğun asgari gereksinimlerini haiz demektir. Zira sırrı dosta açmak bir yerde o kişiyi insanın kendisiyle özdeş kılması demektir.[738]

Bir sırrı bir kişiye açmak iki kişiye açmaktan çok daha güvenlidir. Bir sırrı üç kişiye açmak ise artık onu davul zurna ile cümle âleme ilan etmek anlamına gelir.[739] Dolayısıyla sırdaşların sayısı arttıkça sır, sır olmaktan çıkar. Bu nedenle dostların sayıca olabildiğince çok olması tavsiye olunurken, bin dosttan ancak birinin sırdaş olabileceğine dikkat çekilmiştir.[740] Keza bu tema ahlak kitaplarında da çokça işlenerek şu türden yorumlar yapılmıştır:

> İlginçtir ki (para ve mücevher) hazinesinin bekçileri sayıca ne kadar fazla olursa güvenliği o nispette artar. Buna mukabil sır hazinesinin başına dikilen her bekçi çalınma riskini daha da artırır.[741]

---

[734] İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 1/62.; İbn Sellâm, *Kitâbü'l-emsâl*, 57.; es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 317.; el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 234.

[735] İbn Münkız, *Lübâbü'l-âdâb*, 239.; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 215.; Hatibzâde, *Ravzu'l-ahyâri'l-müntehab min Rebî'i'l-ebrâr*, 216.; Şeyho, *Mecâni'l-edeb fî hadâ'ikı'l-'Arab*, 1/44.

[736] Şeyho, *Mecâni'l-edeb fî hadâ'ikı'l-'Arab*, 2/111.

[737] İbn Münkız, *Lübâbü'l-âdâb*, 242.; el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha*, 236.; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*, 6/83.

[738] el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 1/286.

[739] İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 1/63.; Şeyho, *Mecâni'l-edeb fî hadâ'ikı'l-'Arab*, 3/117.

[740] el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 7/8.

[741] İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 3/150.; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 215.

Ulema, hangi durumlarda bir sırrın açılabileceğine dair de imal-i fikirde bulunmuştur. Mesela bir değerlendirmeye göre "*ifşası hem sır sahibine hem de sırra muttali olana aynı derecede zarar veriyor veya saklanması fayda sağlıyorsa, sır ancak o zaman paylaşılabilir*".[742]

3.2.12. İtizar

İtizar, mazeret, özür, klasik Arap edebiyatı kaynaklarında bir nazım veya nesir mazmunu olarak büyük önem atfedilen temalardan biridir. Hz. Peygamberin "*Nice söz sihir tesiri yapar* (إِنَّ مِنَ الْبَيَانِ لَسِحْرًا)"[743] beyanının müşahhas örneklerini, sultanın gazabından, celladın kılıcından, azledilme ihtimalinden korkan insanların sarf ettiği fasih ve beliğ itizarlarında görmek mümkündür. Klasik tarih kitapları ve edebiyat antolojileri, itizarları sırasında başvurdukları üslubun büyüsüyle müteşeddid devlet ricalinin gazabından kurtulan nice söz erbabının hikâyesine yer verir. Aynı şekilde ihvâniyât bahislerinde de dostların değişik vesilelerle birbirlerine özür mahiyetinde ya da gönül almak kabilinden ifade ettikleri nükteli sözlere yer verildiği görülmektedir. Edebiyatta bu mazmun hususan itizâriyyât adını alır ki, çoğu kere türlü sebeplerle örselenen dostluk ilişkileri zarif itizar ibareleri ve latif mazeret beyanları sayesinde yeniden tamir edilerek pekiştirilir.

Dostluk bağları ne denli güçlü ve aradaki hukuk ne kadar sağlam olursa olsun, insanoğlu tabiatı gereği ilişkilerinde hatalara düşebilmektedir. Bu durum Harîrî'nin dizelerinde şöyle dile getirilmiştir:

مَـنْ ذَا الَّـذِي مَـا سَـاءَ قَـطُّ وَمَـنْ لَـهُ الْحُـسْـنَـى فَـقَـطْ؟

Kimmiş defterinde bulunmayan seyyiât
Ki her işi tümden olsun hayrü hasenât.[744]

Durum böyle olmakla birlikte, önemli olan sergilenen bir yanlışın farkına varmak, kusur ve kabahatin itiraf edilerek bir an evvel telafi imkânlarını araştırmaya koyulmaktır. Bu sayede, işlenen kabahat dolayısıyla hâsıl olan kırgınlık giderilmiş, yeşermesi muhtemel

[742] İbn Münkız, *Lübâbü'l-âdâb,* 242.
[743] el-Buhârî, *el-Câmiʿu's-sahîh*, 7/19.
[744] eş-Şerîşî, *Şerhu makâmâti'l-Harîrî*, 2/213.; Hatibzâde, *Ravzu'l-ahyâri'l-müntehab min Rebîʿi'l-ebrâr*, 199.

kin ve nefret tohumları da kökünden kazınmış ya da kurutulmuş olur.[745] Buna yakın manalar, kadim hikemiyat kültürünün veciz formdaki pek çok deyişinde ele alınıp işlenmiştir. Sözgelimi Beyhakî *Şu'abü'l-îmân*'ında

اَلْاِعْتِـرَافُ يَـهْـدِمُ الْاِقْـتِـرَافَ.

İtiraf, hatayı kökünden kazır.

meseline yer verir ki, bu secili söz İbnü'l-Muʿtez'in "*Bizim nezdimizde özür, işlenen hatanın diyetidir* (دِيَـةُ الذَّنْبِ عِنْدَنَا الْاِعْتِذَارُ)" ifadesiyle aynı anlam paydasına sahiptir.[746] Yine bu paralelde, Hz. Peygamberin meşhur

اَلـتَّـائِـبُ مِـنَ الـذَّنْـبِ كَـمَـنْ لَا ذَنْـبَ لَـهُ.

Günahtan tövbe eden hiç günahı olmayan kimse gibidir.[747]

hadisine, müşâkele yoluyla, latif bir nazire yapılarak şöyle denilmiştir:

اَلْـمُـعْـتَـذِرُ مِـنَ الـذَّنْـبِ كَـمَـنْ لَا ذَنْـبَ لَـهُ.

Kusuruna gerekçe sunabilen kişi sanki o kusuru işlememiş sayılır.[748]

Hatada ısrarcı olunmadığında affetmek lazım geldiğini salık veren ve lirik bir üslup içerisinde ifade edilen pek çok özlü söz de bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı şöyledir:

إِنَّ فِـي الْحَقِّ أَنْ يُقْبَلَ الْاِعْتِذَارُ، مَا لَمْ يَكُنْ مَعَهُ الْإِصْـرَارُ.

Layıktır affa kişi, ettiğinde itizar
Yeter ki hatasında etmesin ısrar.[749]

مَـنْ أَحْـسَـنَ الْاِعْـتِـذَارَ اسْـتَـوْجَـبَ الْاِغْـتِـفَـارَ.

Özrünü makul şekilde dile getirenin affı vaciptir.[750]

Ulema, mazeret beyanlarını, ifade ediliş şekillerini dikkate alarak da kategorize etmiştir. Mesela Fîrûzâbâdî (öl. 817/1415) üslupları bağlamında itizarı üç sınıfta değerlendirir:

> Üç türlü mazeret beyanı söz konusudur: Birincisinde kişi "*Ben yapmadım*" diyerek inkârda bulunur. İkincisinde "*Yaptım ama şundan ötürü*" diyerek

[745] İbn Hibbân, *Ravzatü'l-ʿukalâʾ ve nüzhetü'l-fuzalâʾ*, 186.
[746] es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 101.; el-Müstasımî, *ed-Dürrü'l-ferîd ve Beytü'l-kasîd*, 8/381.
[747] Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Mısır: Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-ʿArabiyye, ts.), 2/1419.
[748] Ebû Hilâl el-Askerî, *Dîvânü'l-meʿânî*, 1/217.; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*, 3/259.
[749] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 271.
[750] el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 4/163.

kendisini temize çıkarır. Üçüncüsünde ise kişi "*Bir hata ettim, bir daha olmayacak*" diyerek nedametini belirtir. Bu üçüncü üslup bir nevi tövbe gibidir. Ama bilinmelidir ki: Her tövbe aynı zamanda bir özür beyanıdır; ama her beyan edilen özür nedametle yapılmış tövbe anlamı taşımaz.[751]

Bütün bunlardan başka, özür dileme *edeb* kitaplarında her şeyden önce bir tevazu alameti olarak değerlendirilmiş, kişinin gururunu bir kenara bırakarak muhatabından af dilemesi tek başına bile takdire şayan bir davranış olarak görülmüştür.[752] Bu bağlamda اِعْتِذَارٌ ve اِغْتِـرَارٌ lafızları arasında görülen fonetik yakınlık, ediplere, bazı veciz sözler için ayrıca imkân tanımış görünmektedir. Şu gibi sözlerde olduğu gibi:

إِنَّ الْاِعْـتِـذَارَ خَـيْـرٌ مِـنَ الْاِغْـتِـرَارِ.

Mazeret belirtip tevazu sergilemek, kibre kapılıp kasılmaktan iyidir.[753]

Diğer taraftan mazeretin, yapılan hata ve kabahatin mahiyetine uygun bir dille ifadesi de önem arz etmektedir. Bu şartı yerine getiren bir mazeretin kabulü, az önce de belirtildiği üzere, dini bir vecibe gibi görülürken, "*özrü kabahatinden büyük olmak*" deyimimizde anlatıldığı şekliyle münasebetsizce sergilenen itizarlar da eleştirilmiştir. Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin (öl. 190/805) aşağıdaki hicvi, bu kabil bir itizara örnek sayılabilir:

> Adamın biri Yahyâ b. Hâlid'e gelerek mazeret beyanında bulunmuş; ancak üslupta biraz özensiz davranmış. Yahyâ da adamı şu sözüyle paylamış:
>
> ذَنْـبُـكَ يَـسْـتَـغِـيـثُ مِـنْ عُـذْرِكَ!
>
> Suçun bile özründen yardım diliyor![754]

İfadesinde fonetik bir insicam barındıran bir başka yoruma göre ise, usulüne uygun beyan edilmeyen her mazeret, ilgili hatada ısrar edileceğinin tipik bir işaretidir:

سُـوءُ الْاِعْـتِـذَارِ دَلِـيـلٌ عَـلَـى الْإِصْـرَارِ.

Münasebetsiz mazeret hatada ısrarın işaretidir.[755]

---

[751] Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yakûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *Besâʾiru zevi't-temyîz fî letâʾifi'l-kitâbi'l-ʿazîz*, thk. Muhammed Ali Neccâr (Kâhire: Lecnetü İhyâi Türâsi'l-ʿArabî, 1996), 4/36.
[752] İbn Hibbân, *Ravzatü'l-ʿukalâʾ ve nüzhetü'l-fuzalâʾ*, 186.; Keza bkz. İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 2/279.; el-Meydânî, *Mecmaʿu'l-emsâl*, 1/44.
[753] el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 3/84.
[754] ez-Zemahşerî, *Rebîʿü'l-ebrâr*, 2/95.; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, 4/132.
[755] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/285.

Bazıları ise üslubuna uygun beyan edilmeyen itizarları, muzipçe bir yaklaşımla, cezayı mucip bir hal olarak da değerlendirmiştir. Mesela kaynaklarda zikredilen bir anekdot şöyledir:

> Adamın biri Abbasi vezirlerinden Ahmet b. Ebî Hâlid'in (öl. 212/828) huzuruna gelerek, işlediği büyük bir kusurun bağışlanması için özensiz bir üslupla af dilemiş. Vezir hemen yanındaki bir dostuna dönerek "*Bunun hakkında ne buyurursun?*" diye sormuş. (İşlenen kabahatin büyüklüğü ile sergilenen mazeretin sıradanlığı arasındaki çelişkiyi fark eden) dostu yanıtlamış: "*Kabahatini bağışlayın efendim; lakin şu münasebetsiz mazereti için de ayrıca 400 sopa vurmalısınız!*"[756]

Bütün bunlardan başka, hususan türlü hayat sınavlarını başarıyla atlatmış dostluk ilişkilerinde, dostunu özür ya da af diletecek bir pozisyona düşürme, bu yolla kusur ve kabahati muhataba açıkça hissettirme dostluk hukukuna aykırı görülerek yerilmiştir.[757] Bu noktada tavsiye olunan erdemli tutum, karşı tarafın hatasını mazur görerek bunu kendisine hissettirmemektir.[758] Zira İbrahim en-Nehaî'nin de (öl. 96/714) dikkat çektiği üzere, sıkça mazeret beyan edip özür dileme çoğu defa kişiyi hakikat dışı beyanlara sevk eder. Bu durum el-Mutarrif'in (öl. 95/713-14) "*Çok bahane çok yalandır*" اَلْمَعَاذِرُ مَكَاذِبُ[759] secili vecizesi ile

أَمْرَانِ لَا يَنْفَكَّانِ مِنَ الْكَذِبِ: كَثْرَةُ الْمَوَاعِيدِ وَشِدَّةُ الْاِعْتِذَارِ.

İki şey var ki yalandan kurtulamaz:
Durmadan vaatte bulunmak; sürekli bahane üretmek.[760]

sözünde gayet güzel özetlenmiştir. Ayrıca biteviye mazeret ileri sürmek, bir bakıma işlenen kusurların muhataba kesintisiz hatırlatılması anlamına da gelebilir ki[761]dostların birbirlerini böyle durumlara düşürmekten olabildiğince kaçınmaları icap eder.[762] Keza olur

[756] el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 2/61.
[757] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 98.
[758] ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 2/101.
[759] İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 3/115.; Ebû Hilâl el-Askerî, *Cemheretü'l-emsâl*, 1/29.
[760] el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 2/71.; ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 4/341.; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 4/108.; el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*, 257.
[761] el-Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, 1/193.; Ebû Mansûr, *el-Îcâz ve'l-iʿcâz*, 37.
[762] el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/169.

olmadık sebeplerle mazeret beyan etmek, samimiliğe gölge düşürebileceği gibi muhatap açısından da rahatsız edici bir tutumdur. Nitekim şöyle denilmiştir:

تَكَلُّفُ الْاِعْتِذَارِ بِلَا زَلَّةٍ، كَتَكَلُّفِ الدَّوَاءِ بِلَا عِلَّةٍ.

Hata işlemeden eyleme mazeret
Hiç ilaç içilir mi olmadan meret![763]

Yine Abbasi şairlerinden Mahmûd el-Verrâk (öl. 844/244) da işlenen bir hatadan gerçek anlamda nedamet duymadan mazeret serdetmenin faydadan çok zarar hâsıl edeceğini şu dizesinde dile getirir:

إِذَا كَانَ وَجْهُ الْعُذْرِ لَيْسَ بِبَيِّنٍ فَإِنَّ اطِّرَاحَ الْعُذْرِ خَيْرٌ مِنَ الْعُذْرِ

Bir mazeret ki eylemez beyan maksadını
Hiç anmamak evladır ol mazeretin adını.[764]

Dostluk ilişkilerinin vazgeçilmez mazmunlarından itizar, türlü türlü sebeplerle dile getirilebilir. Gerekçesi ne olursa olsun ihmal edilen ziyaretler bunların başında gelmektedir. Meramını sağlam ve dokunaklı bir üslupla dile getirilen itizarın ödülü, çoğu defa muhatapça hoş görülüp affedilmektir. Abbasi devrinin meşhur müzisyenlerinden Cahza el-Bermekî'nin (öl. 324/936), affedilme umuduyla dile getirdiği ziyaret konulu bir itizarı şöyledir mesela:

فَإِنْ يَكُ عَنْ لِقَائِكَ غَابَ وَجْهِي فَلَمْ تَغِبِ الْمَوَدَّةُ وَالْإِخَاءُ
وَلَمْ يَزَلِ الثَّنَاءُ عَلَيْكَ يَتْرَى بِظَهْرِ الْغَيْبِ يَتْبَعُهُ الثَّنَاءُ

Görüşmekten mahrum kalsa da yüzüm
Sevgi ve dostluk hep baki, iki gözüm
Över durur seni hiç bıkmadan bu lisan
Gıyabında her senayı takip eder senan.[765]

Aynı şekilde ifa edilemeyen hasta ziyaretleri de dostlar mabeyninde nezaket gereği zarif itizar cümleleriyle dile getirilir, çoğu zaman da bir manzume ya da şiir formunda. Mesela kaynaklarda adı belirtilmeyen bir şairin, hasta dostunu ziyaret edememesi üzerine kaleme aldığı aşağıdaki dize, gönül alabilecek tipik bir itizar örneğidir:

---

[763] es-Seâlibî, *Sihrü'l-belâġa fî sırri'l-berâʿa*, 138.; İbn Münkız, *Lübâbü'l-âdâb*, 52.
[764] İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 2/19.; el-Müberred, *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb*, 2/123.; es-Seâlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 85.; el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb*, 1/140.
[765] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/37.

إِنْ كُـنْـتُ فِـي تَـرْكِ الْعِـيَـادَةِ تَـارِكًـا حَـظِّـي فَـإِنِّـي فِـي الدُّعَـاءِ لَـجَـاهِـدُ

Ziyaretini ihmal ile ıskaladım sevabı
Ama daim dualarım telafi eder bu ayıbı.[766]

Bazı itizarların gerekçesi ise bir kusur ya da ihmalden ziyade, muhatabı usandırıp kendinden uzaklaştırmama gayesine matuftur. Sözgelimi Şair Hârizmî'nin (öl. 383/993) aşağıdaki itizarında böyle bir hassasiyet gözlemlenmektedir:

وَمَا بِـي فِيكَ مِنْ زُهْدٍ وَلَكِنْ أُخَفِّفُ عَنْكَ أَعْبَاءَ الْمَلَالِ.

Senden uzak kalacak değilim a dostum
Lakin sıkılıp bezmen benim korkum.[767]

3.2.13. Sitem

Klasik edebiyatta dostlukların sahici mi yoksa sahte mi olduğunu gösteren önemli mihenk taşlarından biri de sitem, azar, kavga, soğukluk vb. olumsuz tecrübelerden sonra ilişkinin yine de kaldığı yerden sağlıklı biçimde devam edip etmediğidir. Bu manada gerçek dostlukların bilhassa sitemden sonra devam eden dostluklar olduğu ifade edilmiştir [أَفْضَلُ الْمَحَبَّةِ مَا كَانَ بَعْدَ الْمَعْتَبَةِ].[768] Bazılarına göre ise sitem, dostlukları ayakta tutan ana payanda olup sitemsiz dostluk "samimiyetsizlik" töhmetinden kurtulamaz. Bir diğer ifadeyle, dostların sitem yoluyla uyarılması onlara verilen değerin açık işaretidir.[769] Bu meyanda Tevhîdî bize, bir bedevinin, dostuna hitaben yaptığı çarpıcı davete yer verir:

قَدْ دَرِنَ ذَاتُ بَيْنِنَا، فَهَلُمَّ إِلَى الْعِتَابِ لِنَغْسِلَ بِهِ هٰذَا الدَّرَنَ.

Görüyorum ki mabeynimizdeki dostluk bağları lekelenmiş.
Hadi gel de serzenişlerimizle bu kirleri yıkayalım.[770]

Keza sitemin bu yönünü öne çıkaran başka pek çok özlü söz ve manzumeye edebiyat kitaplarında rastlanabilmektedir. Birkaç örnek şöyledir:

تَـرْكُ الْمُعَاتَبَةِ دَلِيلٌ عَلَى قِلَّةِ الْاِكْتِـرَاثِ بِالصَّدِيقِ.

[766] İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 3/54.; er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/516.; el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 564.
[767] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/37.
[768] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/12.
[769] İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-ahbâr*, 3/35.
[770] et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, 58.

Sitemi bırakmak dosta karşı umursamazlığın bir işaretidir.[771]

تَـرْكُ ٱلـمُعَاتَبَةِ مِنْ عَلاَمَـاتِ الْإِهْـمَـالِ.

Sitemi terk etmek (dostlara karşı) bir ihmal alâmetidir.[772]

مُعَاتَبَةُ الْأَخِ الصَّدِيقِ خَيْرٌ مِنْ فَقْدِهِ فَلَعَلَّهَا تَكُونُ سَبَباً إِلَى صَلَاحِهِ وَرُشْدِهِ.

Bir dosta sitemde bulunarak ona sahip çıkma,
onu umursamayıp kaybetmekten daha yeğdir;
belki de bu sitem onun doğru yolu bulmasına
sebep olur. [773]

اَلْمُعَاتَبَةُ تُزِيلُ الْمَوْجِدَةَ.

Sitem öfke ve dargınlığı tarumar eder.[774]

وَيَبْقَى الْوُدُّ مَا بَقِيَ الْعِتَابُ اَلْعِتَابُ حَدَائِقُ الْأَحْبَابِ

Sitem varsa sevgi var
Sitem yâran bahçesi.[775]

Edipler sitemi yapıcı ve yıkıcı olmak üzere iki ana kategoride ele almışlardır. Yapıcı sitem dostlar arasındaki sevgiyi örselemek şöyle dursun onu ayakta tutar ve yaşatır. Buna karşın yıkıcı sitem çoğu defa gönül bağlarını koparır, kalpleri birbirine karşı soğutur. Yapıcı sitemin çıkış noktası dosta karşı duyulan derin muhabbet ve samimi sevgidir, yıkıcı sitemin hareket noktası ise muhataba karşı hissedilen öfke ve hiddettir.[776] Bir bedevi anekdotunda, özellikle karşılıklı sitemlerin yol açabileceği riskler kademe kademe özetlenmiştir:

> Güngörmüş bir zat birbirlerini azarlamaya başlayan kadim iki bedevi dosta şu öğütte bulunmuş: Dostluk nimetinin tadını çıkarın. Zira sitem

[771] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/12.
[772] el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 548.
[773] el-Vatvât, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,* 548.
[774] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/12.
[775] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/12.
[776] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/12.

asılsız ithamlara kapı aralar. Asılsız itham kavga ve çekişme ateşini harlar. Çekişip didişmekse husumete davetiye çıkarır. Dolayısıyla meyvesi husumet olan şeyi en başta terk ediniz![777]

Klasik kültürde "haddini aşan her şey zıddına dönüşür" prensibince serzeniş ve sitemin ziyadeleşmesiyle dostlukların yıpranıp bıkkınlık doğurabileceği üzerinde de sıkça durulmuş ve bu vadide hakikaten pek çok özlü söz sarf edilmiştir. Sanatlı iki örneği aşağıdadır:

اَلْعِتَابُ بَدْءُ الْعِقَابِ.

Sitem, ukubetin ayak sesidir.[778]

مَنْ عَاتَبَ فِي كُلِّ وَقْتٍ أَخَاهُ فَجَدِيرٌ أَنْ يُمِلَّهُ وَيَقْلَاهُ.

Her kim olur olmaz sitem ederse dostuna
Hem bıktırır hem kızdırır onu sonra.[779]

[777] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/13.
[778] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/13.
[779] er-Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/11.

SONUÇ

Dostluğa dair her tür ilmi, edebi ve ahlaki etkinliği kapsamı içine alan ihvâniyât sahası, Klasik Arap edebiyatı başta olmak üzere, İslami literatürün hemen tümünde oldukça erken bir tarihten itibaren entelektüel çevrelerde ilgi ve alakaya mazhar olmuştur. Bu ilginin en önemli nedeni, dostluğa dair ilişkiler bütününün insanı ve toplumu dünyevi ve uhrevi saadete götüren temel etmenlerden biri olarak görülmüş olmasıdır. Dolayısıyla dostluk olgusu, sınırlı bir güruhun ilgi sahasını aşarak devlet ricalinden ulema zümresine, ediplerden filozoflara, şairlerden sıradan halka bütün bir toplumun üzerine konuşup yazdığı, fikir teatisinde ve sanatsal üretimde bulunduğu canlı bir meşguliyet alanı olmuştur. İşte bu alanda yüzyıllar boyu ortaya konulan edebi üretimlerin incelendiği bu çalışmada ulaşılan sonuçlar maddeler halinde şöyledir:

1. Kronolojik bakımdan oldukça eski bir tarihten itibaren dostluk/ihvâniyât konusunda müstakil eserler telif edilmiş ya da hemen her edebi eserin muhtevasında ihvâniyâta dair bahislere yer verilmiştir.
2. Telif olunan eserler "dostluk" mefhumu etrafında büyük bir külliyat meydana getirmiş ve müteakip nesillerin İslam kültür ve medeniyetinin dostluk tasavvurunu anlamasında muazzam katkılar sunmuştur.
3. Eserlerde yer alan *edeb* malzemesinden, İslam kültürünün diğer milletlerle olan etkileşimini ayan beyan görmek mümkün olmakta, bu da dostluk olgusunun belirli bir bilgi ve tecrübe dağarcığından değil, geniş bir perspektiften ele alındığını göstermektedir.
4. Klasik çağlarda dostluk temasına bu denli önem verilmesinin nedeni, insan ahlakına olan etkisi, psikolojik bakımdan bireyi dingin kılması, dünyevi ve uhrevi saadetin temini, erdemli bir toplum inşası için temel teşkil edişi gibi faktörler gösterilebilir.
5. Arap dilinde en genel anlamıyla "*dost (arkadaş)*" sözcüğü için karşılık gösterilen en işlevsel sözcük [صَدِيقٌ] ise de, sözlüklerde ya da edebi eserlerde müradifi ya da yakın anlamlısı olarak gösterilen أَخٌ , أَنِيسٌ , جَلِيسٌ , حَمِيمٌ , خَلِيلٌ vb. çok sayıda terim bulunmaktadır. Bu durum, bir yandan Müslüman Arap

kültürünün dostluğa verdiği önemi gösterirken diğer yandan Arap dilinin zengin ifade imkânları hakkında bir fikir vermektedir.

6. Gündelik konuşmalarda "dost" kavramı için kullanılan sözcükler arasındaki nüanslara dikkat edildiğinde, bu dil zenginliğinin bir düşünce zenginliği de yarattığı ve edebi bağlamda muazzam bir çeşitliliğe kapı araladığını söyleyebiliriz.
7. "*Hakiki dost kimdir?*" sorusuna verilen yanıtların, soruya muhatap olanın meslek, meşrep, statü, ilgi alanı vb. durumlara bağlı olarak değiştiği; bununla birlikte muhabbet, sadakat, güven, fedakârlık, vefa gibi kimi hasletlerin dostlukların inşasında vazgeçilmez oldukları ifade edilebilir.
8. Toplumların kültürel bakımdan gücünü ve zenginliğini temsil eden mesel-ler, klasik Arap edebiyatında dostluk edebiyatı bağlamında da son derece dikkat çekicidir. Söz konusu mesellerin olabildiğince zengin temalara (dostun tarifi, dostluğun önemi, dostları kollayıp gözetme, onlardan yardımı esirgememe, dostların düşmanlaşması vb.) sahip olduğu görülür.
9. "Dost" ve onunla ilintili kimi ihvâniyât terimleri Arap edebiyatında sadece beşeri münasebetlere hasredilmemiş, farklı alanlara da taşınarak kitap, akıl, köpek ve benzerleriyle de ilişkilendirilmiştir.
10. Dostluk edebiyatının ana başvuru kaynakları arasında Müslümanların kutsal kitabı Kur'ân-ı Kerîm ve hadisler gelmektedir. Kur'ân'da dost veya arkadaş anlamında ya da bunlara yakın çağrışımlar içeren çok sayıda lafzın yer alması, din kurumunun dostluk olgusuna atfettiği önemi belgelemesi açısından önemlidir. Keza hadis kitaplarında dostluk konusunun farklı bap ve başlıklar altında ele alındığı, hatta konuya dair müstakil eserler telif edildiği de görülmektedir.
11. Geçmişin güngörmüş insanları hayatta en müşkül hususlardan birinin "dost seçimi" olduğunda ittifak halindedir. Çok kısa sürede edinilen dostlukların hayal kırıklığına uğratabileceği belirtilerek ihtiyatlı olunması gerektiği tavsiye edilmiştir. Hatta *edeb* kitapları en yakın dostlara karşı dahi tedbirli olunması gerektiği hususunu yaşanmış acı tecrübeleri örnek vererek anlatırlar.
12. Edebiyat kitaplarında ideal bir dostun meziyetlerinin yanı sıra, semtine uğranmaması gereken arkadaş tiplerinin de özellikleri sıralanmaktadır. Buna göre budalalar, pintiler, namertler, özü sözü bir olmayanlar, fıskı fücura batmış

olanlar, egosu yüksek kaprisli şahsiyetler, bir türlü mutlu edilemeyen kasavet erbabı ile sevgide bir türlü ölçüyü koruyamayanlar bunların başında gelmektedir.

13. Türlü sınavlar sonrasında büyük zorluklarla kurulabilen dostlukların uzun ömürlü olabilmesi için, bu ilişkileri dejenere eden haset, resmiyet, öfke, ölçüsüz şakalaşma, suizan, mazeret kabul etmeme, ziyaretleri sık tutma gibi hususlar da dikkate alınmalıdır.
14. Dostlukları dejenere eden hususları bilip onlardan sakınmak ne denli önemli ise, dostlukları muhafaza eden unsurları bilip bunlara riayet etmek de bir o kadar önemlidir. Şüphesiz bu pekiştirici unsurların başında da güler yüzlülük, hoş sohbet, hediyeleşme, ikramda bulunma, affedicilik, sır tutma gibi ahlaki meziyetler gelmektedir.

Velhasıl, klasik edebiyatın ihvâniyât bahisleri çerçevesinde ortaya koyduğu müktesebatın zenginliği ve özgünlüğü dikkate alındığında, kadim kültürün "dostluk" olgusuna dair modern kültüre fısıldayacak çok şeyi olduğu, diğer taraftan tarihin seyri boyunca beşeri münasebetlerin doğasının dünden bugüne pek de değişmediği saptanabilecektir. Kuşkusuz bu verilerin bilgelik, edebiyat, ahlak ve din temelli anlatı örneklerinin ortaya çıkarılması ise yürütülecek yeni akademik çalışmalarla mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

el-Âbî, Ebû Sa‘d Mansûr b. el-Hüseyn. *Nesrü’d-dürr fi’l-muhâdarât*. thk. Hâlid Abdülğanî Mahfûz. 7 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1. Basım, 2004.

Ahmed b. Hanbel. *Müsnedü’l-İmam Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaût. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1. Basım, 2001.

Ahmed b. Muhammed, Feyyûmî. *el-Misbâhu’l-münîr*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü’l-’İlmiyye, ts.

Âmilî, Bahâüddîn Muhammed b. Hüseyn b. Abdissamed. *el-Mihlât*. thk. Muhammed Abdül-kerîm en-Nemerî. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1. Basım, 1997.

el-Âmilî, Bahâüddîn Muhammed b. Hüseyn b. Abdissamed. *el-Keşkûl*. thk. Muhammed Abdül-kerîm en-Nemerî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1. Basım, 1998.

Aristo. *ʿİlmü’l-ahlâk ilâ Nikomakhos*. çev. Ahmed Lütfî es-Seyyid. 2 Cilt. Kâhire: Dârü’l-kütübi’l-Mısriyye, 1. Basım, 1924.

Azize Kaçıran Erişmiş. *İslam ahlakçılarında dostluk kavramı*. Ankara: Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2011.

Bâcî, Ebü’l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa‘d el-. *en-Nasihatü’l-velediyye*. thk. İbrahim Bâcis Abdulmecîd. 1 Cilt. Riyad: Dârü’l-Vatan, 1. Basım, 1996.

el-Beyhaki, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *ez-Zühdü’l-kebîr*. thk. Âmir Ahmed Haydar. Beyrut: Müessetü’l-Kütübi’s-Sakafiyye, 3. Basım, 1996.

el-Beyhaki, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Şuʿabü’l-îmân*. thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid. 14 Cilt. Bombay: Darü’s-Selefiyye, 1. Basım, 2003.

el-Bikaî, Ebü’l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen. *Nazmü’d-dürer fî tenâsübi’l-âyât ve’s-süver*. 22 Cilt. Kâhire: Dârü Kitâbi’l-İslâmî, ts.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu‘fî. *el-Câmiʿu’s-sahîh*. thk. Muhammed b. Züheyr b. Nâsır en-Nâsır. 9 Cilt. Dârü Tavki’n-Necât, 2001.

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *el-Beyân ve’t-tebyîn*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü ve Mektebetü’l-Hilâl, 2002.

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *er-Resâilü'l-edebiyye*. 1 Cilt. Beyrut: Dârü ve Mektebetü'l-Hilâl, 2. Basım, 2003.

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *Kitâbü'l-Buhalâʾ*. Beyrut: Dârü ve Mektebetü'l-Hilâl, 2. Basım, 1998.

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *Kitâbü'l-hayevân*. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2. Basım, ts.

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezdâd*. Beyrut: Dârü ve mektebetü'l-hilâl, 2002.

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *Resâʾilü'l-Câhiz*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Mektebetü'l-Hancî, 1964.

Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *et-Taʿrîfât*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1983.

ed-Demîrî, Ebü'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ. *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2. Basım, 2003.

Ebû Ahmed el-Askerî. *el-Masûn fi'l-edeb*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 1 Cilt. Kuveyt: Matbaatü Hükûmeti'l-Kuveyt, 2. Basım, 1984.

Ebû Bekr el-Mihvelî, Muhammed b. Halef b. Merzubân. *el-Mürüvve*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf. Beyrut: Darü İbn Hazm, ts.

Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen, İbn Düreyd. *Cemheretü'l-lüga*. thk. Remzi Münîr Baalbakî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, 1. Basım, 1987.

Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım, Muhammed el-Enbârî. *ez-Zâhir fî meʿânî kelimâti'n-nâs*. thk. Hâtim Sâlih ed-dâmin. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1992.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddîn b. Abdilhamîd. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetül-Asriyye, ts.

Ebû Hilâl el-Askerî. *Cemheretü'l-emsâl*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.

Ebû Hilâl el-Askerî. *Dîvânü'l-meʿânî*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Cîl, ts.

Ebû Hilâl el-Askerî. *el-Furûku'l-lügaviyye*. thk. Muhammed İbrâhîm Selîm. Kâhire: Dârü'l-İlm ve's-Sekâfe li'n-Neşri ve't-Tevzî, ts.

Ebû Hilâl el-Askerî. *Kitâbü's-sınâʿateyn*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. 1 Cilt. Beyrut: el-Mektebetül-ʿUnsuriye, ts.

Ebû Mansûr, es-Se'âlibî. *el-Îcâz ve'l-iʿcâz*. Kâhire: Mektebetü'l-Kur'ân, ts.

Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher, el-Ezherî. *Tehzîbü'l-luga*. thk. Muhammed Avad Murib. 8 Cilt. Beyrut: Darü İhyâi't-Türasi'l-Arabi, 1. Basım, 2001.

Ebû Sa'd, el-Âbî. *Nesrü'd-dür fi'l-muhâdarât.* thk. Hâlid Abdülğanî Mahfûz. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 2004.

Ebû Süleymân Muhammed b. Tâhir b. Behrâm, es-Sicistânî. *Sıvânü'l-hikme*. thk. Abdurrahman Bedevî. 1 Cilt. Tahran, 1974.

Ebû Tâlib el-Mekkî, Ebû Tâlib Muhammed b. Alî b. Atıyye el-Acemî. *Kûtü'l-kulûb*. thk. Âsım İbrâhîm el-Keylânî. 2 Cilt. Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2. Basım, 2005.

Ebü'l-Bekâ el-Kefevî. *el-Külliyyât*. thk. Adnân Dervîş. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.

Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl, İbn Sîde. *el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-a'zam*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 2000.

Ebü'l-Mehâsin Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Alî b. Abdillâh, İbn Hicce. *Semerâtü'l-evrâk*. 2 Cilt. Mısır: Mektebetü'l-Cumhuriyeti'l-ʿArabiyye, ts.

el-Eftasi, Ebu Ca'fer Eminüddevle Muhammed b. Muhammed b. Hibetullah Ez-Zeki. *el-Mecmûʿu'l-lefîf*. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 2004.

Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyn. *Mefâtîhu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-ʿArabi, 3. Basım, 1999.

Fatma Tuba Altın. *Mevlana'nın Eserlerinde Dostluk ve Samimiyet Değerlerinin İşlenişi ve Eğitimi Açısından Tahlili*. Konya: Selçuk Üniversitesi /Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans, 2010.

Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yakûb b. Muhammed. *Besâʾiru zevi't-temyîz fî letâʾifi'l-kitâbi'l-ʿazîz*. thk. Muhammed Ali Neccâr. Kâhire: Lecnetü İhyâi Türâsi'l-ʿArabî, 3. Basım, 1996.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İhyâü ʿulûmi'd-dîn*. 4 Cilt. Dârü'l-Marife, ts.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-. *Mizânü'l-amel*. thk. Süleyman Dünyâ. 1 Cilt. Mısır: Dârü'l-Meârif, 1. Basım, 1996.

el-Gazzî, Ebü'l-Berekât Bedrüddîn Muhammed b. Radıyyiddîn. *Âdâbü'l-ʿişre ve zikri's-suhbe ve'l-uhuvve*. thk. Ömer Mûsâ Bâşâ. Dimeşk: Matbüati Mecmaiʿl-Lügati'l-ʿArabiyye, 1968.

Gökçe Çelik. *Dostluk ve eğitimi*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2008.

el-Hâdimî, Ebû Saîd. *el-Berîkatü'l-Mahmûdiyye fî şerhi't-tarîkati'l-Muhammediyye*. 4 Cilt. Kâhire: Matbaâtü'l-Halebî, 1929.

el-Hârizmî, Ebû Bekr Cemâlüddîn Muhammed b. Abbâs et-Taberî. *el-Emsalü'l-müvellede*. 1 Cilt. Ebûzabî: el-Mecma'u's-sekâfî, ts.

el-Hârizmî, Ebû Bekr Cemâlüddîn Muhammed b. Abbâs et-Taberî. *Müfîdü'l-ʿulûm ve mübîdü'l-hümûm*. 1 Cilt. Beyrut: el-Mektebetül-ʿUnsuriye, ts.

el-Hâşimî, Ahmed b. İbrâhîm b. Mustafâ es-Seyyid. *Cevâhirü'l-edeb*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Meârif, ts.

Hatîb el-Bagdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Buhalâ*. thk. Bessâm Abdulvehhâb el-Cânî. 1 Cilt. Beyrut: Darü İbn Hazm, 2000.

Hatîb el-Bagdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Takyîdü'l-ʿilm*. Beyrut: Dâru İhyâ-i Sünneti'n-Nebeviyye, ts.

Hatibzâde, Muhyiddin Mehmed. *Ravzu'l-ahyâri'l-müntehab min Rebîʿi'l-ebrâr*. Haleb: Dârü'l-Kalemi'l-ʿArabî, 1. Basım, 2002.

Hidayet Aydar. *Kur'an'a göre dostluk ve arkadaşlık*. İstanbul: Marmara Üniversitesi/Temel İslâm Bilimleri, Yüksek Lisans, 1986.

Huneyn b. İshâk. *Âdâbü'l-felâsife*. thk. Abdurrahman Bedevî. Kuveyt: Ma'hedü'l-Mahtûtâti'l-ʿArabiyye, 1. Basım, 1985.

el-Husrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî b. (İbrâhîm b.) Temîm el-Ensârî. *Cemʿu'l-cevâhir fi'l-mülah ve'n-nevâdir*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Cîl, 2. Basım, ts.

el-Husrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî b. (İbrâhîm b.) Temîm el-Ensârî. *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Cîl, ts.

İbn Abdülber en-Nemerî, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed. *Behcetü'l-mecâlis ve ünsü'l-mücâlis*. thk. Muhammed Musa el-Hulî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ʻİlmiyye, 1962.

İbn Abdürabbih. *el-ʻIkdü'l-ferîd*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ʻİlmiyye, 1. Basım, 1983.

İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî. *Kitâbü'l-Mücтenâ*. Haydârabâd: Dâiratu'l-Meʿârifi'l-ʿUsmâniyye, ts.

İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Âdâbü'ş-Şâfiʿî ve menâkıbüh*. thk. Abdulgani Abdulhâlik. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ʻİlmiyye, 2003.

İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd. *el-İhvân*. thk. Mustafa Abdulkadir Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ʻİlmiyye, 1. Basım, 1988.

İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyyâ b. Muhammed. *Muʿcemü mekâyîsi'l-lüga*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1979.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Fethu'l-bârî*. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Maʿrife, 1959.

İbn Hacer el-Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *ez-Zevâcir ʿan iktirâfi'l-kebâʾir*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1. Basım, 1987.

İbn Hamdûn, Ebü'l-Meâlî Bahâüddîn. *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*. thk. İhsân Abbâs, Bekr Abbâs. 10 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, 1997. Basım, 1996.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî. *Tavku'l-hamâme*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: el-Müessesetü'l-ʿArabiyye li-Dirâsât ve'n-Neşr, 2. Basım, 1987.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Ravzatü'l-ʿukalâʾ ve nüzhetü'l-fuzalâʾ*. thk. Muhammed Muhyiddîn b. Abdilhamîd. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.

İbn Hicce, Ebü'l-Mehâsin Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Alî b. Abdillâh b. Hicce el-Hamevî. *Hizânetü'l-edeb ve gāyetü'l-ereb*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü ve Mektebetü'l-Hilâl, 2004.

İbn Hüzeyl, Ebü'l-Hasen Alî b. Abdirrahmân b. Hüzeyl el-Fezârî. *ʿAynü'l-edeb ve's-siyâse ve zeynü'l-haseb ve'r-riyâse*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2. Basım, ts.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' ʿİmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn. *Tefsîrü'l-Kurʾâni'l-ʿazîm*. thk. Sami b. Muhammed Selâme. 8 Cilt. Riyad: Dârü Tayyibe, 2. Basım, 1999.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' ʿİmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Ali Şîrî. Beyrut: Darü İhyâi't-Türâsi'l-ʿArabî, 1. Basım, 1988.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *el-Maʿârif*. thk. Servet Ukâşe. Kâhire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-ʿÂmme li'l-Kitâb, 2. Basım, 1992.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *ʿUyûnü'l-ahbâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1997.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Mısır: Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-ʿArabiyye, ts.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b.Mükrim. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, 3. Basım, 1993.

İbn Müflih, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed. *el-Âdâbü'ş-şerʿiyye*. 3 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.

İbn Münkız, Ebü'l-Muzaffer Müeyyidüddevle Necmüddîn Üsâme b. Mürşid. *Lübâbü'l-âdâb*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Kâhire: Mektebetü's-Sünne, 2. Basım, 1987.

İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdirrahmân Receb. *el-Fark beyne'n-nasîha ve't-taʿyîr*. thk. Ali Hasen Ali Abdulhamîd. Amman: Dârü Ammâr, 2. Basım, 1988.

İbn Sellâm, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî. *Kitâbü'l-emsâl*. thk. Abdulmecîd Kutâmış. 1 Cilt. Dimeşk: Darül-Memun lit-Turâs, 1980.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed. *Ahbârü'l-hamkâ ve'l-mugaffelîn*. thk. Abdulemir Ali Mehna. 1 Cilt. Dârü'l-Fikri'l-Lübnânî, 1. Basım, 1990.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed. *et-Tebsıra*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1986.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed, Bessâm Abdulvehhâb el-Cânî. *Ahbârü'z-zırâf ve'l-mütemâcinîn*. 1 Cilt. Beyrut: Darü İbn Hazm, 1. Basım, 1997.

İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr b. Abdillâh. *İʿtâbü'l-küttâb*. thk. Sâih el-Eşter. Dımeşk: Matbûʿâtü Mecmaʿi'l-lugati'l-ʿArabiyye bi-Dımaşk, 1. Basım, 1961.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Feth Ziyâüddîn Nasrullah b. Muhammed b. Muhammed. *el-Meselü's-sâʾir fî edebi'l-kâtib ve'ş-şâʿir*. thk. Muhammed Muhyiddîn b. Abdilhamîd. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetül-Asriyye, 1999.

İbnü'l-Mukaffaʿ, Ebû Muhammed (Ebû Amr) Abdullah. *el-Edebü'l-kebîr ve'l-edebü's-sagîr*. 1 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, ts.

İbnü'l-Mukaffaʿ, Ebû Muhammed (Ebû Amr) Abdullah. *Kelîle ve Dimne*. Bulak: el-Matbaâtü'l-EmîriyYe, 17. Basım, 1936.

el-İbşîhî, Ebü'l-Feth Bahâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Mansûr. *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*. 2 Cilt. Beyrut: 'Âlem'ül-Kütüb, 1998.

İbü'l-Hatîb Lisânüddîn, Ebû Abdillâh Zü'l-vizâreteyn Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Saîd es-Selmânî. *Reyhânetü'l-küttâb ve nücʿatü'l-müntâb.* thk. Muhammed Abdullah Anân. 2 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1. Basım, 1980.

Kadir Dakni. *Mümtehine Suresi'nde dostluk ve düşmanlık ilişkileri*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 1998.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-. *Subhu'l-aʿşâ fî sınâʿati'l-inşâʾ*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.

Kelâbâzî, Ebû Bekr Tâcülislâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm el-. *Bahrü'l-fevâʾid*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1999.

el-Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed. *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*. Beyrut: Dârü Mektebeti Hayât, 1986.

Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî. *el-Hidâye ilâ bulûgi'n-nihâye*. thk. Şâhid el-Bûvşeyhî. 13 Cilt. Birleşik Arap Emirlikleri: Câmiâtü'ş-Şârika, 1. Basım, 2008.

el-Merzubânî, Ebû Ubeydillâh Muhammed b. İmrân. *Fadlü'l-kilâb ʿalâ kesîrin mimmen lebise's-siyâb*. thk. Muhammed Abdulhalîm. Köln: Dârü'l-Cemel, 2003.

el-Merzûkî, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen. *el-Ezmine ve'l-emkine*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1997.

el-Meydânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm. *Mecmaʿu'l-emsâl*. thk. Muhammed Muhyiddîn b. Abdilhamîd. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Maʿrife, ts.

Muhammed b. Hâşim el-Hâlidî, Said b. Hâşim el-Hâlidî. *et-Tuhaf ve'l-hedâyâ*, ts.

Muhammed Haccî. *Zehrü'l-ekem fi'l-emsâl ve'l-hikem*. 3 Cilt. Mağrib: Dârü's-Sekâfe, 1. Basım, 1981.

el-Muhavvelî, İbnü'l-Merzubân. *Zemmü's-sükalâ*. thk. Memun Mahmûd Yâsîn. 1 Cilt. Şârika: Müessesetü ʿUlûmi'l-Kur'ân, 1. Basım, 1991.

el-Müberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr. *el-Fâdil*. Kâhire: Dârü'l- Kütübi'l-Mısriyye, 3. Basım, 2000.

el-Müberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr. *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikri'l ʿArabî, 1997.

el-Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh. *et-Tergîb ve't-terhîb*. thk. İbrahim Şemsuddîn. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1996.

el-Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî. *et-Tergib ve't-terhîb*. thk. İbrahim Şemsuddîn. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1997.

Müslim b. el-Haccâc, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmiʿu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Darü İhyâi't-Türâsi'l-ʿArabi, ts.

el-Müstasımî, Muhammed b. Aydemir. *ed-Dürrü'l-ferîd ve Beytü'l-kasîd*. thk. Kamil Süleyman el-Cebûrî. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 2015.

Nebi Bozkurt. "Mektup". *Mektup*. 29/13-14. Ankara: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2004.

en-Nehrevânî, Ebü'l-Ferec el-Muâfâ b. Zekeriyyâ b. Yahyâ. *el-Celîsü's-sâlihu'l-kâfî ve'l-enîsü'n-nâsıhu'ş-şâfî*. thk. Abdülkerim Sâmi el-Cündî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 2005.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lugât*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye, ts.

en-Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb. *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*. 33 Cilt. Kâhire: Dârü'l-Kütüb ve'l-Visâki'l-Kavmiyye, 1. Basım, 2002.

er-Râgıb, el-İsfahânî. *Muhâdarâtü'l-üdebâ*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, 1999.

Rakîk el-Kayravânî, Ebû İshâk İbrâhîm b. el-Kâsım. *Kutbü's-sürûr fî evsâfi'l-enbizeti ve'l-humûr.*, ts.

Safiyyüddîn el-Halebî, Ebü'-Feth İsa b. el-Buhtürî. *Ünsü'l-mescûn ve râhtü'l-mahzûn*. thk. Muhammed Edîb el-Câdir. 1 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, 1. Basım, 1997.

es-Safûrî, Abdurrahmân b. Abdisselâm. *Nüzhetü'l-mecâlis*. 2 Cilt. Kâhire: Matbaa-i Kastaliye, 1866.

es-Seâlibî, Ebû Mansûr. *el-Letâʾif ve'z-zarâʾif*. Beyrut: Dârü'l-Menâhil, ts.

es-Seâlibî, Ebû Mansûr. *eş-Şekvâ ve'l-'itâb ve ma vaka'a beyne'l-hillân ve'l-eshâb*. thk. İlhâm Abdülvehhâb el-Müftî. Kuveyt: el-Meclisü'l-Vatanî li's-Sekâfe ve'l-Fünûn, 2000.

es-Seâlibî, Ebû Mansûr. *et-Temsîl ve'l-muhâdara*. thk. el-Huluv Abdulfettah Muhammed. Kâhire: ed-Dârü'l-Arabiyyetü li'l-Kitâb, 2. Basım, 1981.

es-Seâlibî, Ebû Mansûr. *Hâssü'l-hâs*. thk. Hasen el-Emîn. Beyrut: Dârü Mektebeti Hayât, ts.

es-Seâlibî, Ebû Mansûr. *Resâilü's- Seâlibî*, ts.

es-Seâlibî, Ebû Mansûr. *Sihrü'l-belâġa fî sırri'l-berâʿa*. thk. Abdüsselâm el-Havfî. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.

es-Seâlibî, Ebû Mansûr. *Simârü'l-kulûb fi'l-mudâf ve'l-mensûb*. Kâhire: Dârü'l-Meʿârif, ts.

es-Seâlibî, Ebû Mansûr. *Tahsînü'l-kabîh ve takbîhu'l-hasen*. thk. Nebîl Abdurrahman el-Hayâvî. Beyrut: Dârü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, ts.

es-Seâlibî, Ebû Mansûr. *Yetîmetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l-ʿasr*. thk. Müfîd Muhammed Kumeyha. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1983.

es-Seffârînî, Ebü'l-Avn Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Sâlim. *Gızâʾü'l-elbâb şerhu Manzûmeti'l-âdâb*. 2 Cilt. Mısır: Müessesetü Kurtuba, 2. Basım, 1993.

Seleme, Ebû Tâlib el-Mufaddal b. *el-Fâhir*. thk. Abdulalîm et-Tahâvî. Kâhire: Dâru İhyâi'l- Kütübi'l-ʿArabiyye, 1. Basım, 1960.

Semerkandî, Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-. *Tenbîhü'l-gafilîn*. thk. Yusuf Ali Bedevî. 1 Cilt. Dimeşk: Darü İbn Kesîr, 2000. Basım, ts.

es-Serrâc, Ebû Muhammed, Cafer b. Ahmed b. Hüseyin. *Masâri'u'l-'uşşâk,*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, ts.

es-Sûlî, Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ. *Edebü'l-kâtib*. thk. Muhammed Behced el-Eserî. Mısır: Mektebetü's-Selefiyye, 1922.

es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-Muhâdarât ve'l- Muhaverât*. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 2004.

es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *ez-Zecrü bi'l-hecri*. 1 Cilt. Tanta: Mektebetü's-Sahâbe, 1. Basım, 1987.

eş-Şebrâvî, Abdullah b. Muhammed b. Âmir. *ʿUnvânü'l-beyân ve bustânü'l-ezhân*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf. Beyrut: Darü İbn Hazm, 1. Basım, 2010.

eş-Şerîşî, Ahmed b. Abdülmü'min. *Şerhu makâmâti'l-Harîrî*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2006.

Şeyho, Rızkullāh b. Yûsuf b. Abdilmesîh b. Ya'kūb. *Mecâni'l-edeb fî hadâʾıkı'l-ʿArab*. 6 Cilt. Beyrut: Matbaatü'l-Âbâi'l-Yesûʿıyyîn, 1913.

eş-Şirvânî, Ahmed b. Muhammed el-Ensârî el-Yemenî. *Nefhatü'l-Yemen fîmâ yezûlü bi zikrihî eş-şecen*. Mısır: Matbaatü't-Takaddümi'l-TevİlmiyyeMıs, 1. Basım, 1906.

et-Taberânî, Ebü'l-Kasım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Muʿcemü'l-kebîr*. 25 Cilt. Kâhire: Mektebetü ibni Teymiyye, 2. Basım, 1994.

et-Taberânî, Ebü'l-Kāsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed. *el-Muʿcemü'l-evsat*. thk. Târık b. Ivedullah b. Muhammed. 10 Cilt. Kâhire: Dârü'l-Haremeyn, ts.

et-Tenûhî, Ebû Alî el-Muhassin b. Alî b. Muhammed. *Nişvârü'l-muhâdara ve ahbârü'l-müzâkere*. thk. Abbûd eş-Şâlcî. 8 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, 2. Basım, 1995.

et-Tevhidî, Ebû Hayyân. *el-Basâir ve'z-zehâir*. thk. Vedâd el-Kâdî. 10 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, 1. Basım, 1988.

et-Tevhîdî, Ebû Hayyân. *el-İmtâʿ ve'l-muʾânese*. 1 Cilt. Beyrut: el-Mektebetül-Unsuriye, 1. Basım, 2003.

Tevhidî, Ebû Hayyân et-. *el-Mukabesât*. thk. Hasen es-Sendûvbî. 1 Cilt. Kuveyt: Dârü Suâdü's-Sabâh, 2. Basım, 1992.

et-Tevhîdî, Ebû Hayyân. *es-Sadâka ve's-sadîk*. thk. İbrâhîm el-Keylânî. Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Muâsır, 1. Basım, 1998.

et-Tevhidî, Ebû Hayyân. *Mesâlîbü'l-vezirayn*. thk. Muhammed b. Tâvît et-Tancî. Beyrut: Dârü Sâdır, 1992.

et-Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre. *el-Câmiʿu's-sahîh*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. 5 Cilt. Mısır: Şeriketü Mektebeti ve Matbaatu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 2. Basım, 1975.

el-Vatvât, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed. *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve'urerü'n-nekâisi'l-fâziha,*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 2008.

Vekî' b. el-Cerrâh, Ebû Süfyân Vekî' b. el-Cerrâh b. Melîh er-Ruâsî, Abdurrahman Abdülcebbâr el-Ferîvâî. *Kitâbü'z-zühd*. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1. Basım, 1984.

Veşşâ, Ebü't-Tayyib Muhammed b. Ahmed b. İshâk b. Yahyâ el-. *ez-Zarf ve'z-zurefâ*. thk. Kemal Mustafa. Mısır: Mektebetü'l-Hancî, 2. Basım, 1953.

Veşşâ, Ebü't-Tayyib Muhammed b. Ahmed b. İshâk b. Yahyâ el-. *ez-Zarf ve'z-zurefâ*. thk. Ebü't-Tayyib Muhammed b. Ahmed b. İshâk b. Yahyâ. Mısır: Mektebetü'l-Hancî, 2. Basım, 1953.

Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ', Ebû Zekeriyyâ. *et-Tevekkül*. thk. Yusuf b. Ali et-Târîf. 1 Cilt. Riyad: Dârü'l-Meymân, 1. Basım, 2014.

Zekeriyyâ İbrâhim. *el-Müşkiletü'-hulukiyye*. Kâhire: Mektebetü Mısır, ts.

Zeki Mübarek. *en-Nesrü'l-fennî fi'l-karni'r-râbi*. Kâhire: Müessetü Hindavî li't-Ta'lîm ve's-Sekâfe, 2013.

Zeki Mübarek. *et-Tasavvufü'l-İslâmî fi'l-edeb ve'l-ahlâk*. 1 Cilt. el-Memleketü'l-Müttahide: Müessetü Hindavî li't-Ta'lîm ve's-Sekâfe, 2017.

ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-ʿArabî, 3. Basım, 1986.

ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *Rebî'ü'l-ebrâr*. thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnüssûd. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l A'lemî, 1991.

"Marcus Junius Brutus". *Vikipedi*, 26 Mayıs 2022. https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=Marcus_Junius_Brutus&oldid=27862941

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı	**Murat**		**ATAMAN**
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Dil-	**Felemenkçe/İngilizce/Arapça**		
Eğitim Durumu	**Başlama- Bitirme Yılı**		**Kurum Adı**
Lise	**1999**	**2003**	**Kartal Anadolu İmam Hatip Lisesi**
Lisans	**2008**	**2012**	**Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**
Yüksek Lisans	**2013**	**2016**	**Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**
Doktora	**2017**		**Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**
Çalıştığı Kurum	**Başlama- Ayrılma**		**Çalışılan Kurumun Adı**
1.	**2013**		**Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**
2.			
3.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayınlar:	1-Klasik Arap Edebiyatında Sosyal Erdemler 2-Bir Folklor ve Mizah Öğesi Olarak Müslüman Orta çağda Yüzük Kaşlarına Yansıyan Edebiyat		
Diğer:			
İletişim (e-posta):			
Tarih: **İmza:** **Adı-Soyadı:**	04/07/2023 Murat Ataman		